

פרקי ג'ורקה

משה איתם

משה איתם / פרקי ג׳ורקה

הספר ראה אור בסיוע:

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
הקרן לתמיכה בספרי זיכרונות של ניצולי שואה

רשת קניוני עזריאלי, מרכז עזריאלי ו־IC מקבוצת עזריאלי

צחם אפיקים
מערכות חליבה ממוחשבות

מחלבות האחים צוריאל

מסת"ב: ISBN: 965-411-655-3

תשס"ד
2004

תל־אביב, רח' בר־כוכבא 29
טל': 5283648

נסדר: "סדר צלם בע"מ" ת"א
דפוס: בני שאול

משה איתם

פרקי ג׳ורקה

חלונות

פרקי ג׳ורקה

״תולדות האנושות״, מספרי הילדות, השכיל אותי יותר מכל מלמדי

הקדשה

לאשתי, רעייתי היקרה אילה, שבלעדיה לא הייתי מה שהנני.

ועוד מוקדש הספר

לילדיי עמירם, אהד, מרב ומיכל, שעודדו, עזרו ודירבנו.

אם קיים קורטוב של אלמוות, הרי זה בנכדים

מעיין וגיא, עידן ורותם, ניצן, איתן ונעמי, התאומים יואב ותמר, ובאלה שיבואו.

שלמי תודה

לחברים שנתנו כתף ועצה, עידוד ואם היה צורך — והיה — ביקורת בונה. פרופ׳ איתן קימל ודורית משעולי, אריה (כושי) ונורית שטיינר, פטר ויהודית קנופפלר, ד״ר יעקב קלי, אביגדור הירשפלד, חיותה זלצר וד״ר בני מיליק.

לעורכת הרגישה והמסורה מרים אלגזי, לגרפיקאית יעל כפיר, שהשקיעה את הנשמה ומה שחשוב מזה את כשרונה המבורך, ואחרון חביב, המו״ל מריצה וצוותה.

ולחברים שבהונגריה

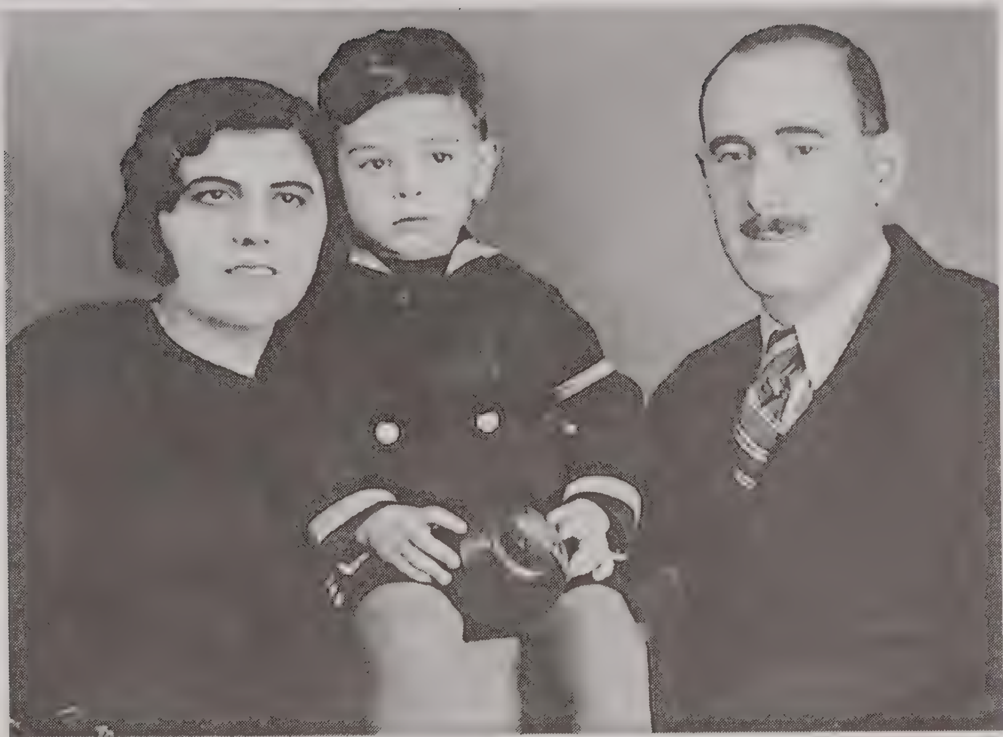
Dr. Andras and Agnes Antal,
Prof. Gyula Huszenicza,
Dr. Margit (Marcsi) Kulcsar,
Dr. Tamas and Kati Kegl.

שער ראשון

ילדות

אהבתי טיולי משפחה בהררי בודה

ביקרנו אצל הצלם. נתנו לי להחזיק כדור רפוי ופחוס, כעסתי ובכיתי

טיול משפחתי. סבתא סרנה במרכז

סבתא רוזה נוסעת למישקולץ

השחר העולה של יום חורפי בתחילת 1931 מצא את קליין דוד־נֵה[1] ברכבת שיצאה מתחנת הרכבת המזרחית בבודפשט ופניה למישקולץ, עיר תעשייה מתפתחת בצפון מזרחה של הונגריה המגומדת והמצומקת בעקבות הסכמי טריאנון. ההסכמים נכפו על המדינות שנחלו תבוסה במלחמת העולם הראשונה. באלף שנות ישיבתם באגן הקרפטים לא החמיצו ההונגרים אפילו הזדמנות אחת להיות מובסים במלחמה. זה קרה להם גם כשנלחמו לצדו של הקיסר הגרמני וילהלם בשנים 1914–1918. הם הצטרפו אל הצד הלא נכון, אל ה״רעים״.

רכבת הנוסעים, המאספת, גמאה את המרחק של מאה ושמונים קילומטר בין שתי הערים בחמש שעות, מרחק שהרכבת המהירה עושה בשעתיים.

לסבתא רוזה היה זמן, די והותר, להרהר במצבם הלא מזהיר של ילדיה ושלה עצמה, ולתכנן תוכניות לעתיד. כבר מזמן עברה את שנתה השישים־וחמש. זה יותר משלושים שנה היא חיה לצדו של בעל אלים, שתיין מועד, שבזבז את כול שכרו בסבבות פחמים על אלכוהול. בור גמור, טיפש וגס רוח, שלא ידע קרוא וכתוב, לא תפילה מהסידור ולא עיתון בהונגרית. שנים מרות אלו נתנו בסבתא רוזה את אותותיהן. היא הייתה חולנית, שערותיה הלבינו כשלג ופניה היו חרושות קמטים. בנה הבכור, בֵּלָה, היה לא־יוצלח גמור. בהתקרבו לשנתו הארבעים לא היה נשוי (גם לא יהיה לעולם), התגורר בדירת חדר־ומטבח עם ההורים, לא היה לו מקצוע והתפרנס כנער שליחויות במפעל לפיצוח אגוזים. לפעמים הביא זונה צוענייה הביתה, שחיה עמו תקופה מסוימת ועזבה.

בנה השני, גֵזָה, שנולד, כמו אחיו הבכור, בסוף המאה ה־19, נמצא במרחקים. גזה חזר מהשבי הרוסי אחרי ארבע שנים בסיביר, ולא נותרה לו בפה אף לא שן אחת לפליטה, כולן נשרו בגין תזונה לקויה ומחלת

1. בהונגריה, עם נשואיה הייתה האישה מאבדת לא רק את שם המשפחה של נעוריה, אלא גם את שמה הפרטי. רוזה לב הייתה, למשל, ל״גברת״ קליין דוד על־ידי הוספת התיבה נֵה, לקליין או לדוד, תלוי בנסיבות.

הקדחת. מה יכול לעשות בחור בן עשרים ושש במצב של משבר כלכלי קשה? משטרו של האדמירל הורטי, שבכל התמונות נראה רוכב זקוף על סוס לבן, באין לו ספינה, לא טרח, ולו מעט, לסייע לנפגעי מלחמת העולם. וכך אירע שגזה נסע לצרפת, שם עבד במקצועו, חרטות ברזל, במפעלי רנו שבביאנקור, ליד פריז. המשפחה שמרה על קשר מכתבים עמו.

את בתה יחידתה, אנה, שנולדה ב־1900, נאלצה סבתא רוזה, וגם הצליחה, להרחיק מקרבת השיכור כבר בגיל 18. היא השיאה את אנה – יפהפייה, תמירה ומחוטבת – ליהודי מילר, מפולין, שמשפחתו חצתה את הרי הקרפטים דרומה והתיישבה בעיר קאשה, המרוחקת כ־250 קילומטר מהבירה ההונגרית. קאשה, עכשיו קושיצה, נמצאת מעבר לגבול בסלובקיה, שבעת ההיא הייתה בצ׳כוסלובקיה (יצור־כלאיים של הסכמי טריאנון).

אלכסנדר מילר היה חייט, אך בעל ייחוס של ממש: אחיו היה בנקאי. בקושיצה ילדה אנה את ארבעת ילדיה: שרה, גבי, נורמה ורגינה־מלכה. סבתא רוזה הייתה מודאגת וממורמרת: ״הפולני הזה יכניס אותה, בוודאי, שוב להריון, למרות שהוא לא מסוגל לפרנס גם את אלה שכבר נולדו.״

כך נותרה סבתא רוזה עם בן הזקונים – היקר לה מכל – אִימְרֶה, אִימרושְׁקֶה. היא ילדה אותו ב־9 באפריל 1904, כשמלאו לה כבר 42 שנים. בעלה, דוד, היה אז בן 36. סבתא דאגה שאימרה יסיים שש כיתות יסוד, חובת ההשכלה המינימלית בהונגריה באותם ימים, ושיהיה לו מקצוע. אִימרֶה היה שוליית פחחים, ואחרי שלוש שנים הוסמך לאומן. עם ההסמכה החל לעבוד במוסך של סֶדוֹנה, ברחוב קֶרֶס גזה, כמכונאי אוטומובילים. משרתו הייתה יציבה ומשכורתו קבועה. ״שידוך טוב״ – זה מה שאימרושקֶה שלה צריך. אלא שדעתו של אימרושקה לא הייתה נתונה לחתונה. הוא שיחק קלפים – לבילוי, לא להימורים – עם חברו הטוב מישקה טורזָה ועם אחרים, וביקר אתם באופרה המפוארת של בודפשט, אם גם במקומות עמידה זולים. חוץ מזה, הוא היה מתאבק חובב באחד ממועדוני הספורט של העיר. עם מבנה גוף אתלטי כשלו, זה היה מתבקש. ברם, כל העיסוקים האלה דרשו זמן וכסף. כלה פוטנציאלית לא נראתה באופק. את הכוח הגופני הרב ירש כנראה מאביו, דוד, שנהג להתרברב, כי בצעירותו הופיע בקרקס, שם קרע חפיסת קלפים בשתי ידיו החזקות.[2]

2. חפיסה נוסח הונגריה. 32 קלפים בלבד.

מטרת הנסיעה של סבתא רוזה הייתה קשורה לענייני חתונה. בתו של אחי בעלה עמדה להינשא לבחיר — לא, לא לבה, אלא למי שבחרו לה הוריה והורי החתן. בת ממשפחת קליין השתדכה לבן ממשפחת וייס. לבת קראו מַנצִי ולבן מִיקלוש. החתונה התקיימה כפי שהתקיימו חתונות רבות בק"ק מישקולץ. מיקלוש היה השלישי בחמשת ילדיהם של וִילמוש וייס וסרנה לבית שפר. הבכור, שנדור, השתדך לא מזמן לאירן מְנירלוו. שנדור היה המשכיל בבני המשפחה, תלמיד מבריק ועשה בגרות. השנייה בתור בילדי וילמוש וייס הייתה הלן, הֶלְקָה — הֶלֶנְקָה. אחריה החתן, מיקלוש. ליליקה, הרביעית, הייתה נערה בוגרת, בולטת ביופיה, והצעיר, פַּאלִי, נער קטן בן עשר. בתוך כל הקהל הזה התמקדה סבתא רוזה בצעירה יפה, שהגיעה לפרקה. הנערה שקלטו עיניה הבולשות הייתה הלן.

הלן, נערה נאה ונבונה, הייתה כבר בגיל עשרים־וארבע תופרת עצמאית והעסיקה מספר מתלמדות במתפרה שלה. להלנקה היתה מכונת תפירה משלה. בסיום לימודי תפירה וגזירה נערכה תחרות בין הבנות מי תגמור ראשונה לתפור שמלה, שחלקיה הגזורים חולקו למשתתפות. הפרס הראשון היה מכונת תפירה, תוצרת "דירקופ", שהלנקה זכתה בה. שלד המכונה ניצב עד היום בביתנו, כמזכרת.

ברבות הימים הייתה הלנקה לאמא שלי.

ההורים שלה ודאי לא היו משועי העיר. וילמוש וייס היה אדם גבוה, רזה, ומהיר חימה. במקצועו — פחחות — לא עסק מעולם. הוא לא בורך בידיים זריזות. כמובן, ידע קרוא וכתוב, הן הונגרית והן יידיש, וידע לקרוא גם את התפילות הכתובות בלשון הקודש. האיש היה אדוק בדתו, אדיקות שלא הנחיל אף לא לאחד מיוצאי חלציו, פרט להלנקה. לפרנסתו עבד סבא וילמוש בגיוס כספים לקהילה האורתודוקסית. ואיך עשה זאת? הוא הלך בלוויות עם קופת נחושת גדולה בידו, שהמטבעות בתוכה קרקשו, ואמר: "צדוקה תציל ממובעס" — צדקה תציל ממוות. סבתא הייתה אישה גוצה ושמנמונת, שממדי הרוחב שלה התחרו בהצלחה בממדי הגובה. היא הייתה אישה טובת לב, אוהבת ומאירה פנים, שנשאה בעול גורלה בסבלנות ובהשלמה. כשהם שמעו שלקרובה החדשה, שזה מקרוב באה, יש בן המתאים בגיל, באופי וביופי לבתם הבוגרת, הסכימו שהצעירים ייפגשו. ההורים בשני הצדדים (סבל הפחמים השתיין לא גילה עניין) לא כפו את הנישואים. ייפגשו הצעירים ויחליטו.

אימרושקה בא למישקולץ ויצא עם הלנקה לטייל ולבלות. הלנקה חזרה

מאוכזבת מהבילוי. החתיך מבודפשט לא נגע בה אפילו באצבע, היה מאופק להפליא. הם יצאו גם למחרת היום, והפעם אימרה לא אכזב. אמא מעולם לא נכנסה לפרטים, אבל אמרה שמה שאימרה עשה אִתה היה מאוד נעים. כשסיפרה על כך, הזיכרונות העבירו בה צמרמורת ועיניה נצצו. עד אחרון ימיה היה הוא אהבת חייה, האחד והיחיד.

החתונה התקיימה במאי 1931 במישקולץ. אלה היו ההכנות המוקדמות להיוולדי ב־8 באפריל, 1932.

הלנקה וייס היתה לקליין אימרנה

חדר־מטבח ומה שבתוכם

בית הדירות להשכרה היה טיפוסי למבנים שנבנו כדי לאכלס את הזרם ההולך וגובר של כפריים שהיגרו לבודפשט — הבירה המתועשת והמתפתחת בקצב מסחרר — בשנים הטובות של האימפריה האוסטרו־הונגרית, 1860–1914. גם דוד קליין היה מהגר כזה, שהגיע לבירה מכפר הולדתו, מַד.

ליהודי, תושב מד, הייתה בעיה, והוא החליט להיוועץ ברב החכם של העיירה השכנה. נעל את מגפיו, לבש את אדרתו, ויצא לדרך. ההליכה הייתה משעממת, וידידנו החליט לגוון אותה בעישון מקטרת. הוא פיטם אותה בטבק, שהוציא מתוך שקיק־עור, עשוי משק האשכים של פר, שאין בו תפר. אחר־כך הצית גפרור כדי להדליק את המקטרת, אך הרוח כיבתה את הגפרור. אחרי כמה ניסיונות־נפל טפח היהודי על פדחתו בהתרגשות: יש פתרון! עליו לעמוד עם הגב אל הרוח. וכך אמנם עשה, והצליח. מרוצה מעצמו המשיך בדרכו, והנה העיירה לפניו. "כמה דומה העיירה הזאת לעיירה שלי," ציין לעצמו. ושוב טפח על פדחתו, לאחר שקלט סוף־סוף, שאחרי שהצית את המקטרת, שכח שעליו להסתובב בחזרה ולהמשיך בכיוון העיירה השכנה והואיל שכך, הוא הגיע בחזרה למד.

יש אמרָה הונגרית: "הגעתי למקומו של היהודי ממד". כלומר, אני במשבצת ההתחלה, לא התקדמתי כהוא זה. מקור האמרה הוא סיפור קטן.

הבניינים של דירות חדר־מטבח להשכרה נבנו באזורי תעשייה, כדי להקל על הפועלים להגיע אל מקום עבודתם. צפיפות ועוני, בורות ורוע יצרו את הבלתי־נמנע: עבריינות ושכרות.

לרובע XIII, בצפונה של פשט, יצא שם לא מחמיא, למרות שמו היפה: אַנגֵ'לפולד, משמע ארץ המלאכים, כמו לוס אנג'לס. מעט מאוד יהודים התגוררו ברובע הזה, בין המעטים האלה הייתה גם משפחתי.

איך נראו הבניינים ברובע, והדירות שבהם? ארבע פאות של בניין תוחמות חצר. על הקירות שפונים אל החצר בנויים, בכל קומה, פרוזדורים מעגליים, שמצדם הפתוח אל החצר מותקן מעקה, לבל יפלו ההולכים בהם למרצפת הבטון של החצר. מול המעקה, דלתות הכניסה לדירות. השטח של דירה הוא 25–30 מ"ר. לדירה נכנסים דרך המטבח, שהוא רב־תכליתי. את האוכל מבשלים בו על כיריים מוסקים בעצים. שולחן האוכל דחוק ליד הקיר, אין מקום להציב אותו במרכז המטבח. מהשולחן נשלף לוח גדול, שנקרא קרש הלישה, עליו לשה עקרת הבית בצק לאטריות ולעוגות, לשטרודל וללחמניות.

ליד השולחן יושבים על שרפרפים גבוהים, כיסאות עם מסעד נחשבים מותרות. את הכלים מדיחים בקערה, המכונה "וויידלינג", בסמרטוט פשוט ובסבון־כביסה. אחרי כלי־האוכל בא תורם של הסירים, שיש להודות כי תוכם לא כברם, בפנים משומנים ובחוץ מפויחים. בתום הרחיצה מחליפים מים בקערה, שוטפים את הכלים, מייבשים אותם במגבת מטבח, בסיועי, כשאני עומד זקוף על ה"שַאמלִי", הוא השרפרף הנמוך, ומאחסנים אותם עד הארוחה הבאה בארון המטבח, שנקרא בפינו "קְרֶדֶנץ". במטבח גם מכבסים בגיגיות עץ גדולות, תולים את הכביסה לייבוש על חוטי ברזל המתוחים במרומי המטבח — לפעמים יורדים חוטים אלה אל הכובסת במערכת גלגיליות, ואז הם נקראים "פרגולי". במטבח עושים גם שעורים, או מנהלים שיחות־סרק עם אורחים של יום־יום. על כולם מולך המוסד החשוב של הדירה: ברז המים הזורמים. מתחת לברז אין כיור לרחצה או להדחת כלים, הכיור הוא בעצם פתח היגייני של הביוב. רצפת המטבח עשויה אבן מלוטשת, כששוטפים אותה, שופכים את המים הדלוחים לכיור. רחיצת הגוף מתבצעת בקערה גדולה. את החלק העליון של הגוף רוחצים כשהקערה ניצבת על שרפרף, ואת חלקו התחתון, כשהקערה על הרצפה. הכיור בולע כל נוזל, גם מי הרחצה הולכים בדרך כל השפכים, כך גם מי הכביסה ומי רחיצת הכלים. וגם — אבל רק בלילה! — השתן של הדיירים. הדיירות משתינות בלילה לסיר לילה. איש לא ירוץ בקור הלילה במסדרונות החשופים אל בית השימוש הציבורי המשותף לשתיים־שלוש דירות. במקרי חירום, גם ה"מוצקים" מנותבים לסיר, שם הם נשמרים עד הבוקר, כאשר אפשר כבר להוציא אותם בלבוש הולם לבית השימוש. המשך המטבח הוא החדר, שדלת מפרידה ביניהם. בדירות המיוחסות יותר נפתחים חלונות החדר לרחוב, ואפשר ליצור מסדרון־אוויר של רוח פרצים לאוורור הדירה.

בין הפונקציות העיקריות של החדר נזכיר חדר שינה, חדר ילדים, סלון, ארונות בגדים, חדר משחקים, אצטבה, מין מזווה לשימורים, שאימא מכינה לחורף. שום פרטיות לא הייתה בדירת חדר־מטבח. גם חיי האהבה של ההורים התנהלו בנוכחות הילדים הישנים, או המתחזים לישנים. בימות הקרה הסקנו את תנור הפחמים שבחדר עד שלהט. חומרי ההסקה נרכשו לקראת החורף ואוחסנו במחסן קטן במרתף. שני בחורים סחבו למרתף, בסלים ענקיים, את הפחמים והעצים באחד מימות שלהי הקיץ.

לבית כזה הביא אימרה את רעייתו הצעירה. הם שכרו דירה בבניין ובקומה שבהם התגוררו הוריו. ברחוב צ׳ונגור היו שלושה בתים, שמספריהם 22, 24, ו־26. איש לא ידע היכן נמצא רחוב צ׳ונגור מ־2 עד 20. הוא לא היה קיים.

על תקופת המגורים שלנו ברחוב צ׳ונגור לא זכור לי דבר. בן תשעה חודשים הייתי כשסבתא רוזה הלכה לעולם שכולו טוב. בן שנתיים הייתי כשעברנו לדירה אחרת.

מיד עם כניסתם לביתם בבודפשט, הבהירה אמא את מושגי היסוד שלה בנושא הזוגיות והמשפחה, כשאמרה לאבא: ״אתה הוא אדון הבית, אבל אני הגברת.״ נשמע טוב, נכון? ובאמת כך היה. אחרי החתונה, בטרם היות ג׳וריקָה, שלא היה אז אפילו בגדר מחשבה ענוגה, המשיך אבא בכמה מהרגלי הרווקות שלו. הלך אל חבריו למשחק קלפים והשאיר את אישתו הצעירה — שלא היו לה בעיר הגדולה לא משפחה, לא חברות ולא מכרים — לבד בבית. אמא מחתה, ואבא חדל ממנהגו זה.

אינני יודע מה הייתה הסיבה למעבר לבית אחר באותו אזור מגורים. מה שאני זוכר, שבהמשך השנים הפגין אבא התנגדות עקבית ועיקשת לעזיבת אנג׳לפולד. האם לא חשב שמגיע לנו לשפר את תנאיי המגורים, או שלא הרגיש צורך בכך? כנראה, שתי ההנחות נכונות.

על כל פנים, תכונת אופי זו הנחיל גם לבנו יחידו. כשהתחתנתי עם אילה הייתה לנו הזדמנות לרכוש מכונית יוקרה (פז׳ו 404). לא הצלחתי להפנים את העובדה שמגיע לנו. למה לא? קשה היה לי להבין שגם ג׳ורִי קליין מאנג׳לפולד זכאי למכונית ראויה לשמה. לבסוף, אילה שכנעה אותי.

עשן בריֵאות

הוף, עברנו לרחוב פורגץ' מס' 3, קומה א' דירה מספר 7. הדירה הייתה מרווחת יותר, חלונות החדר פנו לרחוב ולפני החלון לבלב לו עץ שיטה. גם הבניין היה מורכב וגדול יותר. נוסף על הרבוע הרגיל, הדביקו על גב אחת הצלעות פאה נוספת, גב אל גב, ועוד צ'ופצ'יקים בשני הקצוות, מעין "ב". וכך, אם נמשיך לדבוק בדימוי של אותיות, זה נראה "סב". הפאה הרביעית ליצירת תיבה "ם" הייתה חסרה. הרבוע המושלם, ה"ם", שבבניין נשא בגאון את הכינוי, החצר הגדולה, ואילו אגפנו, ה"ב" שבמבנה, הסתפק בכינוי הצנוע, החצר הקטנה. הפאה החסרה לסגירת התיבה שימשה חומה של מפעל פלדה. שתי ארובות אימתניות התמגדלו על החצר הקטנה, ופלטו עשן גפריתי שחור וסמיך הישר לתוך הדירות, לתוך הריאות שלנו. במקרים כאלה — והם היו רבים, הפעילה אמא נוהל עשן. הגפנו דלתות וחלונות, סגרנו וילונות וכך, ממוקלטים, חיכינו להתפזרות העננות השחורות והמחניקות. במפעל הזה יצקו וחישלו גושי פלדה לסרנים ולגלגלים של קטרים ושל קרונות רכבת. על מהות התוצרת ידעתי רק מדיבורים, מעולם לא ביקרתי במפעל. אני מציין זאת במיוחד, שאם לא כן, עלולים עוד לחשוב שהנהלת המפעל הזמינה את ילדי הסביבה לסיור, אחרי שהשחיתה את ריאותיהם ביסודיות רבה וחשפה אותם לסרטן. ושלא תתבלבלו! הסיפור שלפנינו התרחש בשנות ה־30 של המאה העשרים.

בעצם, לא ממש התרחקנו מרחוב צ'ונגור. אני עתיד ללכת את המרחק הזה מדי יום ביומו ולשאת את ארוחת־הצהריים החמה לסבא דוד. הסידור המקורי היה, שסבא מגיע אלינו לארוחת־צהריים, וכך אמנם היה במשך חודשים ושנים, אך הוא חלה וההליכה קשתה עליו. כדי להגיע אליו הלכתי לאורך רחוב פורגץ', חציתי את פינת רחוב לוֹמב ופניתי ימינה ברחוב טווה, עשרים דקות הליכה. אצל סבא לא השתהיתי, העברנו את האוכל לכלים שלו, וקדימה, הביתה. לא זכור לי שסבא התייחס אלי התייחסות כלשהי, לטוב או לרע.

מהחלון הגדול בחדר ברחוב פורגץ', שדרכו זכינו להרבה אור־שמש, ראינו את הרחוב. הכביש היה מרוצף במין אריחים צהובים. הצבע הצהוב

היה חביב יותר מהאפור־שחור של רוב מרצפות העיר. על המדרכה ממול שכן בית־החרושת "אוריון" למקלטי רדיו ולנורות חשמל. חזית הבית הפינתי לידנו פנתה לדרך וַאצִי, או, בהונגרית, ואצי אוט: שדרה ישרה כסרגל, המובילה ממרכז העיר – מתחנת הרכבת המערבית – הרחק צפונה אל מחוץ לעיר. לאורך השדרה, מסילות הברזל של החשמלית. שני קווים, שמספריהם 3 ו־55, שירתו את תושבי אנג'לפולד המערבית. מה רבות הפעמים שבהן אני עתיד לנסוע בקרונות הצהובים האלה!

לידנו גרה משפחת מַרקוש. אבי המשפחה בא מהכפר אִיגאַר, הרחוק מבודפשט. היו להם שלושה ילדים: וילמה, מישי ויושקה. כשאמא שחטה תרנגולת, היא הגירה את הדם לספל ונתנה את הדם הטרי שנקרש לשכנה, ומרקוש נני[1] עשתה מזה מטעמים למשפחתה. בעניין שחיטת התרנגולות אני חייב הסבר: שיווק קמעונאי בצינון לא היה מוכר, קל וחומר לא בהקפאה. אפשר היה לקנות עוף שחוט ומרוט עם או בלי החלקים הפנימיים. זה היה יקר. אמא קנתה בעל כנף, שחטה אותו בסכין חדה, ותוך הפניית גב התעלמה ממצוות שחיטה כשרה. לאחר שהגירה את הדם, מרטה את הנוצות, עקרה מעיים, שקלה את הכבד בכף־ידה והתפעלה מהבחירה הטובה שלה. היא שחטה גם אווזים, פיטום ידיה לתפארת, שהניבו שומן רב וכבד מכובד. כך היה המטבח שלנו, לעת מצוא, לבית מטבחיים. שמן צמחים או מרגרינה, מקומם לא יכירם במטבח ההונגרי. הפקת שומן קרוש לבישול ולמריחה הייתה תהליך מורכב ורב־עניין. שומן הברווז הותך לנוזל, וכשהתמצק שוב, אפשר היה למרוח אותו על לחם גם בקור העז של החורף.

אשר לשכנים, גרנו דלת ליד דלת. אני שיחקתי מעט עם צעיר הבנים, יושקה, שהיה מבוגר ממני בשנתיים. השכנים שלנו לא גילו עוינות כלפינו, גם כאשר מרקוש באצ'י הצטרף למפלגת צלב החץ הפשיסטית. הוא היה שרת במשרדי חברת החשמל, ויש להניח שהממונים עליו הורו לו להצטרף. העובדה שהם לא הפגינו עוינות כלפינו, אין פירושה שרחשו לנו חיבה יתרה. שכנה נוספת שלנו הייתה אנג'ן נני, אלמנה בודדה. דלת המטבח שלה פנתה אל מסדרון מקורה, שחיבר את שתי החצרות. חלונות החדר שלה פנו אל ה"לִיכטהוֹף", חצר־האור, שלא הייתה אלא חצר פנימית קטנה. אבל אצל

---

1. NÉNI, דודה. הנקבה של באצ'י. ילד פונה אל מבוגר בכינוי זה. אם המבוגר מוכר, בהוספת השם. עד כיתה ד' גם המלמד מכונה כך. ,TANITO BÁCSI .TANITO NENI

אנג'ן נני לא היה אור ולא היה אוויר. היא חיה בחושך כמו חפרפרת. לעומת דירתה היה מספר שבע שלנו ארמון.

יום אחד היא נכנסה אלינו ואמרה לאמא: "בואי, קליין־נה, תראי מה עשתה לעצמה מרקוש־נה." בלי אומר ודברים הצטרפה אמא אל האלמנה — ובעקבותיה, כמובן, אני — ומה אנחנו רואים? מרקוש־נה תלויה על קורת הדלת, גופתה מתנדנדת על פיסת חבל התלייה. אמא רצה, הביאה סכין כדי לחתוך את החבל, אבל היה כבר מאוחר. היא מתה זמן רב לפני שהתגלתה. אז ראיתי לראשונה יצור אנוש שלא הייתה נשמה באפו.

אצל השכנים השתנו הסדרים. האחות הבוגרת, וילמה, נערה שהגיעה לפִּרקה, ניהלה את משק הבית והלכה גם לימי ההורים של אחיה הצעירים. יום בהיר אחד התחתנה עם המורה לגרמנית של מישי. אוטו שילה היה "פולקסדויטשה", גרמני מקורי, שהיגר להונגריה. בטרם היה לגיסם של הבנים, הם סיפרו מעשיות רבות על השלומיאליות שלו ועל מנהגיו המצחיקים. השמיעו אפילו חרוזים שהמציאו התלמידים, פייטני הדור, בהם שמו אותו ללעג ולקלס. עם הנישואין עבר שילה לגור בדירת מרקוש. עד היום אני לא מבין איך הם ניהלו חיי משפחה תקינים בנוכחות שני בנים מתבגרים.

באחד הערבים נשמעו דפיקות פראיות בדלת. אבא פתח אותה. על המפתן עמד אוטו שילה, מתנשף, חיוור כסיד, אגלי זיעה ניגרים על פניו. שני זרים התנכלו לו: "תן את טבעת הנישואין שלך מזהב צהוב ותקבל שש טבעות מזהב אדום!" זה מה שאמרו לו. הוא נתן את הטבעת בעד שש טבעות נחושת. בצר לו, פנה אל השכן היהודי. אבא הסביר לו שאת הנעשה אין להשיב. שילה ענד על דש מקטורנו צלב קרס עם קרסים מעוקלים, סמל הפולקסדויטשה. שמחנו לאידו.

לימים ביקרתי בהונגריה עם אילה. ליווה אותנו ד"ר גבי גובלוש, מהנדס ממכון המחקר למיכון חקלאי. הלכנו לראות את הדירה ברחוב פורגץ' 3. על הדלת של קומה א', מס' 6, היה קבוע השם מרקוש מיהאי, באותו שלט נחושת מלפני חמישים שנה. בעודנו מסתובבים כה וכה, יצאה זקנה מקומטת בבגדים שחורים ושאלה, מה אנחנו מחפשים.

"כאן גר מרקוש מיהאי?"

"הוא מת."

"ומישי?"

"מת."

"ווילמה?"

"מתה."

"ושילה?"

"גם הוא מת."

"אז מי חי עדיין?"

"יושקה. הנה אשתו," הצביעה על אישה קצת יותר צעירה שעמדה לידה. "ומי אתה?"

"פה גרה משפחת קליין..."

"ג'וריקה!!!"

הזקנה העתירה עלי עשרות נשיקות רטובות. לא הבנתי מי היא. "אני מרקוש־נה," אמרה. "אל אלוהים", אמרתי לעצמי, "היא חזרה מעולם האמת!" אחר־כך נזכרתי שמיהאי, איש צלב החץ, התחתן בשנית. ביקשתי מאישתו של יושקה למסור לו דרישת שלום, השארתי כתובת, שיתקשר. יושקה לא כתב ולא התקשר. אולי גם הוא מת בתוך המצעים שאמא שלי השאירה להם למשמרת כשעברנו ל"בית היהודי", אחד הבניינים שבהם רוכזו יהודי בודפשט, ואשר חזיתם סומנה במגן־דוד גדול. הם פשוט התכחשו לזה. שלחתי לזקנה קצת נס קפה וסוכר. אני, כפי שבני, אהד, אומר, חזרתי כמנצח.

*

בימים ההם חשנו שהולך ומתרגש עלינו משהו נורא מכל, אירוע מפחיד וקטלני. הורי, שהיו ילדים בזמן מלחמת־העולם הראשונה, זכרו היטב את אימי המלחמה ההיא.

אחד האירועים שבישר רעות התרחש כשטיילתי עם אבא בפינת רחוב פורגץ'־דרך ואצי: פתאום חלפו מעלינו, נמוך־נמוך, שלושה מטוסי קרב חד־מנועיים, עם סמל חיל־האוויר ההונגרי. G־50, "חץ" היה כינויו של מטוס הקרב, תוצרת חברת פיאט האיטלקית. חימושו היה דל, שני מקלעים 12.7 מ"מ, המנוע הכוכבי הפיק 840 כ"ס בלבד. מהירותו לא עברה 500 קמ"ש. לפתע הסתובב אחד מהם ב־180 מעלות וצלל בכיוון הדנובה. הגענו בריצה אל המטוס, שהתפרקד על קו המים ומדחפו — כמה סמלי — מעוקם. על החול היה פרוש מצנח פתוח. גופת הטייס לא נראתה. חשנו שזה מאותות המלחמה.

בבניין הייתה עוד משפחה יהודית, משפחת גוטליב. זוג הורים ובתם

היחידה, ורה, מתלמדת במספרה, שהיום היתה נקראת "מכון לעיצוב שער". ורה לא למדה עיצוב שער אלא ספרות. גוטליב באצ'י היה אדם קטן ומגויד, פועל תעשייה. הוא עבד במפעל הטרקטורים "הופר". קודם־לכן התגוררו בוינה. גם שם הוא היה פועל תעשייה. עם האנשלוס[2] חזרו להונגריה. מדי שבוע־שבועיים ירד גוטליב באצ'י אלינו וישב עם אבא לדבר על פוליטיקה. ישבתי לידם, אוזניי כרויות, לבל אפסיד מילה.

אחרי שהוחל במבצע ברברוסה,[3] נתלתה מעל הספה — שנקראה שֶׁזלוֹן ושימשה לי משכב בלילה — מפה גדולה של אירופה, מהודקת בנעצים. החל ב־1943 נעץ אבא סיכות במקומות שהוזכרו בדיווחים הגרמניים. הרדיו אף פעם לא הודיע על נסיגה, רק על יישור קווי החזית או על שיפור עמדות. פריצת החזית בוורונז' והשמדת הארמיה ההונגרית השנייה הוסתרו מן הציבור. כל יום בצהריים המשיך הרדיו להשמיע את דנדון הפעמונים ואת מארש רַאקוֹצִי, ובין השניים תפילה לשלום הצבא ההונגרי הגיבור, שנטל נשק להגנה עצמית. כששמשמיעים, וחוזרים ומשמיעים כזב כזה מאות פעמים, בני העם מאמינים, גם כשרבבות צעיריו נטבחים בעיקול הדון. אולם, על־פי שמות הערים שהוזכרו, אפשר היה להבין שהצבא האדום מתקדם לעברנו. מה עוד יעבור עלינו, במה עוד נתנסה עד בוא הצבא האדום המשחרר, ומה תהיה מהות השחרור הזה, לא יכולנו לדמיין.

הייתה עוד נפש יהודית בבית הגדול: קונרד, קוני, גימנזיסט, שמצאתי אתו שפה משותפת. תלמיד טוב, ילד בעל אופי וחינוך כמו שלי. הוא היה חריג באזור אנג'לפולד. בעצם, על־פי חוקי הגזע היה יהודי, ואילו על־פי הדין היהודי — לא. אמו לא הייתה יהודייה. הוא לא היה תוצאה של הרפתקה חולפת. שם המשפחה שלו היה פרסבורגר, שם האב, שרק שמו היה נוכח, הוא עצמו מעולם לא הופיע. קוני גר עם אמו ועם משפחתה באחת מארבע הדירות — שנערמו זו על גבי זו בארבעת המפלסים: מפלס הרחוב וקומות I, II, III — שהיו בהן אמבטיה, בית שימוש ושני חדרים.

בעיניי היה זה סמל הנוחיות והרווחה. לפעמים עמדנו, קוני ואני, ליד מעקה המסדרון ובהינו בשמים המשובצים במיליארדי כוכבים. דיברנו על מושגים כמו אין־סופיות המרחב והזמן, שנות אור, "תמיד היה ותמיד יהיה", הפלגנו למרחבי היקום וניסינו להבין את רזי הבריאה. בנושא זה,

2. ANSCHLUSS כניעת אוסטריה ומסירתה לידי היטלר ב־1938.
3. תקיפת ברית־המועצות על־ידי גרמניה.

כלומר סוד הבריאה, התקדמנו דווקא יפה.

קוני הסביר לי, ממש בתבונה, מה שהורים לא רוצים, לא מסוגלים, לא מעזים, או מתעצלים להסביר לילדיהם. הוריי לא היו יוצאים מכלל זה. תחילה פקפקתי בדבריו, אחר־כך נוכחתי לדעת שהוא דובר אמת.

את אשר הוריי לא העזו לספר לי, הם הדגימו בנדיבות קולנית, ואני התעוררתי כל פעם לשמע הקולות. בעיקר אמא הייתה זו ששילבה כה יפה אהבת גוף ונפש ונתנה ביטוי קולני להנאתה־אהבתה, קולות שלא היה אפשר לטעות בהם. ואני, בדירת החדר־מטבח הארורה הזאת, הייתי עד שמיעה למעשי האהבה של הוריי. תחילה לא הבנתי מה קורה, וזו הייתה חצי צרה. כשהתחלתי להבין, היו לי נקיפות מצפון נוראות, שאני שומע מה שאסור לי לשמוע ואני יודע מה שאסור לי לדעת. גם טוטם וגם טאבו.

בכל שנות מגורינו ברחוב פורגץ' 3 רצתה אמא לעבור לדירת שני חדרים עם אמבטיה ושירותים. אבא לא הבין צורך זה ולא הפנים אותו. ובבוא היום, יצאתי לדרכי כשמצפוני ונשמתי מצולקים צלקות שלא הייתי מודע להן.

*

לאחיה של אמא קראו פאלי וייס — פאלי באצ'י — שהיה מבוגר ממני ב־10–11 שנים. רווק צעיר וחופשי בדעותיו ובמעשיו. הוא העריץ את אחיו הבוגר, שנדור, ממנו למד להיות איש קורא ספר. בעקבותיו שינה את שמו לוַונדור (נווד). היה חבר טוב של אחותו, לילי, הקרובה אליו בגיל. חיבבתי אותו בזכות חוש ההומור הסרקסטי שלו. פאלי באצ'י היה בשבילי דוגמא לחיקוי.

אך מנת־יתר של חקיינות הניבה פרי־באושים. בהגיעו ממישקולץ, הוא הביא לי ממתקים מהחנות שלילי נני עבדה בה. כיבדתי את הנוכחים, אך עליו פסחתי. ההיגיון של בן שבע היה פשוט: הוא זה שהביא, לא צריך לתת לו, בוודאי יש לו די והותר.

"מה קרה, פאלי באצ'י כלב?" שאל, ומיד קיבל את הממתק שהגיע לו.

החלטתי ליישם את מה שלמדתי בסיטואציה הראשונה שתזדמן לי. שעת הכושר לא איחרה לבוא. אמא הייתה זו שקופחה בדבר־מה פחות־ערך. שאלתי בגאווה של תלמיד טוב:

"מה זה? אמא היא כלב?"

שלא כמו אבא, אמא לא בורכה בחוש הומור, והיא נזפה בי קשות. פאלי

באצ׳י לא בא לעזרתי, הוא הצטרף אל אמא בדברי כיבושין. עם אמא לא מתבדחים. הרגשתי שנעשה לי עוול.

פאלי באצ׳י ידע דרך גבר בעלמה, כשזה נגע לאהבהבים. אמא שיתפה פעולה עם אחיה. באחד הימים הוא בא לביקור עם אשת חברו הטוב. הם התלוננו על עייפות וציינו שיש להם צורך דחוף לנום מעט. מיד העמידה לרשותם מקום להינפש, סגרה את הדלת, והחדר הוכרז מחוץ לתחום, לבל תופרע מנוחת השוכנים בגן העדן הזמני עלי אדמות.

בגיל עשרים עשה פאלי באצ׳י שינוי משמעותי בחייו. האם הצטרף למחתרת הקומוניסטית, או שהייתה זו משאלת־לב, תיאוריות, אידאולוגיה ופנטזיות? לא נדע. מכל מקום, הוא הגיע לתחנתו הקומוניסטית דרך השומר הצעיר, מבלי שהיה חבר בתנועה הציונית.

פאלי ושלושה חברים שלו לדעה הסיקו, כפי הנראה, את המסקנה: אם הציוני המגשים עולה לארץ־ישראל, הרי מן הראוי שהקומוניסט המגשים יגיע לברית־המועצות. אמרו ועשו. אחרי שסלובקיה החזירה שטחים להונגריה, במצוות היטלר, נוצר גבול משותף בין הונגריה לברית־המועצות. לשם כך לא היה עליהם אלא לעבור את הרי הקרפטים המיוערים ולנחות בגן־העדן לעמלים עלי אדמות — ברית־המועצות.

ארבעת הצעירים יצאו לדרך. סבא לא העז לכתוב על זה במכתב, אנחנו לא ידענו דבר. לפאלי באצ׳י היה מזל גדול, לא אגזים אם אומר: יותר מזל משכל. הוא נקע את רגלו בטפסו על סלע שחסם את נתיב הגאולה, ונמנע ממנו להמשיך ולהגאל.

הגבול היה כבר קרוב, חבריו לא נשארו אתו, הם היו כבר שיכורי הצלחה. אחד מתוך השלושה הצליח לשרוד את אימי הגולגים, אך נטרפה עליו דעתו. שניים אחרים נעלמו במטחנת הבשר הגדולה עלי אדמות: השירותים לביטחון־פנים בברית־המועצות.

אחרי שדודי התאושש מעט מכאבי הנקע ברגלו, הוא המשיך ללכת. בחשכה שירדה, הלך לו פאלי לאן שנשאו אותו רגליו הדואבות. לפתע, כמו בסיפורי האחים גרים, ראה בקתה ואור בוקע מחלונה. הוא היה בטוח שהגיע סוף־סוף לארץ המובטחת, פתח את הדלת, ובחיוך רחב בירך את המסובים: ״זדרסטוטא!״ פתח ברוסית.

״שהאל יתן ערב טוב״ — השיבו לו בהונגרית צחה.

עולמו של פאלי חרב עליו. הוא בילה את הלילה בחברת היערנים, ובצהרי יום המחרת חזר למישקולץ, ולזבנות בחנות האופנה של רוט,

כאילו דבר לא קרה.

אך נראה, שאחיו הצעיר של אחד ה"מגשימים" ברוסיה הסובייטית, פטפט. הרפתקתו של דודי הגיעה לאוזניהם של סוכני ה־II[4], ששרצו בכל מקום. בהונגריה של אותם ימים לא היה חוק בדבר "לחץ פיזי מתון". לחצים פיזיים — הידועים יותר בשמם הנפוץ: מכות רצח — הופעלו על פאלי. הוא ספג מכות נוראות בכל חלקי גופו. גם אילו רצה, לא היה לו מה לספר. המבצע שלהם היה פרטי לחלוטין. אנשים שברית־המועצות רצתה בהם, היא דאגה להוציא אותם מהונגריה באמצעות ארגון מקומי חשאי. לפאלי המיוסר לא היה כל קשר לארגון כזה.

4. מספר רומי 2. הקוד של היחידה למניעת ריגול בשנות שלטון הורטי.

גזה באצ׳י

פרק זה, כמו רוב האחרים, הוא אנכרוניסטי, מדלג על תחומי הזמן והמרחב, כדי לספר על הקִרבה האוהבת של דודי גזה, אחי אבי, שהטביעה בי חותם בל יימחה. גזה באצ׳י היקר שלי.

גזה, בנם השני של רוזה ודוד קליין, הספיק להיוולד במאה ה־19, בבודפשט, ונמצא בדיוק בגיל המתאים להתגייס לצבא ההונגרי, ללבוש מדים של המונרכיה האוסטרו־הונגרית, ולהילחם במלחמת העולם הראשונה, בפיקודו של המונרך פרנץ יוזף. הוא נשלח לחזית הרוסית האיומה והנוראה. לקראת סוף המלחמה נפל בשבי. בשנים הבאות היה בין רבבות שבויי המלחמה, שהניחו את קו מסילת הברזל סנט־פטרבורג – מורמנסק, כ־1,500 קילומטרים, דרך חצי האי קולה. הטמפרטורות בחורף יורדות שם ל־40 מעלות מתחת לאפס. תזונה לקויה של השבויים, מחלות ועבודה מפרכת, גבו מחיר מחריד בחיי אדם. גם אלה ששרדו לא יצאו בלא פגע. בעלי תושייה שחטו כלבים, הכינו מטעמים מבשרם, ומכרו את הדליקטס בקריאות רמות: ״כלבים טחונים! קציצות כלב טריות!״ גזה, גבר מוצק בעל כוח פיזי רב, שרד. המזכרות שהביא מהגיהנום הקפוא היו שיניים תותבות כסופות בכל הפה וכאבים עונתיים בעקבות מחלת הקדחת שלקה בה. גזה באצ׳י שלי בילה כשש שנים בשבי. בשובו להונגריה מצא ארץ מדולדלת, אכולת אבטלה ועוני. לא הייתה תקווה להתחיל חיים חדשים. לכן היגר לצרפת, וכפי שציינתי כבר, מצא עבודה במפעלי רנו בביאנקור. כשקרא במכתב שקיבל מהמשפחה שאחיו הצעיר התחתן ומצפה לילד, התעוררו בו געגועים. ביום חורפי יפה של 1932-1931 התייצב גזה אצל גיסתו ושאל, ״איפה התינוק?״ הוסבר לו שהתינוק בדרך ויגיע באפריל.

גזה החליט להישאר והצטרף לקהל מעריציי בעודי ברחם אמי. מיום בואו נקשרו חייו בחיי. ברם, האהבה שהוא כבר רחש לי (כולם היו משוכנעים שעומד להיוולד בן זכר), כמוה ככל האהבות – לא היה בה כדי לפרנס. כונסה מועצה משפחתית, וזו החליטה למצוא לו פרנסה. הבחירה נפלה על מסחר, הוחלט לפתוח לו חנות. להוריי היו מעט חסכונות – לא

בבנק, רחמנא לצלן, הם אפילו לא ידעו כיצד נראה בנק מבפנים – אלא במקום בטוח, בין הציפות והסדינים בארון. זה יהיה הון ההשקעה, החנות תרשם על שם אבא, אך גזה הוא שינהל אותה ויתפרנס מהכנסותיה. טוב ויפה. אבל איזה מין חנות? לאיש מהנפשות הפועלות לא היה מושג, ולו קלוש ביותר, בענייני מסחר. אחרי ככלות הכל, העיסוק צריך להתאים לגזה. יש! אחיה של אמא, שנדור, הוא סוכן ספרים יד שנייה. משפחת שַנדור באצ׳י כללה את רעייתו, אִירֶן נני, ושתי בנות תינוקות, ז׳וז׳י ומַרטִי. הן לא היו תאומות, הפרש הגילים ביניהן היה אחד־עשר חודשים. המשפחה התגוררה בדרך פוטִי, בדירת ״אֶלקוב״, זו דירת חדר־מטבח, שהוסיפו לה קיטון שינה.

בהונגריה נפוץ המסחר בספרים יד שנייה. ספר משומש הוא לא בהכרח ספר גרוע. וכשמישהו – אדם פרטי, ארגון או חנות – נזקקו לספר שלא הוצא במהדורה נוספת, שימש וייס – או כפי שקרא לעצמו, ונדור, כתובת. בשערו המקורזל, השחור כפחם, בעניבתו הקשורה ברישול, ובחיוכו המאיר פנים, ידע תמיד להשיג את הדרוש. בראשו היה אינוונטר שלם של כל מיני ספרים. בלי מק״ט ובלי ברקוד. בראש. ובכן, שנדור הכניס את גזה ברזי המסחר בספרים משומשים. סוחר גדול הוא לא היה. שיחק שח עם לקוחות קבועים, נכנס לשיחה פוליטית עם אנשים, בהם בטח שלא ילשינו עליו. כדי לגוון את ההצע ולשפר את ההכנסות, הייתה בחנות גם ספריית השאלה. ההונגרים הם עם כותב וקורא, ולספריית ההשאלה הייתה הצלחה. את הספרים החדשים קנינו אצל המפיץ שַלגו (עוד יהודי שהינגר את שמו). כמקור סיטונאי לחנות הספרים המשומשים שימשו ספריות פרטיות, שנמכרו בחטיבה אחת, לא בוחרים ולא בוררים. המוכרים היו, בדרך־כלל, יורשים של אינטלקטואלים, של בעלי מקצועות חופשיים, של סתם עשירים, שפיארו את מדפי ספרייתם הביתית במטרים רבים ככל האפשר של ״כל כתבי״ בכריכת פאר.

היו סדרות רבות כאלה של הסופרים הקלסיקונים, הונגרים ולא־הונגרים. ספרים בתוליים שלא שזפתם עין הקורא. אל המוכרים הפוטנציאליים הגיעו באמצעות פרסום בעיתון של יום ראשון, בזה הנוסח:

חנות הספרים המשומשים של קליין אימרה קונה ספרים מיד שנייה במחירים הגבוהים ביותר. קראפט־אבינג: אנטומיה קרימינלית – 5000 פנגו, האנציקלופדיה הגדולה בהוצאת רבאי, שכולל את כרך המילואים

מספר 22 — 7500 פנגו. רחוב פודמניצקי 51. טלפון בבית הדפוס של נאדור.

מנקודה זו ואילך הייתי אני במוקד הקנייה של ספרים משומשים. קריטריון, לא יחיד אך הכרחי, של גזה באצ׳י לקניית ספרייה כזאת הייתה המצאותם או העדרם של ספרים מתאימים לג׳וריקה שלו. וכך הגיעו לידי מיטב הספרים לנוער וגם למבוגרים. ספרות יפה הונגרית, ומתורגמת. ספריהם של סופרים כמו ז׳ול ורן, ויקטור הוגו, קרל מאי, מרק טויין, קיפלינג; האודיסאה והאיליאדה של הומרוס, מיכאיל שולוחוב ומיקלוש טולדי, יאנוש אַרַן, שעד היום אני מדהים אנשים בדקלום בתים שלמים מסיפורו המחורז; שנדור פטופי, גזה גַרדונִי, מור יוקאִי, פרנץ מולנאר, פריג׳ש קרינטי; דנטה ושקספיר; פלאי גוף האדם, מתורגם מגרמנית, עם הרבה תמונות, מאת פריץ קאהן, (החשוד ככהן); שני כרכים כבדים של ספרי ההיסטוריה מאת הנדריק וילם ואן־לון ועוד ועוד. בלי סוף. הייתי שוכב על הבטן וקורא, קורא, קורא. אני מעריך שרבע מכל הספרים שקראתי בחיי — קראתי עד גיל שתים־עשרה. בטיולי יום ראשון הרבינו, גזה באצ׳י ואני, לבקר במקומות מרחיבי דעת ובגנים ציבוריים. זכור לי פסל של היסטוריון מהעבר הרחוק, ושמו הספרותי אנונימוס. כשהיינו בסביבה, תמיד ביקשתי לסור אל הפסל, כל־כך אהבתי לפחד ממנו. עניין מיוחד מצאתי במוזיאונים מקני הידע ומרחיבי הדעת בנושאים של חקלאות ותחבורה.

הייתי קשור לגזה באצ׳י בכל נימי נפשי. לפעמים היו לי ייסורי מצפון, לא ידעתי את מי אני אוהב יותר — את אבא או את דודי. והרי אמא לימדה אותי שאת ההורים חייבים לאהוב יותר מכולם, וכשהיא אמרה הורים — התכוונה בעיקר לעצמה.

תושבי בירת הונגריה אוהבים להתרחץ. כבר הרומאים קראו למקום ״אקווינקום״. מרחצאות חמים, ברכות פתוחות לימי הקיץ, ועל כולם מולך הנהר האדיר — הדנובה. באחד מימי ראשון יצאנו אמא, אבא ואני לבלות את היום על שפת הדנובה. האתר היה בלבדי לעובדי מפעל נורות החשמל ״טונגסראם״. אבל, כל מי שהיה לו אח, בן דוד או שכן שעבד במפעל, זכה בכניסה.

אחרי שעברתי על גבו של אבא את הקטע הצר של הנהר, בין הגדה הימנית לאי סֶנטאֶנדרֶה, יצאנו אבא ואני לעשות סיבוב רגלי. לפתע, מה רואות עיניי? דודי גזה שרוע על הדשא ומתגפף עם איזו גברת. אבא ניסה

להסות אותי ואך איחר את המועד: פרצתי בצעקות של שמחה וגיל: ״גזה באצ׳י! גזה באצ׳י!״ וכאילו היה זה מובן מאליו, עזב דודי את הגברת והצטרף אלינו.

גזה באצ׳י לא נשא אישה. הדירה ברחוב צ׳ונגור — שבה התגורר עם אחיו, בלה, ועם אביו, שהיה שנוא עליו — שימשה לו בעצם כמקום־לינה. את יומו בילה בחנות, ערבים וחגים בילה אצלנו ואף השתתף בהוצאות משק הבית שלנו.

רק פעם אחת הייתה לי התנגשות לא נעימה עם דודי, שהותירה זיכרונות מעיקים. היום אני יודע, שהצדק היה עמי. אבל גזה באצ׳י שלי גם אז לא גרם לכך שארגיש אשם. הייתה לי קופת חיסכון קטנה בדמות חזרזיר, עם חריץ בגבו להפקדת מצלצלים. לפדיון החסכונות שוברים את החזרזיר. במשך שבועות שמתי לב שהוא משלשל כל כמה ימים מטבע של חמישה פנגו לקופה שלי. הרבה כסף. 200 פנגו הייתה משכורת חודשית מכובדת. לבי עלץ למראה התרומה הנדיבה, אך עשיתי עצמי כמי שלא שם לב. המוח הקטן של בן 8–9 חישב, שגזה באצ׳י מכין הפתעה, ואסור לקלקל את השמחה. לכן נפלה רוחי כאשר ערב אחד נופצה האשליה המתוקה שלי, יחד עם החזרזיר. ראיתי שגזה באצ׳י תוחב לכיסו את צרור החמישיות הכבד. חשתי מאוכזב ומרומה ושלא כדרכי, הקמתי שערורייה היסטרית, מלווה בכי וצווחות. עד כדי כך, שאבא איים עלי במכות. בניגוד לאמא, הוא אף פעם לא היכה אותי. איש מבין שלושת המבוגרים, הקרובים ביותר אלי, לא הצדיק אותי. איש מהם לא העלה בדעתו, שאפשר לדבר אתי בגובה העיניים ופשוט להסביר לי שדודי, היקר לי כל־כך, חסך לקניית מעיל חורף.

ב־1944 גויס גם גזה באצ׳י שלי לפלוגות של עבודת כפייה. אחד המפקדים התעלל בו — קילל, גידף והקניט אותו — לא תופעה יוצאת דופן על רקע התעמולה האנטישמית שהתנהלה עשרות שנים. דודי התנפל עליו בידיים ריקות. החייל ירה בו והרג אותו.

יהי זכרך ברוך, גזה באצ׳י יקר שלי. נשמתך צרורה בצרור חיי.

מעשה בסכין־גילוח

כשמלאו לי חמש שנים, לקחה אותי אמא לראשונה לגן חובה עירוני. הדבר הראשון שהדהים אותי, היו החוטמים הזבים של הילדים. בהיותי ילד, שנשמר ככל האפשר ממגע שלא עומד בכללי ההיגיינה, לא נחשפתי מעולם לכל הזיבה הזאת. הגננת נלחמה בעוז בשטף הסמרק בממחטות בד חד־פעמיות, שאותן גזרה מסמרטוטים. אני חושב שהייתי עד להופעת הבכורה העולמית של הטישו החד־פעמי. לנוכח המראה העגום של זבי־החוטם הבוכיים, גמלה בי החלטה שלא לבוא עוד בקהלם. את אמא לא היה קשה לשכנע, ששלב גן החובה יהיה "טרה אינקוגניטה", ארץ לא נודעת, על מפת ההשכלה שלי. אמא בהחלט קטלגה את הגן כ"לא בריא", וזה הציל אותי.

העולם על־פי אמא התחלק לשני חלקים מוגדרים היטב: מה שטוב לבריאות ומקדם אותה, ומנגד, דגל שחור, המזהיר מפני כל מה שלא בריא וגורם למחלות, רחמנא לצלן. בהגדרת הדברים הלא בריאים נכללו מגע עם בעלי־חיים, הזעה, שתייה להרוויית צימאון מציק. מי ברז קרים היו אסורים בתכלית, לכן תמיד היו בבית "מים מושהים". במטבח עמד בקבוק מסוגנן, מיוחד, שכל יעודו היה להבטיח מים מושהים. אחרי שהתרוקן, מילאו אותו מים מהברז האחד והיחיד שבחדר־מטבח שלנו. איסור חמור חל על שתייה מהבקבוק לפני שחום המים הגיע לטמפרטורת החדר. אם הייתי מיוזע, בוער מחום, היה עלי להמתין לסיום הכשרת המים שיהיו ראויים ללגימה, ולא — יסכנו אותי בדלקת־ריאות.

הרווחתי עוד שנה של בן יחיד בבית, והכשרתי בקהילה נדחתה לגיל שש. השנה הראשונה בבית־הספר היסודי, בדרך ואצי, הייתה גדושה אירועים והתרגשויות. המורה, צעירה וחביבה, רצתה מאוד להצליח ולימדה אותנו במרץ רב. בסיום השנה ידעתי קרוא וכתוב, פרט לעובדה שכתב־היד שלי היה קטסטרופלי. כדי לדרבן אותי לכתוב יפה, נהגה אמא להביא לדוגמא את בת דודי, מרטה, שכתב־היד שלה היה מפואר. זה הרגיז אותי, ובצדק. היא באמת למדה לכתוב יפה, אבל לא יותר מזה. היו לי בעיות בכתיבת האות Z. לפי חוקי הקליגרפיקה ההונגרית, את שתי זרועות ה־Z צריך לסלסל סלסול אחד, מין גל עדין שכזה, ואילו אני

שיוויתי לאות החביבה שבסוף האלף־בית סלסול תמידי רב־גלי. בזבזתי נייר רב עד שלמדתי לכתוב Z כהלכה.

לפי הצעתה של אמא, בירכתי את המורה בעת חלוקת התעודות בסוף השנה. היא התרגשה כל־כך, שהדביקה לי נשיקה מצלצלת ואני, ללא היסוס, החזרתי לה.

*

טרם מלאה שנה לשובה של סבתא רוזה מהחתונה במישקולץ, וכל חששותיה וחלומותיה הרעים היו למציאות. אלכסנדר מילר, הפולני של בתה, אַנצי, שוב הכניס אותה להריון. וכך קרה שבת־דודתי, יולי/יוליה, הקדימה בעיר שלה, קאשה/קושיצה, בחודש ימים את בואי המרשים לעולם. כעבור ארבע שנים, ב־1936, הסיק מילר שהוא לא מסוגל לפרנס את משפחתו, לא עומד בתלאות החיים — לעולם לא נדע מה עוד התחולל בלבו — ושלח יד בנפשו. הוא השאיר אלמנה עם חמישה ילדים. ב־1938, עם החזרת קאשה/קושיצה להונגריה, חודש הקשר עם האחות, והוחלט שעזרתנו תתבטא בכך שהבת הצעירה, יולי, תעבור אלינו, ותלמד בבית־הספר. מבחינתי הייתה זו החלטה אומללה. את כל תסכוליי כבן יחיד, מפונק, פרקתי על האורחת האומללה. כיניתי אותה פקירית קטנה, כי חובות רבים וקשים, שאני התרחקתי מהם, מילאה היא ללא טענות ומענות. ניגוב כלים, למשל, אחרי שאמא הדיחה אותם בקערה. גם בחוכמת חיים ובערמומיות גברה עלי בלא מאמץ.

נוכח ריבוי האוכלוסייה, סבל בית־הספר מעודף תלמידים. תקופה מסוימת, עד שמצאו פתרון, התקיימו הלימודים בשתי משמרות. מבחינת חלוקת המועדים, לכל כיתה היו שלושה ימי לימוד בבוקר ושלושה ימי לימוד אחרי־הצהריים. כיתת הבנות של יולי הייתה תורנית אחרי־הצהריים, ואילו כיתת הבנים שלנו הייתה תורנית בוקר. על טיב הלימודים בתקופה ההיא אין צורך להכביר מילים.

הסתיו היה כבר בעיצומו, פורש משטחים של עלי שלכת, הערבים היו צוננים והחשכה ירדה כבר בשעה ארבע אחר־הצהריים. החלטנו, אמא ואני, לצאת לקראת הילדה, שמא תתעה בחושך בלכתה הביתה מבית־הספר, שהיה כעשר דקות הליכה מהבית, מרחק של תחנה אחת בחשמלית. הלכנו ברגל כתמיד, והגענו בדיוק עם צאת כיתת הבנות משער בית־הספר. ליולי היתה מורה זקנה וקפדנית, לא צעירה ומתוקה כשלי. היא ליוותה את יולי אל מקום עומדנו, ומיד ראינו שהאצבע של הילדה חבושה. המורה

נעצה בי מבט מאשים ופתחה בהתקפה: "למה שמת ג'ילט בכיס השמלה של אחותך?" (הופענו כאחים כדי למנוע הסברים, כי חוקיות שהייתה בבודפשט הייתה בעייתית). לא ידעתי מה זה ג'ילט. הבהלה שיתקה אותי. אבא התגלח בסכין גילוח וגזה באצ'י בתער. אמא תרגמה לי, ואז התעצמה תדהמתי עוד יותר.

"אני, בכיס שלה???"

היה ברור שהיא משקרת. גם לי, גם לאמא וכנראה גם למורה, שמיד חדלה מהסתערותה. בהיותי בן שש וחצי שנים, בדיוק כמו בגיל שבעים, ככל שהשקר גדול ומחוצף יותר, כן אוחז בי השיתוק ביתר עוצמה, ואני מפסיק לתפקד נוכח היכולת האולטימטיבית הזאת של השקרן.

כאן אני חייב לעשות קפיצה בזמן ובסיפור: זה היה ב־1954, תקופה שבה רדפו את הקומוניסטים בקיבוצים, בכלל, ובקיבוצי השומר הצעיר, בפרט. לקיבוצנו הגיע יצחק פטיש, ממנהיגי מפ"ם, שהיה אף הוא, כמו רוב חברי הקיבוץ שלנו, יוצא התנועה בסלובקיה. אוריינטציה אתנית. על סדר־היום של שיחת הקיבוץ עמד סילוקו של יהודה להב (שהגיב מצוין גם לשם פִּישְטָה וייסלוביץ') בגין פעילות שמאלית־סנאיסטית־קומוניסטית. רוב הסיפור של פטיש היה מצוץ מהאצבע, הוא נועד להעצים את הרושם.

את פישטה הכרתי עוד מבית־הספר התיכון בבודפשט, לשם נמלט כשבסלובקיה הוחל בגירוש היהודים. לכן לא יכולתי להעלות על דעתי שהוא יעולל מעשה בגידה, כפי שתיאר פטיש. קמתי ואמרתי: "לפני שבוע פרץ מרדכי למחסן המזון, מתוגבר בכמה ילדים מחברת הנוער, וגנב משם המון שוקולד. עונשו של הגנב היה הורדה מחברות למועמדות. והנה, את יהודה מסלקים רק בגלל חשד?" פטיש התגולל עלי, ובקולו הרועם איים בזעם שקרי קדוש: "בחור צעיר, אני עדיין נותן לך קרדיט, אבל היזהר!" נוכח תגובתו הבוטה נבהלתי כל־כך, שנאלמתי דום. חוץ מזה, לא ידעתי מה זה קרדיט, כמו שעשרות שנים קודם לכן לא ידעתי מה זה ג'ילט.

אמא ואבא נהגו באמון מלא ביניהם וגם כלפיי. מעולם לא שמעתי את הביטוי, "אל תשקר!" או "תפסיק לשקר לי". והנה, יולי הקטנה, שנמצאה בסביבה זרה וחשדנית, והיו לה קשיי שפה (בקושיצה הייתה מורגלת לדבר סלובקית), הצליחה להמציא את השקר — בתגובה פבלובית קלסית של רפלקס מותנה — ולשכנע בכך גם את המורה. מה באמת קרה? יולי חיטטה

בארונית, מצאה סכין גילוח, וכשאמא התקרבה, החביאה את הסכין החדה בכיס ושכחה ממנו. לא היה לי סיכוי להתמודד עם ההתנסות הרב־פעמית שלה כנגד ארבעה אחים מבוגרים ממנה. בערב אבא נזף בה, אך היא לא נשארה חייבת: "אתה לא דוד שלי," הכריזה.

"אז מי הדוד שלך?"

יולי לא היססה והשיבה בהונגרית משובשת קמעה:

"אמא אמרה שאימרה באצ׳י לא הדוד שלי אלא מנדלבאום באצ׳י הוא באמת הדוד שלי." מנדלבאום, יהודי אמיד מקאשה, היה כבר שנים המאהב של דודה אנצי. היא הייתה אישה נאה מאוד ואינטליגנטית, בשנות השלושים שלה. עובדת היותו נשוי הייתה פרט זניח. אהבתם לבלבה והכתה שורשים אולי עוד לפני 1936, השנה שבה מת אלכסנדר מילר. ב־1944, השנה של שואת יהודי הונגריה, התאשפז מנדלבאום בבית־החולים היהודי בבודפשט לניתוח של השבת העורלה לאותו חלק בגופו שהביא הנאה ואושר לו ולדודתי.[1] בתום שנת הלימודים חזרה יולי אל אמה ואל אחיה. היא עוד תשוב לבודפשט.

בהרשמה לכיתה ב׳ נתקלתי בתופעה, שראיתי בה אי־צדק משווע. בעודנו עומדים, מחכים לתורנו להרשם ולשלם את האגרה, הופיע קצין משטרה רם־דרג, מקושט בכול סימני האדנות. לא נציג של החוק ולא של הריבון, אלא הריבון בכבודו ובעצמו. אדרתו ומכנסיו משובצים אניצי זהב לרוב, וכן סימני דרגתו. סלסלת המגן של ניצב חרבו עשויה מתכת מבריקה ומרוקעת, מעשה אומן. גוו זקוף וכולו אומר שררה. מנהל בית־הספר שנכח במקום, ולא במקרה, קד קידה עמוקה: "בבקשה, אדוני הגנרל, הנך מוזמן.

"רגיל בכגון אלה, חלף איש השלטון ליד שורת הממתינים. ככה זה במדינת משטרה. הגנרל עבר לידנו כאילו היינו אוויר, ורשם את צאצאו הדיסלקטי לבית־הספר. כנראה, לא עמד לו האומץ לשאת את הבושה

---

[1] לא היה שום דבר שיסגיר את יהדותו של גבר כמו ברית המילה. שום תעודות, אמיתיות או מזויפות, לא הועילו כשבריוני צלב החץ פקדו על קורבנם להוריד את מכנסיו שיקום העורלה היה אפוא תעודת ביטוח.

ולשלוח את ילדו לבית־ספר יחד עם יתר ילדי האצולה. זִירתִי היה שמו[2]. הילד לא היה אידיוט כלל וכלל. בסך הכל היה מנותק מהאחרים.

במבט לאחור, אני חייב לציין שהמורה שלנו, מַיטַנִי טַנִיטוֹ באצ׳י, כפי שקראנו לו, היינו, דוד מורה — היה חכם, ידע לנווט את הכיתה במשך שנה שלמה מבלי ליצור קונפליקט חמור כלשהו. פעם עמדנו בשורה עורפית, ממתינים לכניסה לשירותים, והתפרענו קצת. המורה עבר על פני השורה וכל ילד קיבל על שוק רגלו מכת אזהרה קלה במקל הסוף הדקיק. על זירתי הוא פסח, כמובן. אי־השוויון הרגיז אותי ואמרתי בקול רם: ״המורה לא מחונך.״ שגם הוא ישמע. המורה לא הגיב. מה לעשות? הוא היה איש חכם.

בבית־הספר הייתי ילד מוכה, אך לא בידי המורים[3]. הודות לחינוכי־אילופי הטוב, בהתנהגותי לא היה דופי וציוניי היו מעולים. הילדים הם שהרבו להתנכל לי. הם היו מוסתים הן על־ידי הממסד, המורים והכמרים מורי הדת, והן על־ידי הוריהם בבית. ובכלל, הרי זה נפלא שאפשר להתעלל במישהו באופן לגיטימי. לא צריך להסביר, לא צריך להצטדק, ש״הוא התחיל״, די בצעקה, ״יהודי מסריח!״ היתר כבר מתנהל מאליו.

ובכל זאת, עם שהדברים שציינתי נכונים, אי־אפשר לתלות את הקולר רק באנטישמיות. בכיתתנו היה עוד ילד יהודי, אֶרוִין פרידמן, האח האמצעי בין שלושה בנים. תמיד שש אלי קרב, אגרופיו קפוצים ועמידתו כשל מתאגרף. כשניסו להרביץ לו, השיב מכה תחת מכה. בגדיו לא הצטיינו תמיד בניקיון. בקיצור, הוא היה כמו כל האחרים, אחד מהם. ואילו אני, תמיד מצוחצח, תמיד מגוהץ, תמיד נקי ומסורק. היה פיתוי נוסף, שגירה את היצר הסדיסטי של האנטישמים הקטנים: אמנם, כמו כולם, גם אני לבשתי מכנסיים קצרים, אך כסגולה נגד התקררות, הלבישה לי אמא גרביים ארוכים,

---

2. ZIRTHY ה....י׳ בסוף המילה שווה ערך לפון הגרמני או ל־אוף הבריטי. למשל: איל האריגים ההונגרי, היהודי ליאו גולדברגר, הועלה לדרגת אציל בכיר והוסמך להוסיף לשמו את תואר השיוך בודאי (BUDAI), מקום שם היו מפעליו. אם השם הסתיים ב־y, סימן לאצולה בכירה שעוברת בירושה מאב לבן. צירוף האותיות TH לא קיים בהונגרית, גם לא מבטאים את ה־H כשמופיע בשם. לא מבטאים, אבל זה אומר הרבה.

3. ואומנם, המורים היכו את הילדים כעונש ממוסד. לצורות ההלקאה היו גם שמות: על הישבן, ״מכנסיים״; על כף היד, ״כף־יד״; על קצות חמש האצבעות המוצמדות, ״ציפורניים״.

כאלה של בנות, המגיעים עד המפשעה. וכדי שלא יגלשו, חלילה, חיזקה אותם במין ביריות ,עם אבזמי גומי, שהתחברו לחגורה סביב מותני. אף ילד בכיתה לא הלך בלבוש ליצני מגוחך כזה. ואם נמצאו אחד או שניים שגרבו גם הם גרביים ארוכים, הם חיזקו אותם בחישוק גומי. אבל ביריות מצחיקות כמו של בנות? מובן שהופעה יוצאת דופן כזאת הזמינה ממש תגובה תוקפנית. כל תחנוניי בבית לא הועילו. הבריאות חשובה מכל. לא חשוב אם אני חוזר נפוח ממכות, העיקר שלא אתקרר. מה זה, לא אתקרר? נדבקתי בכיתה כמו כל האחרים. לאטרקטיביות שלי לספוג מכות ולשמש שק חבטות הוסיפה העובדה, שלא החזרתי מכות. את הלך המחשבה שלי אני יכול רק לתאר — לא להסביר. לא ברחתי, כי זה היה מוכיח שאני מוג־לב. להחזיר לא העזתי, כי פיתחתי תחושה, שככל שאחזיר מכות, אספוג עוד ועוד. אז נשארתי במקומי. אמא נתנה עצה מעשית: תכה אותם עם האגרוף באף. כמובן, עצתה לא הפיחה בי רוח קרב. אבא לא התייחס כלל, כנראה התייאש ממני.

אמא סברה תמיד שבריאותי רופפת והיא מידרדרת תדיר. הסימנים העיקריים: חוסר דם, חוסר תיאבון, חיוורון ועוד סימנים מסימנים שונים, הידועים רק לאמהות. היא נועצה ברופא הטוב, החביב והמסור שלנו, ד״ר פִּירֶדִי. בכל מקרה של פנייה לרופא, הפרוצדורה הייתה שאבא פנה אל המעסיק שלו וביקש ״טופס הפניית חולה״. את הטופס היו צריכים למלא החולה והמעביד, עם עשרות פרטים, מגילה באורך מלא, ואישור בחותמת גומי: וש.ק. לאמור: במו ידיו. את זה הוסיפו כאשר לא בעל הדבר טיפל בטופס, אלא מיופה הכוח.

ההונגרים — כמו הגרמנים, המודל הנצחי שלהם לחיקוי — סגדו לחותמות, בכלל, ולאלו של הרשויות, בפרט. חמושים בטופס היינו צועדים אל מרפאתו של הדוקטור הטוב, ויושבים בחדר־ההמתנה בשקט ובסדר מופתי. הרופא יעץ לאמא לקחת אותי לקייטנה ברַקוֹשפַּלוֹטָה, שם הקרקע חולית, ולילד שחי וגדל בישימון הבטון והאספלט של בודפשט, זה עשוי להועיל. רקושפלוטה היא אחת מערי הלוויין של בודפשט, ואפשר להגיע לשם בחשמלית מספר 55, שיש לה תחנה בפינת הרחובות פורגץ׳ וואצי אוט. נסענו לכפר הציורי, שנמצאו בו רק בתים צמודי קרקע. אמא שכרה חדר אצל הגברת והאדון בירגר, זוג פנסיונרים חביב. בירגר באצ׳י היה עובד חברת הרכבות הממלכתית, מ.א.ב, יתרה מזו, הוא היה נהג או מסיק קטר. הייתי מקשיב בפה פעור לסיפורים שלו על קטרים מהירים, על גוררי

רכבת־משא של 500 טון, כמו ה־424, תוצרת הונגריה, על אבן המים שסותמת את צינורות דוד הקיטור וגורמת לאובדן כוח הגרירה. ועוד הרבה סיפורים שמצאתי בהם עניין רב. בשובנו הביתה, אמא תספר ש"בירגר נני כבר בת שישים וחמש, ועדיין מקבלת" (מחזור חודשי).

אך לעת עתה ניצמד למהלך שהותי ברקושפלוטה. בערבים עזרתי לבירגר באצ'י להשקות את ערוגות הפרחים שבחצר במשפך ידני, שלזרבוביתו מחוברת שושנת פיזור מחוררת כמו הטוש במקלחת. הפרחים פרחו במלוא תפארתם — תאווה לעיניים. כשבירגר באצ'י עסק בתיקון כלשהו בבית, נצמדתי אליו כמו המשור, הפטיש, הצבת והמסמרים. כך קרה שיום אחד נפל לידי משולש עץ קטן, חלק, מקרש שבירגר באצ'י ניסר זה עתה במשורו. בדמיוני ראיתי בו אקדח. כל החברים שהיו לי שם לעת מצוא, היו חמושים באקדחי צעצוע לרוב. עלי חלו החוקים של אבי, על־פיהם אין להשתמש בשום פנים ואופן בנשק. המשולש התאים מאוד לתפקיד שייעדתי לו, ומיד התמנה לאקדח. ללא שהות פתחתי באימונים אינטנסיביים לקראת קרבות הקאובויים שהיו אמורים להיערך למחרת. פוף־פוף בום־בום בום־פוף. היריות נשמעו היטב בכל הבית. נכנסתי גם לחדרון שלנו, והיות שתורת הלחימה אומרת שצריך לירות בכל דבר נייח או נייד שמזדמן, יריתי גם באמא. ואז קרה דבר שטרם התנסיתי בו בדרך החתחתים של חינוכי המושקע. אמא צנחה על הכיסא, ומעולפת למחצה מלמלה בקול חלוש ומיוסר מילים חסרות פשר או מנותקות מהמציאות: "אדוני הרופא, אדו...ני. אני כבר מתה?" ערכתי חישוב מהיר ופסלתי אפשרות מעין זו על הסף. היה לי ברור לגמרי, שמכפיס העץ לא נפלט כדור שיפגע באמא. בדעתי עלתה האפשרות, שהתעלפה מצער על שבנה היקר ירה בה. למרות סברתי שהכל הצגה, שיתפתי פעולה. התרפקתי על אמי הגונחת, ביקשתי והתחננתי לפניה שתחדל — כלום לא עזר. את פתרון החידה סיפק סבא פפי כעבור חמישים שנה: "הו מוטער איז א גרויסע שוישפילער" (הו, אמא היא שחקנית גדולה). אחרי שאמא התעוררה מעלפונה המדומה, עברנו לסדר־היום. עוד יסופר על תרגילים כאלה או דומים להם.

לרקושפלוטה הגיעה גם סבתא סרנקה ממישקולץ, היא באה לנוח מעט בהזמנתה של אמא. שמחתי לבואה, היא הייתה אישה נעימה וחביבה, וכשלא הייתה בטווח הצעקות של סבא, גם שקטה ונינוחה. אמא כיבדה מאוד את הוריה והוקירה אותם. "מַמוּקָה", קראה לאמא שלה ודיברה אתם בגוף שלישי. זה היה מוזר בעיניי. את אבא לא שמעתי מעולם מדבר עם סבא

דוד, איני יודע איך פנה אליו.

אני פניתי אל ההורים בגוף שני. לא, "התואיל אמא לסגור את הדלת", אלא "אמא, סגרי בבקשה את הדלת." דיבור בגוף שני סימל בעיניי קרבה נפשית, פתיחות. כמו שבננו, אהד, ניסח את זה: "אמא היא החברה הכי טובה שלי." לא פלא, אפוא, שהצעתה של אמא, לדבר אליה בגוף שלישי, לא מצאה חן בעיניי, ראיתי בכך צורת תקשורת של ריחוק וניכור. זה הציק לי עד כדי כך, ששאלתי מה פשר הדרישה הזאת? "כך יאה לדבר," הייתה התשובה. סתמה ולא פירשה.

*

אהבתי את טיולי יום ראשון. טיול כזה, פירושו פיקניק. לא בישולים ושידולים לאכול נתח בשר, בדרך־כולל עוף, שלא אהבתי. הייתי מוכן לאכול רק חזה עוף לבן וקציצות בשר. ואילו בטיול אוכלים כריכים טעימים עם נקניק ובשרים מעובדים. היינו קמים השכם בבוקר, ואמא הכינה את הכריכים. להכין מראש ולשים בקרור? לא נשמע כדבר הזה. מקרר ביתי למזון, אפילו על קרח, לא היה ידוע. אם כלו כל הקיצין, הבאנו בלוק קרח, שמנו אותו בקערה, והקרח שמר – לפרק זמן מוגבל – על טריות המזון. התקרובת בטיול לא הייתה בקטגוריה של חייב קרור. יצאנו לתחנת החשמליות 3 ו־55 שבדרך ואצי, ונסענו לתחנת הרכבת המערבית. המשכנו במספר 6 לבודה, לצומת הומה של קווי חשמלית, כיכר זיגמונד מוריץ – מוצא הדילוג השלישי והאחרון אל המטרה. בכיכר כבר התגודד המון רב, שעם בואה של החשמלית הסתער עליה, וכבש את התלת־קרון תוך ניהול קרבות פנים אל פנים. אחרי שירדנו בתחנה הסופית, המשכנו ברגל. גבעות ועמקים, דשאים ופרחים, עצים ושיחים, שבילים ודרכי עפר יצרו אי ירוק של טבע בבודה ההררית. טיילנו, הורי, אני, בנם יחידם, ופעמים רבות גם גזה באצ'י.

הייתי תלמיד צעיר כשאמא ילדה בבית היולדות "וייסאליס". בית היולדות נקרא על שם עליזה וייס, אשת הברון מנפרד צ'פֶּלִי וייס, התעשיין היהודי אדיר הממון וההשפעה, שהיה הבעלים של מפעלי הפלדה על שמו באי צ'פל שעל הדנובה. "וייסאליס" היה אגף של בית־החולים היהודי בבודפשט, מהמוסדות הרפואיים הטובים בהונגריה. התינוק נולד מת. הוא היה גדול במיוחד, ולא הצליחו להוציא אותו לאוויר העולם בזמן. אמא הייתה מאושפזת ימים רבים. דלקת בשחלות, זה מה שקבעו הרופאים. הוחלט להביא לביתנו קרובת משפחה של אמא מכפר הולדתה, כדי שתטפל

בי ובמשק הבית.

באותם ימים חל איסור מוחלט על כניסת ילדים לביקור בבית־החולים. פחדו ממחלות מדבקות? חסו על נפשם הפגיעה של ילדים רכים? ושמא עוד צורה של התעללות בילדים, הדחויים ממילא על־ידי עולם המבוגרים, עולם מנוכר, מסתורי ועוין בעיניהם. כך או כך, שבועות שלמים נמנע ממני לראות את אמא. אני זוכר את היום שבו ירדה ממיטת חוליה בבית־החולים, ניגשה אל החלון, חייכה אליי ונופפה בידה לשלום. כך אני זוכר את אמא, וכמעט בוכה מהתרגשות. התקווה לאח קטן נגוזה בינתיים. תהיה עוד תקווה, שתכזיב.

כיתה ג׳ נשאה עמה את חשרת הסופה של מלחמת העולם השנייה. המורה האהוב עלינו גויס לצבא. הדודה אנצי ושלושה מילדיה נעצרו והובאו לבודפשט. מקום הכליאה נשא שם מפחיד ובלתי מובן לי: ״טוֹלוֹנצהַאז״. בית־מעצר, או מחנה מעוכבים, שבו כלואים אנשים, ללא משפט, לזמן בלתי מוגבל, עד גירושם. ביקרנו אצלם מדי שבוע. לקחנו את הכביסה המלוכלכת שלהם והחזרנו אותה נקייה ומגוהצת. כביסת יד, כמובן, מכונת־כביסה לא הייתה קיימת. הפגישות התקיימו משני צדי הגדר — אנחנו ברחוב, והם בפנים. לנו לא הותר להיכנס, ולהם לא הותר לצאת. סיבת מעצרם הייתה היותם אזרחים זרים. בעצם, שיחק להם המזל, שהובאו לבודפשט. עם נישואיה לאלכסנדר מילר הפולני, התחתנה דודתי גם עם אזרחותו. רבים אחרים, בסיטואציה דומה, הועברו אל מעבר לגבול הפולני, לקמנץ־פודולסק, ושם נטבחו באלפיהם.

דודה אנצ׳י מיהרה לשלוח שלושה מילדיה לפלשתינה, הבינה שצריך להסתלק בכל מחיר. אנחנו לא הבנו מאומה, איש מאתנו לא שמע על עליית הנוער ועל קיבוץ. יולי הוכנסה לבית־יתומים, גבי הלך לעבוד אצל דודו, קלמן באצ׳י, שהיה חייט כמו אחיו המנוח, אביו של גבי. הוא היה חייט, ועוד איזה חייט! בבודפשט, בשדרה המעגלית בנַאג׳קורוט הייתה לו דירה בת שבעה חדרים, שניים מהם שימשו למגורים, וחמשת האחרים למתפרה — מעילי חורף לנשים אלגנטיות. התבוננתי שם בהתפעלות במכונות המשוכוללות, כגון מספריים מכניים, המסוגלים לגזור עשר שכבות בד כבד למעילי חורף. אִירמָה נני, האישה שחיה עם קלמן באצ׳י, לא הייתה יהודייה. תעודת ביטוח. העסק היה רשום, כמובן, על שם אירמה המתוקה. הייתה להם גם בת קטנה, שקראו לה, איך לא? — אירמה. גבי עבד אצל קלמן באצ׳י, אבל לא גר אצלו, בכל שבעת החדרים לא נמצאה לו אף פינה

אחת. אצלנו, בחדר־מטבח, כן נמצא לו מקום להניח את הראש באופן זמני, שעד מהרה הפך קבוע. גבי ישן במקומי על הספה. הוא היה כבר נער בן שבע־עשרה, ולא יכולתי לישון אתו. הועברתי לישון במיטת ההורים, מה שגרם להפסקה מוחלטת של חיי האישות שלהם.

בתא העליון של ארון המטבח היו כמה בקבוקי ליקר מתוקים. בן דודי נהג לערוך מסעי טעימה לעתים קרובות יתר על המידה. לא שאל ולא ביקש. שתה. אם ביקש — הסתכן בסירוב. ואם טעם בגנבה — אלוהים גדול. אבל הרעה נפתחה מכיוון אחר לגמרי: בוקר אחד, בעת סידור הספה, גילתה אמא במכנסי הפיז'מה של גבי את החומר הגנטי השופע, שפלט בשנתו. בכך נגדשה הסאה. אמא מחתה באוזני אבא, אחרי ככלות הכל גבי היה אחיינו, וברור היה שהוא לא יכול עוד להוסיף ללון אצלנו. אנצי נני הוזמנה לברור, היו צעקות, זאת אומרת הדודה צעקה. היא נלחמה על הישרדות בנה. אם אין לו מקום לינה, נגזר דינו. טרם הבנו אז מה צפוי לנו. יעברו שנתיים, עד 1944, כשנחוש זאת על בשרנו. גבי כבר יפלוט את זרעו וישתה את שיכרו כפרטיזן אמיץ בהררי סלובקיה. אחריתו בתאונת דרכים בארץ, שנגרמה בנבזות קטלנית.

בד־בבד עם האירועים בהם השתלבו חייה של דודתי בחיינו, התחלתי ללמוד גרמנית במסגרת בית־הספר, בתשלום מיוחד. הלימוד היה קצר־ימים, כי המורה לא היה מסוגל לקיים משמעת, ביסס את הלימוד על שינון מילים, וגם ידיעת גרמנית לא הייתה הצד החזק שלו.

ישבנו בבית, אמא תפרה ושוחחה עם גיסתה, אנצי נני. דודה לא נדרשה באותו יום להתייצב במשרד לפיקוח על אזרחי חוץ, והייתה נינוחה. היות שאמא הייתה עסוקה, ביקשתי ממנה לבחון אותי בגרמנית. דודתי — שאמנם הצליחה לצוף על פני המים הגועשים ושרדה, אך שתתה, כבר אז מנה הגונה מכוס התרעלה, לא בדיוק התמקדה בשיעוריי, ושאלה את השאלות בהיסח־הדעת. כששאלה בפעם החמישית, איך אומרים "דג" בגרמנית, ועניתי, "פיש" ושאלה מה פירוש "פיש" בהונגרית, ועניתי "דג", וחוזר חלילה, התפרצתי עליה בצעקות ודרשתי שתגוון את השאלות. התפרצותי אותתה לאמא שיש להפעיל את אחד מתרגילי המנהיגות בחינוך: היא הטיחה ברצפה את הפרקמטיה שעמלה עליה, ובלי להוציא הגה מפיה רצה החוצה ונעלמה בחושך. אני נתקפתי היסטריה, בכיתי, צעקתי, הטלתי את עצמי ארצה בעיוותים ובצרחות, חטפתי סכין מטבח חדה ואיימתי לחתוך את הוורידים (בדיוק סיימתי לקרוא את הספר, "הרפתקה

ברומא", מעשייה נפלאה על קורותיהם של שני ילדים באחת הפרובינציות, שנקלעים לרומא ולומדים, בין היתר, גם על שיטת ההמתה העצמית של הרומאים). הדודה, ששמרה על ריחוק מהוגן מענייני הבית — וזכרה גם שאמא היא שמכבסת לה, באין ביכולתה לכבס בעצמה — הקפידה שלא להתערב לטובתי יתר על המידה. כמובן, ההתנסות בגידול חמישה ילדים אפשרה לה מבט פנורמי על הנעשה. היא הסתפקה בכמה מילות הרגעה. המשכתי להשתולל עד שובה של אמא. הדודה פנתה אליה בנימת קול רגילה לחלוטין, מבלי להתייחס למופע האימים של ג'וריקה: "איפה היית? לאן הלכת?" אמא השיבה בעצבנות: "הלכתי לשאוף קצת אוויר צח." לא דובר עוד באירועי אותו ערב. כרגיל. לא הרגזתי את אמא בכוונה, אלא פעם אחת. כשהייתה סוערת ורוגזת עליי, נהגה לצעוק "אני לא רוצה לראות אותך, תסתלק מהעיניים שלי." פעם אזרתי אומץ, ועשיתי כאשר צוויתי. התוצאות היו חמורות.

*

הגיעה עת כיתה ד'. בחוץ השתוללה מלחמה, רצנו למקלט שבמרתף, אבא וגזה באצ"י הרבו לצאת לשירות של עבודת כפייה, אבל חזרו בריאים ושלמים. שדות הקטל באוקראינה הטילו את צִלם המפחיד. אסירי שירות העבודה היו טרף לחיילים סדיסטים ואנטישמים, שהתמסרו בהנאה לגירויים של קלות הרצח וריח הדם.

באוקראינה שכלנו שני קרובי משפחה, כפי שנודע לנו אחרי המלחמה. האחד היה דודי, מיקלוש, אחיה של אמא, שלחתונתו נסעה סבתא רוזה למישקולץ בחורף 1930-1931. השני, זולִי, כונה במשפחתנו "רַשוני זולי", היינו, זולי מרַשון. בכפר רשון התגוררו שלוש־מאות תושבים, ביניהם שתי משפחות יהודיות. על זולי יש גם סיפור:

הוא היה ממציא. כשבא לבודפשט, בניסיון למכור את ההמצאות שלו, הוא לן, כמובן, אצלנו. ההמצאה הראשונה שראיתי הייתה אזעקה נגד גונבי מכוניות. זה היה פטפון פשוט, עם תקליט שחור, שמחט חדה חילצה ממנו את קולות הזעקה: "גנב! גנב!" ההמצאה השנייה נועדה לפתור את בעיית הצמיגים באופניים. בגלל המלחמה היה מחסור בגומי. זולי כרך על חישוק המתכת של גלגל האופניים חישוק עץ. ברווח שבין שני העיגולים שם קפיצים קטנים לבלימת הזעזועים. מאיפה היו לו, לנער יהודי מכפרון נידח, היכולת והידע להגות רעיונות כאלה ולממשם? אין צורך להזכיר, שזולי לא הצליח למכור אף המצאה שלו, ושאת הפיתוח ואת היישום מימן מכיסו.

זולי, בנם של יהודים חרדים, התפקר והיה לציוני. יום אחד הוא הגיע אלינו עם תרמיל גב מלא וגדוש, והודיע שהוא נוסע לארץ־ישראל ־פלשתינה. מבודפשט תפליג ספינה על הדנובה, היא תשוט על פני ימים, עד שתגיע לחיפה. ככה, פשוט. כעבור כמה שעות חזר מיוזע וממורמר, בידו ערמת שטרות. החזירו לו את כספו והורידו אותו מהאנייה. אמא הסבירה לי שזולי היה חבר בתנועת בית״ר, וזו הסיבה לסילוקו מהאנייה.

בקיץ 1943 פרצה מחלת הטיפוס בקרב פלוגות העבודה היהודיות באוקראינה. את החולים ריכזו בכפר ששמו דורושיץ׳. כלאו אותם במתבן והציתו אותו. אלה שניסו לברוח נקטלו באש המקלעים של החיילים. שם מצאו את מותם מיקלוש וייס וזולי, שאף את שם משפחתו אני לא יודע.

בשלהי חורף 1941-1940, ואני אז כבן שמונה שנים, נענתה אמא לבקשתי המיוחדת, לנצל את סוף עונת החורף וליהנות מהחלקה על מזחלת השלג שאבא עשה לי במו ידיו. לאף אחד אחר לא הייתה מזחלת כזאת, עשויה כולה ברזל, פרט לקרש המושב. שמנו את פעמינו לעמק המיניאטורי שעל גדות הפלג רַאקוש, הליכה של כעשר דקות מהבית. בחורף המים היו קפואים ועל מדרונות העמק הזעיר אפשר היה להחליק על מזחלות השלג. בקיץ החליף את השלג דשא עבה ורענן, ששימש מקום משיכה לזוגות צעירים ולאמהות עם ילדים. לפעמים קראנו לפלג ראקוש, אפיק השדים, למרות שזה לא היה שמו האמיתי. בדרכנו בחזרה התיישבתי, מעשה גביר, על המזחלת, ואמא גררה אותי. באמת לא יפה ולא הוגן. מה גם, שכבר לא כל המדרכה הייתה מכוסה שלג. אמא הגיעה הביתה מותשת. כעבור ימים אחדים אמרה לי, שהיה תינוק בבטנה והיא הפילה אותו, את העובר, כתוצאה מהמאמץ בגררת המזחלת. הצטערתי מאוד־מאוד, ורגשי־האשם לא הניחו לנשמתי. כל־כך רציתי אח קטן, והנה, כשסוף־סוף הוא היה בדרך, הרסתי הכל בהתנהגותי האנוכית. כעבור שנים רבות, ולי מלאו כבר יובל שנים ויותר, ליוויתי את אמא, חולת הסרטן, להקרנות. לחלק מהחולים מאריכות הקרנות אלו את הייסורים, והם נפטרים כאילו אין הקרנות בעולם. לאחרים הן עוזרות להאריך את החיים. לאמי האומללה הן האריכו את הייסורים. המועמדים להקרנה עוברים תחקיר מדוקדק, כל מידע נוסף על אודות מחלה ארורה זו יועיל ביום מן הימים. ישבתי ליד אמא ועזרתי לה, כי היא התקשתה במתן התשובות בעברית.

״היו לך הפלות מלאכותיות?״ שאלה האחות.

״כן, אחת,״ הייתה התשובה.

כשיצאנו ממרפאת החוץ של בית־חולים רמב"ם וישבנו במכונית הממוזגת, שאלתי אותה, למה אמרה לי שזה קרה בגלל גרירת המזחלת הכבדה. "אבא רצה בהפלה בגלל המלחמה," אמרה. אבי הטוב לא אמר קדיש על הילד שלא נולד. הוא חשש, אבל לא ידע בדיוק ממה. אמא הסתפקה בהסבר משלה. מדוע הטילה עליי את האשמה במות העובר — לא אמרה. אני השתחררתי ממועקה כבדה שליוותה אותי שנים רבות. קצת מאוחר מדי בהתחשב בתוחלת חיי. מכל מקום, הילדים שלנו נהנו מהמסקנות. אף פעם לא היינו מניפולטיביים בהתנהגותנו. לא אִתם ולא עם אחרים.

אבא

למורה שלי בכיתה ד׳ היה שם הונגרי שורשי ביותר. היה ברור שזה שם מאומץ של לאומן. קוּטְוולגִ׳י קראו לו. המנוול נשא בדש מקטורנו את סמל מפלגת צלב החץ הפשיסטית. הוא שנא יהודים, וכמובן שנא אותי, הסית את הילדים בכיתה שילשינו עליי בכל עניין חריג. למשל, על ניבול פה, שהיה נפוץ בקרב ילדים בני גילי, חטפתי ממנו מכות בקנה הבמבוק העבה שלו. איך אפשר לשנוא ילד בן עשר שנאה עיוורת כזאת? אבל, במקרה אחד הוא הגדיש את הסאה; למען גילוי נאות ייאמר, שגם התמימות שלי תרמה לתחילת גלגול כדור השלג. אחד התלמידים הצביע, כנדרש, והודיע שהעיפרון שלו נעלם. האיש עם הצלב הירוק בדש בגדו חזר על תיאור העיפרון וביקש שהמוצא הישר... וגו׳. נתקפתי בהלה, שכן העיפרון שלי התאים בדיוק לתיאור. הבנתי שהרשע הזה יטפול עליי את אשמת הגנבה ויכה אותי, כפי שעשה כמה פעמים בעבר. איך מקדימים תרופה למכה? מודיעים שהעיפרון הנמצא ברשותי הוא רכושי מימים ימימה. עדיין סברתי, ברוב תמימותי, שאפשר להמנע ממכות. לא הבנתי, שהסדיסט יכה אותי בכל מקרה. לפחות לא לא הייתי צריך לספק לו את האמתלה. אבל את שנאמר לא היה אפשר להשיב. המורה קרא לי אליו, פקד עליי להתכופף ולרכון על השולחן, כדי שהמכנסיים יהיו מתוחים היטב, והחל לדוש בבשרי בפראות. לא מכה או שתיים, כנהוג בעונשים מידי המורים, אלא הצלפה רצופה בכל כוח השנאה. המורה הפטריוט מטעם מלכות הונגריה נכנס לאמוציות ובברכת האל היכה אותי עד שהתעייף. בשובי הביתה, כואב ודואב, סיפרתי לאמא מה קרה. היא בדקה מיד וקבעה שתוצאות המכות ניכרות היטב בישבני, והשאירו עקבות בכל צבעי הקשת. חיבוקיה ומילות הנחמה שלה השכיחו ממני את ההשפלה והכאב.

בערב חלה תפנית. סיפרנו לאבא מה שקרה, וזה סימל את החשיבות שייחסו הוריי לנושא. בדרך־כולל, אבא לא היה מעורב בנעשה בבית־הספר אלא ברמות ההחלטה היותר חשובות. אבא בחן את ישבני המיוסר, חשב רגע ואמר: ״אני אדבר מחר עם המורה הזה.״ הרגשתי שבני ביתי תומכים בי וכי בחסות אבא אני מוגן. כל ילד אוהב להתרברב בכוחו הפיזי של אביו. לי היו קבלות.

למחרת בבוקר לבש אבא את מעיל העור המרשים של גזה באצ׳י, שאותו הביא מצרפת. אחרי נקישה מנומסת בדלת נכנס אבא לכיתה, וקרא למורה לצאת, כי ברצונו להחליף אתו כמה מילים. הילדים התלחשו: ״זה האבא של קליין,״ הבינו שהביקור הוא המשך למכות של אתמול. השיחה לא נמשכה יותר מחמש דקות. המורה חזר ושחרר הגות, שהייתה קצרה אפילו ממוחו המעוות. משהו בסגנון: ״בקליין אסור לנגוע. הוא שביר.״

בבית שאלתי את אבא, מה הוא אמר למורה. ״שאעקור את האף מהפרצוף שלו אם יעז עוד פעם לנגוע בבן שלי.״ הוא באמת לא נגע בי עוד, והתעודה בסוף השנה שיקפה נאמנה את ההישגים הטובים שלי.

בביקורינו במישקולץ נהגנו לנסוע לברכות־השחייה במקום נופש, הנקרא טַפּוֹלצָה. מדשאות נרחבות, מים צלולים ושמש טובה היו ערובה לבילוי מהנה של יום ראשון, יום המנוחה השבועי. אמא לא באה אתנו, לא התחשק לה. נסענו רק אבא ואני, לַאיוֹש באצ׳י ורעייתו, לילי נני, שהייתה אחותה הצעירה של אמא וחברתה הטובה. כולם אהבו את ויינברגר־נה (לילי וייס) והוקירו אותה. תמיד עליזה וצוחקת, בעלת חוש הומור.

ישבנו על הדשא, לילי נני פטפטה עם גיסתה, אַרנקָה, אבא עמד באמצע הברכה ושוחח עם כמה מכרים. אני הוזנחתי לרגע. הרגע הזה הספיק לי כדי לגשת לברכה, לרדת כמה מדרגות לתוך המים וליהנות מהטבילה. על המדרגות התרכזה גם חבורה של זקנים שלא ידעו לשחות. הם היו שקועים בשיחה ולא שמו לב לילד המקרטע לידם. רציתי לעקוף איש אחד, אך טעיתי בחישוב מספר המדרגות, ונעלמתי בתוך המים. האיש שעקפתי היה צריך רק להושיט יד לטובע, כלומר לי, אך הוא לא שם לב ולא משה אותי מהמים. לפתע הושטה לעברי יד שעירה ואיתנה. אבא הוציא אותי מהמים, ובחוץ הפך אותי כדי שאפלוט את המים שהספקתי לבלוע בעל־כורחי. הדמות הזאת, של אבא חזק ואיתן, המושיע את בנו ומרחיק ממנו פורענות בעת צרה, נחרתה בתודעתי ובלבי והייתה לי מקור גאווה.

אבא היה איש עקרונות, אתאיסט מתוך הכרה, סירב ללכת לבית־הכנסת, סילק כול סממן שיש בו — או שיכול להיות בו — רמז לאמונה באלוהים. אי־אפשר לומר שנטש את היהדות, כי אף פעם לא הפנים אותה ואפילו בשולי אדרתה לא התחכך. דודי, איתן, להבדיל, רחש שנאה ובוז לחרדים. איתן הִרבה לספר על הסכסוכים עם סבא וילמוש החרדי, שלא פעם הכה אותו מכות רצח על היותו סוציאליסט ו/או ציוניסט. לעומת זה, אבא לא ספג שום סמלים חיצוניים בביתו. אצל סבא דוד לא היו כאלה.

לגביו, העדר יראת שמים לא היה עיקרון אלא בורות. אבא שכלל זאת לכדי השקפת עולם.

היו לו, לאבא, גם עקרונות, שגרמו לי מפח־נפש. לא קנו לי, בשום פנים ואופן, נשק־צעצוע. לא אקדח, לא רובה, לא חרב, לא חיילי עופרת, לא ספינות קרב עשויות פח ולא תותח. היו לי צעצועים אחרים: רכבת עם קטר, שהקפיץ שלו נדרך כמו בשעון מעורר, היו לי חלקי מכוניות בלויות. אהבתי מאוד גרוטאות אלה, שלא היו צעצועים שגרתיים. המשחק בהם הלהיב את דמיוני. אבל הסיבה העיקרית להתלהבותי הייתה העובדה, שאבא הביא אותם במיוחד בשבילי.

לשלושת האחים לבית קליין היו דעות סוציאליסטיות/קומוניסטיות. נראה, שהם היו רשומים בתיקי הבולשת ההונגרית של הורטי. אבא סיפר על בלשי משטרה שהגיעו עם שחר לדירתם (הוא היה עדיין רווק, בשנות העשרים שלו ושל המאה ה־20) וחיפשו בה ספרות אסורה. כשאבא התעורר הם כבר עמדו ליד מיטתו. מופתע מההשכמה הבלתי־צפויה, עשה אבא תנועה של הפשלת שרוולים. הבלש לא התמהמה ומיד שלף אקדח, אך למרבה המזל לא ירה. גם ספרות אסורה לא מצאו — לא הייתה שם כזאת. עוטי־מעילי־העור של הורטי עשו שמות בכל ארגון שריח סוציאל־דמוקרטי, או דמוקרטי־ליברלי נדף ממנו. בעולם עוין זה של מדינת משטרה וסתימת פיות, אבא היה חבר באיגוד פועלי המתכת, משמע פועל מאורגן. כשהיו בחירות, עשו אמא ואבא מאמץ רב כדי לקבל זכות הצבעה, שכן זכות זו לא הוענקה אוטומטית. אני זוכר את התכתובת בעניין תעודות שונות, שהעידו כי סבא היה אזרח הונגרי. ביום הבחירות לבשו הוריי חג ויצאו אל הקלפי, כדי שמזכיר המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, אַרפַּד סַקַשיץ', יהיה חבר בבניין הפרלמנט המפואר. ביקרנו במופעי תרבות של האיגודים המקצועיים, אני זוכר את מקהלת הפועלים בניצוחה של פִּירוֹשקָה סַלמַש.

בסתיו 1936, ואני בן ארבע וחצי, לקח אותי אבא להפגנת פועלים. רכבתי על כתפיו וצעקתי יחד עם ההמון לסלק את נשיא בית המשפט המחוזי, טֶלֶקִי, בגין גזר־דין של שש־עשרה שנות מאסר שהטיל על מַתיַאש רַקושִי[1], מי שעתיד להיות הדיקטטור הקומוניסטי השנוא של הונגריה. על־פי התעמולה של פולחן האישיות שלו, הוא היה "התלמיד

---

1. RAKOSI (ROSENBERG), MÁTYÁS יהודי, כמובן.

הטוב ביותר של סטלין". כל זה יתחיל להתברר רק כעבור שתים־עשרה שנה. אבל עכשיו 1936, העניים והמדוכאים תלו את תקוותם בסובייטים הזוהרים במזרח, באור אדום מסנוור. ההפגנה פוזרה בידי המשטרה בכוח ברוטלי. אני נשארתי רכוב על הכתפיים של אבא.

כעבור שנתיים נסענו לדודתי, אנצ'ה, בעיר קאשה, אחרי שהסדר האירופי החדש של היטלר החזיר חלק מ(צ'כו)סלובקיה לחיק "המולדת ההונגרית". בהזדמנות זו ביקרנו בקתדרלה הנהדרת של העיר. ומה ראינו שם? את דגלי הקרב של ההונגרים משנת 1848, שמרדו בבית המלוכה ההבסבורגי, ששלט בהונגריה עד 1919. בזמנו דיכא את המרד הצבא הרוסי, כעזרה של הצאר לקיסר. כעת עשה השלטון הסובייטי מחווה, בראשות הצאר האדום, סטלין, והחזיר את דגלי הקרב למכורתם. עברו שנים ומשטרים עד שנודע לנו, כי התמורה לדגלי הקרב היה רקושי עצמו, שערכו היה רב בעיני הסובייטים, כתלמיד נאמן של הדיקטטורה הסטליניסטית.

*

על־אף שאימרה קליין התכחש לדת וליהדות, הוא היה אדם יהודי גאה. יעיד על כך הסיפור הקטן הבא: בשעת ערב מאוחרת היו אמא ואבא בדרכם הביתה בתום הצגת תיאטרון. הם נסעו בחשמלית, כמובן. באחת התחנות עלה אדם שיכור, חזיון נפוץ של המקום והזמן. האיש הכריז שהוא מחפש "יהודים מסריחים", כדי להשליך אותם מהחשמלית. אבא קם ממקומו, מתעלם מתחנוני אמא, ניגש אל השיכור ואמר לו: "אני יהודי, נראה אותך זורק אותי החוצה." מעט הנוסעים בחשמלית קפאו על מקומם. התסריט, שכמה מהם יבואו לעזרת הבריון, לא היה דמיוני. אך האנטישמי השתוי השפיל מבט ונסוג. אני משער שאבא ידע על מקרה המתאבק היהודי־הונגרי, ריכרד וייס, בעל מדליית זהב באולימפיאדת לונדון, 1908. כאשר ב־1919 עסקו "מעילי העור" בציד יהודים ולקחו את הקורבנות ל"טיפול" במטה שלהם במלון "רויאל", ה"טיפול" הסתיים, בדרך־כלל, במות המטופל. וייס תלה שלט על חזהו, "אני יהודי". המנוולים לא העזו לפגוע בו.

אבא היה מנוי על עיתון יומי. הגיוני היה לצפות שיהיה זה "נֶפסָוָה", ("קול העם"), ביטאונם של הסוציאל־דמוקרטים. אך העיתון שקיבלנו יום־יום, שמו היה "אוישַג", היינו, "עיתון" (וגם "חדשות"). היומון היה מתון, בעל קו ליברלי־יהודי. גם הרדיו היה פתוח אצלנו שעות רבות ביום. האזנו לתוכניות מלל ומוסיקה, ואני גם לתוכניות נוער. כאשר הרדיו הישן, שנראה בעיניי "ענתיקה", נפח את נשמתו, אבא החליט לקנות רדיו עם

המון מנורות, "קולט עולם" משוכלל שכזה. אולי אפשר יהיה לקלוט בו גם את שידורי הבי.בי.סי בהונגרית? בעת מחקר השווקים שעשינו, ראינו גם "טלפונקן", שמצא מאוד חן בעיניי, אך אבא סירב. כשהגענו הביתה, שאלתי לסיבת סירובו. "אני לא קונה תוצרת גרמנית," אמר. הוא לא חשש שאפטפט על זה. אולי חטאתי לזכר אבי כשקניתי, כעבור שישים שנה, פולקסווגן?

יחד עם הדוד גוטליב האזנו לשידורי הבי.בי.סי. זה היה מסוכן למדי. אם תפשו בכך אדם, עלולים היו לגזור עליו דין מוות, בהליך מזורז, בגין האזנה לתעמולת אויב. מכל מקום, הבי.בי.סי לא "ביביסר" מה מצפה לנו, ליהדות הונגריה, ולא מתוך חוסר ידיעה. סכרתי את פי, הבנתי והפנמתי את גודל הסכנה. הוריי סמכו עליי. אמא, למשל, לימדה אותי את ההמנון הקומוניסטי, ה"אינטרנציונל", תוך אזהרה חמורה לבל אדקלם או אשיר אותו ברבים.

לגבי מנהגיה של אמא בנושאי פולחן דתי, המכונים "מיצועס", (מצוות) אבא היה סובלני ולא הפריע. הסכים פעם בשנה, ביום הכיפורים, לא לצאת לעבודה. קיבל בהכנעה את הדלקת הנרות בימי שישי ולא לעג או התבדח על חשבון אמא, כשעשתה תנועות מוזרות בידיה מול הנרות ובירכה אותי, כשידיה על ראשי, לאמור: "יבורהה וישמרהה..." כמובן, שנינו לא הבנו את פירוש המילים, קל וחומר את מקורן. אמא הדליקה את נרות השבת בפמוטים מיוחדים עשויים נחושת, מקושטים בריקועים ובציורים. סבתה של אמא מצד אמה, בּוֹרבָּלָה שפר, קיבלה את זוג הפמוטים כמתנת חתונה, ונתנה אותם מתנת חתונה לנכדתה האהובה. את הפמוטים ייצרו בשנות הארבעים או החמישים של המאה ה־19. בשעת כתיבת שורות אלה, גילם כמאה־וחמישים שנה.

*

פעם פרצה שערורייה: אמא הדליקה נרות חנוכה. בבית לא הייתה לנו חנוכייה, הנרות הודבקו על גזר־עץ. בניגוד לנרות שבת, שהושארו במטבח ובערו עד תום, את החנוכייה המאולתרת מיקמה אמא בחדר, על הארונית שבצד המראה הגדולה, רהיט בל־ייעדר בכל חדר־שינה. הפתיל הבוער הצית את גזר־העץ, והעץ הצית את הארונית. פרצה דלקה של ממש, מהארונית עלה עשן. אבא כעס והאשים את מצוות הדת בדלקה שפרצה. שומרת המצוות לא ננזפה. הדלקה כובתה, אך הארונית נשארה עם צלקת מפוחמת. אבא גם תחם תחום ל"כפייה הדתית" בבית. כשרות, ללא ראוות

פולחן. כלים נפרדים, בשרי וחלבי, לא באו בחשבון. הכשרות התבטאה, בלעדית, בהמנעות מאכילת חזיר. וגם זו הופרה כאשר החל מחסור במזון ורק בשוק השחור, ששגשג, היה אפשר להשיג שומן. שומן החזיר, שאינו שונה במאומה משומן אווזים, עורר בי קבס, וכשנתתי לכך ביטוי פומבי, נזף בי אבא קשות.

אם כבר בכשרות ובקבס עסקינן, אספר הרפתקת כשרות, שחוויתי באחד הקיצים אצל סבא וסבתא במישקולץ. השכנה, שֶׁסטַק נני, דלת ליד דלת, ולא מבני ברית, קראה לי לביתה וכיבדה אותי במנה גדולה של נזיד עדשים. היה טעים מאוד, ואכלתי את כולו. עם שובי לסבתא ולאמא דיווחתי, כמובן, על העדשים. לא שיערתי שצלחת עדשים יכולה לחולל סערת רוחות שכזאת. אמא וסבתא סיכמו, שלא מתוך חיבה ונדיבות־לב האכילה אותי השֶׁסטַקִית טרף, אלא כדי להכעיס, מתוך לעג, בוז ושנאה אנטישמית. הקשבתי לשיח האמהות, הפנמתי את המסקנה, והקאתי את העדשים. אני משוכנע שאמא וסבתא צדקו. כשסבא, יהודי אדוק בדתו, ביקר פעם, פעם אחת ויחידה, אצלנו בבודפשט, לא מנע מעצמו אוכל ושתייה, למרות שהיו "טרֵפלִי", (טרפה). לסבא היה גם הסבר: "אני מכבד ומעריך את חתני, לא אעליב אותו בכך שלא אוכל בביתו."

יהודים רבים רצו להיות הונגרים אותנטיים, והתנצרו. אבא לא המיר בית־כנסת בכנסייה.

למען האמת, רגלו של אבא לא דרכה גם בבית־הכנסת. הוא לא ידע מה זה בית תפילה יהודי ולא היה לו כל עניין לדעת, אבל אני כן הלכתי, עם אמא, בראש השנה וביום הכיפורים, אולי גם בהזדמנויות אחרות, אני כבר לא זוכר. לא אהבתי את הביקור בבית־הכנסת. אמא עלתה לעזרת נשים, והתפללה מה"צאנא ראהנא" ההונגרי שלה, וגם בעברית האשכנזית שרווחה במקומותינו: "עלהי צ'התונו" (על חטא שחטאנו). ואני כלוא למטה בין הגברים, לבד ונטוש. הגברים סביבי, זרים ומוזרים, לא שמו לב לקיומי, כאילו הייתי שקוף. לא הבנתי אפילו מילה אחת מהתפילה, לא הבנתי את מעשי הפולחן, לא ידעתי את פשרם. אם הייתה בלבי תפילה חרישית ובכוונה גדולה, היא נאמרה למען הליכה הביתה, מהר ככל האפשר. בבית־הכנסת הייתה גם מקהלה של נערים צעירים, ששרו בקול דקיק ויפה, כמו בכנסייה. גם האורגן היה כמו בכנסייה. כמובן, אז לא ידעתי מאומה על מוסיקה כנסייתית, הרי ביקור בה לא היה אפשר להעלות על הדעת. באחת הפעמים, בדרכנו הביתה מבית הכנסת שבדרך אַרֶנָה 55, בישרה לי

אמא שראתה הודעה מטעם בית־הכנסת, שמחפשים נערים למקהלה. הייתי אז בתחום הגילאים של עשר־אחת־עשרה שנים. אמא ניסתה לשכנע אותי בכל הכוח שניתן להפעיל על נער קטן, חסר כל כישרון לזמר, שארשם למקהלה. ידעתי שנתוני שירתי משיקים לאפס, אבל מצד המינוס. גם אמא ידעה, אבל תשוקתה לראות אותי משמש בקודש הייתה כה עזה, ששכחה להפעיל את שיקול־הדעת.

בשלב כה מוקדם של חיי נשאתי כבר כמות גדולה של נוגדני דת ובית כנסת. סבא וילמוש, שומר המצוות האותנטי היחיד במשפחתי, שהיה יכול להקנות לי מעט יהדות, לא גרר אותי לבית־הכנסת בעת שהותנו במישקולץ. כשהייתי בן עשר, ביקשה אמא מסבא שיכין לי ארבע כנפות ציצית. אבא התעלם, לא הפגין עוינות, אך כמובן לא תמך. הנושא הזה היה באופן בלעדי בתחומה של אמא.

*

כבר סיפרתי לעיל, שאת הכביסה היינו תולים במטבח. הכביסה כללה את סרבלי העבודה של אבא, שהיו רוויים שמן מכונות, והיה קשה מאוד לכבסם. חומר הניקוי היחיד והבלעדי היה סבון הכביסה. זו הייתה עבודת פרך: הכביסה, השטיפה, הסחיטה והתלייה לייבוש. הכל בידיים. היו פריטים שהרתיחו. יום אחד החליף אבא את חוטי התלייה, כי היו חלודים. הוא קדח חורים בקיר ומילא אותם גבס. בעוד הגבס רך, תקע בורג לא גדול שהחוט נכרך סביבו. למחרת היה יום כביסה. אחרי תליית הכבסים ספוגי המים, שהיו כבדים פי שלושה ממשקלם הטבעי, כי לא ניתנו לסחיטה מלאה ביד, נעקרו הברגים מהקיר וכל הכבסים צנחו על הרצפה והתלכלכו. יום עמל ירד לטמיון. הייתה זו הפעם היחידה שבה שמעתי את אמא צועקת על אבא. היא הרצתה לפניו על עקרונות המתיחה של חוטי תלייה, ואבא לא פצה פה. התוצאה הייתה רכישת מתקן של חוטי ייבוש הנמתחים על מסגרת עץ. המסגרת יורדת ועולה עמוסת כביסה, באמצעות מערכת גלגיליות. כך הגיע אלינו עידן משק הבית הממוכן.

*

השכלתו הפורמלית של אבא הסתכמה בשש כיתות בית־ספר יסודי. כלומר, שש שנות לימוד חובה. אבא לא היה איש ספר. הסתפק בקריאת עיתון. מה הוא כן אהב? אופרות הוא אהב עוד מימי נעוריו. כסף לכרטיסים יקרים לא היה לו ולחבריו, לכן קנו רק מקומות זולים, בעמידה, במרומי הקומה החמישית. מאותה סיבה הלכו להצגה ברגל וחזרו הביתה ברגל.

אבא סיפר שפעם, בחורף, התנפחו לו הרגליים מהעמידה הממושכת. מה עשה? חלץ את נעליו, וחזר להאזין ללחנים בני האלמוות של ורדי. ההצגה הסתיימה, אבא נעל, זאת אומרת ניסה לנעול את נעליו, אך לא הצליח. הנעליים היו קטנות על רגליו הנפוחות. לא הייתה לו ברירה אלא לצאת הביתה, ולצעוד בתוך השלג העמוק, בליל חורף מקפיא עצמות, כשרק גרביים לרגליו. בבית אהבנו לשמוע את אבא שורק לחני אופרות. כך עשיתי היכרות מגיל צעיר עם לחנים פופולריים של אופרות, וידעתי לזהות את אלו של כרמן, אאידה, טוסקה, הספר מסביליה ורבים אחרים.

בשנה האחרונה של המאה העשרים נסעתי עם משפחתי לבודפשט, כדי להנחיל לדור שני של ניצולי שואה את הזיכרונות. ביקרנו גם בבית האופרה, תפסנו את מקומנו בשורה החמישית היוקרתית. הסתכלנו סביבנו, מתפעלים מפאר הבניין. ביקשתי מהבן להסתכל לאחור, לירכתי האולם, ואמרתי לו: "אתה רואה, עמירם, שם, ביציע שבקומה החמישית, יש רק מקומות עמידה והכרטיסים הזולים ביותר. שם נהג סבא שלך לעמוד, ולחזות בהצגות האופרה. זה היה בשנות העשרים של המאה." עיני הבן נצצו — ואולי היו אלה הדמעות שלי?

*

סבתא רוזה דאגה שלבנים יהיה מקצוע, כי מקצוע פירושו גם פרנסה. מי שחסר מקצוע יכול היה להיות שכיר־יום בלבד, סבל פחמים או שליח על תלת־אופן. המקצוע שאבא למד נקרא "פחח ומתקין". זה מעין שם מכליל כזה למתקין־צנרת־מתקן־שרברב־מכונאי. עם סיום חניכותו כשוליה, הלך אל סדונה, שפתח מוסך לתיקון מכוניות וחיפש בעלי מקצוע. את המשכורת שקיבל אחת לשבוע, במעטפה, מסר בשלמותה לאמא, שניהלה את הפיננסים של המשפחה בחסכנות יתרה. מאה שמונים — מאתיים פנגו, שאבא השתכר בחודש, נחשבו משכורת טובה, הכל יחסי, כמובן. כך גדלה ערמת השטרות של מאה פנגו (השטר בעל הערך הגבוה ביותר באותם ימים) אצל אמא תחת המצעים. רזרבה ליום סגריר.

לא שיערנו כמה הוא קרוב.

*

ביריד הבינלאומי, שהתקיים בבודפשט בשנת 1940, השתתפה גם ברית־המועצות. היו אלה ימי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב בדבר אי־התקפה בין ברית־המועצות וגרמניה הנאצית. הזמנת הסובייטים — קרוב לוודאי

— הייתה חלק ממערכת ההטעיה הנאצית, באמצעות הונגריה, שליחתה הנאמנה. התעניינות הציבור הייתה עצומה ועלתה על כל הציפיות. המון רב צבא על הדלתות. איש לא שמר על הסדר. לא היה תור, רק הידחפות ומרפקנות. משפחתנו התקדמה בטור עורפי. חוד החנית היה גזה באצ׳י, אחריו אמא ואני, ואבא היה במאסף. הרצון העז של המבקרים לחזות בהישגי הייצור הסוציאליסטי לא יצר אחווה ולא לויאליות. בקהל הממתינים התפתח דין־ודברים, מישהו ניסה להפסיק את התקדמותנו במטרייה, שהונפה על ראשו של גזה באצ׳י. כשהמטרייה עמדה לנחות על ראשו, תפס אותה אבא והוציאה מידי האיש. ברגע זה הוחלט לוותר על תורנו, פן אמחֵץ בהמון.

למחרת ביקרו שם המבוגרים, בלעדיי. מאחד הביתנים הביאו חיטה סובייטית, שגודל גרגיריה היה כפול מזה של חיטה הונגרית. היום שוב איני בטוח כלל וכלל, שהייתה זו חיטה סובייטית אותנטית.

לגדול בחנות ספרים

עם סיום ארבע שנות לימוד בבית־הספר היסודי עמדו לפני הנוער ההונגרי, תאב הדעת, כמה וכמה אפשרויות, כדי למלא אחר הוראת חוק חינוך חובה של שמונה שנות לימוד לפחות. ואלו הן, מן הקל אל הכבד: להמשיך בבית־הספר היסודי ארבע שנים נוספות וללמוד דברים בסיסיים ללא שפה זרה; ללמוד עוד ארבע שנים בבית־ספר אזרחי, לימודים מתוגברים ברמה גבוהה יותר, כולל שפה זרה, בדרך־כלל גרמנית; מי שרצה ללמוד באוניברסיטה, נרשם לגימנסיה של שמונה שנות לימוד — מתמטיקה מתוגברת, לטינית ועוד; האפשרות האחרונה, שלא הייתה חוקית, אבל היה לה קהל מאמינים שהסתפק במועט — לא ללמוד בכלל.

תעודתי המצוינת אפשרה לי, לכאורה, להרשם לגימנסיה. אבל רק למראית עין. בכול הגימנסיות היה נומרוס נולוס, משמע מספר היהודים המורשים ללמוד בהן היה אפס. נשארה הברירה, ללמוד בגימנסיה היהודית. אלא שלרשות רבבות המשפחות של יהודי בודפשט עמדה גימנסיה אחת בלבד. לא קיבלו אותי. לא היו לנו קשרים עם עסקני הקהילה, למרות ששילמנו מסים. להוריי גם לא היו מכרים בקהילה, משמע, לא יכלו להיעזר בפרוטקציה כלשהי. בגימנסיה יעצו לנו בחום לפנות לבית־הספר ה"אזרחי", הנקרא בהונגרית, פּוֹלגַרִי. ריצה קלה מהגימנסיה למקום שבו נרשמים לפולגרי. ברחוב וֶשֶׁלֵנִי נמצא הבניין הזמני של הגימנסיה, שמקומה הקודם היה ברחוב אַבוֹנִי, שם הפקיעו השלטונות את בית־הספר היהודי והפכו אותו לבית־חוֹלִים צבאי. לכן עברו תלמידי הפולגרי היהודי לכיכר בֶּתלֶן גָאבּוֹר והצטרפו לזאטוטים של היסודי היהודי, על בסיס של לימודים במשמרות.

לימים, בביקור באוניברסיטה הווטרינרית, שיכנו אותנו במעון הקרוב מאוד לבניין הגימנסיה ברחוב אבוני. כמובן, בימינו הגימנסיה היא לא של הקהילה אלא ממלכתית, על שם המשורר הגדול, מיקלוש רדנוטי. הבניין הוא מהמפוארים שהקהילה בנתה. כתובות בעברית, חיתוכי עץ ותבליטי קיר יפים במגוון נושאים יהודיים.

בתחילת שנת הלימודים 42׳ - 43׳ מצאתי עצמי נוסע יום־יום, כשעה, שעה ורבע, עם כרטיס שבועי של תלמיד, הנתון בנרתיק של פח, לבית־הספר בכיכר בתלן גאבור. לפני תחילת הלימודים יצאתי לצומת דרך ואצי ורחוב פורגץ׳ וחיכיתי לחשמלית. דאגתי מאוד שמא תהיה עמוסה נוסעים. נאסר עלי — בצדק — לנסוע על המדרגות הנמצאות מחוץ לקרון, שבקלות אפשר ליפול מהן ולהיהרג. אחרי ציפייה קצרה הגיעה חשמלית מספר 3 או מספר 55, היינו־הך. באחת מהן נסעתי עד כיכר ברלין, כלומר הכיכר של תחנת הרכבת המערבית. זו הייתה התחנה הסופית של החשמליות 55 ו־3. עכשיו היה עלי להגיע לתחנת החשמלית מס׳ 46, בפינת רחוב פודמַניצקִי והשדרה המעגלית אֶרזֶ׳בֶּת (ארז׳בת קורוט). ההגעה הייתה כרוכה בהליכה או בריצה של חצי קילומטר. פיתחתי שיטה מיוחדת לרוץ בתוך ההמון שגדש את המדרכה הסמוכה לתחנת הרכבת. חשמלית מספר 46 הביאה אותי לבית־הספר.

הנומרוס נולוס צופף יותר מחמישים ילד בכיתה. לא מעטים מהם הכירו זה את זה מבית־הספר היסודי. הם המשיכו באותו בניין. אני הייתי נטע זר, אבל נקלטתי ללא קושי. קיבלנו — כלומר קנינו — כומתות כמו של חיילים, אך אלו שלנו היו מבד קטיפה וצבען היה כחול כהה. כל תלמיד תיכון, לפי חוק, חבש כומתה כזאת עם סמל בית־הספר. לסמל שלנו הייתה צורה של מגן ועל רקע תכלת נטבעו בו האותיות: IP — ישראליתי פולגרי. הנומרוס נולוס טרם הגיע אל הכומתות. לכיסוי ראשי מחוץ לבית־הספר שימשה אותי מגבעת. לא כמו של המבוגרים, אלא דגם לילדים. גם שם היה לה: "מגבעת ציידים". ההמשך של המגבעת היה מעיל חורף בדגם בוצ׳קַאִי, תפארת הונגריה. לבוש לאומני מובהק. המכנסיים היו בדרך־כלל קצרים, לכן גרבתי, גרביים חמים ונעלתי נעליים גבוהות מעור משובח, שבגלגול הקודם היו תיק של אמא. בן־דודו של אבא, הסנדלר לאיוש שמיד, הפליא לעצב ממנו נעליים. גם כפפות הכריחה אותי אמא לקחת, למרות ידיי החמות תמיד. כך קרה שאיבדתי את הכפפות וקיבלתי מאמא מכות.

המורים בפולגרי היוו בעיה של ממש. יותר נכון: העדר מורים. למעשה, לא היו מורים אלא מורות. מורות בדימוס של בית־הספר היסודי, שנקראו בזמן של מצוקה לחזור וללמד. זו באמת לא הייתה אשמת הקהילה שניהלה את בית־הספר. המורים הגברים גויסו לעבודת כפייה ואילולא ממלאות המקום, הלימודים היו מושבתים. המורות לא הפנימו את היותן בבית־ספר תיכון, שבו פנו אליהן התלמידים בתואר "טַנַראוּרנוֹ", היינו, גבירתי

המורה, והן המשיכו לקרוא לעצמן כמו בבית־הספר היסודי, "טניטו נני" — דודה מורה. השימוש בתארים ובשמות נועד להדגיש את ההיררכיה ואת הבדלי המעמדות.

כבר ביום הראשון ללימודים נפתחו חיישני החינוך התקין שלי. המחנכת הגיבה בצורה סבירה לתואר גברתי המורה, ולשמה, הֶגֶדוש, אם אמנם הצליחה לשמוע, וחייכה הרבה. בשורה הראשונה ישב נער קטן, יפה תואר וחייכן. הגברת־המורה הגדוש פנתה אליו, העמידה אותו עם הפנים אל הכיתה ואמרה: "נער חמוד, מה שמך?"

"אֶרוִין שַׁלַמוֹן" באה התשובה.

"נהדר, שלמון יהיה החביב שלי."

באמת חינוכי...

הגברת פִּישהוף לימדה גיאוגרפיה וכלכלה מדינית. לא הבנתי מה זה כלכלה מדינית, אבל הייתי בחברה טובה, גם המורה לא הבינה וגם לא ניסתה להבין. לכל אחד מאתנו היה ספרון דק. בשיעור היא קראה בקול רם פרקים מהחוברת, ועל התלמידים הוטל להדגיש בעיפרון את השורות הנקראות. בסוף השליש הסתיימה הדגשת השורות מבלי להשאיר עקבות במוחותינו. בגיאוגרפיה היה מצבה של גברת פישהוף טוב יותר. היא הרצתה לנו על ארצות ועל משאביהן, עושרן ועוניין. יוון, למשל, הייתה בזמנו מעצמה.

"מה עשה אותה למעצמה?" שאלתי את המורה.

"הים שסביב יוון הבטיח דרכי מסחר לסוחרים ונתיבי כיבוש לצבאותיה."

"אז למה יוון היא לא מעצמה עכשיו? הרי הים הוא אותו הים."

??????

הגברת פישהוף הייתה חסידה גדולה של סדר ומשמעת. היא הודיעה שאסור לדבר, לשאול שאלות, לצאת מהכיתה וכו׳ בלי לבקש רשות בהרמת אצבע. בתור תלמיד ממושמע, לא העליתי בדעתי שאפשר לנהוג בניגוד להוראות המורה. מיד אחרי הדברים שהגברת פישהוף השמיעה באוזנינו, תקפה אותי בחילה עזה. ניסיתי להתאפק. השניות עברו בזחילה והפכו לדקות. הגברת פישהוף התעלמה מהצבעתי הממושכת והעיקשת. הייתי המצביע היחיד בכיתה. אני משוכנע שחשבה בלבה: אלמד משמעת את הפרחח מאנג׳לפולד. עבר רגע נוסף, והקיא פרץ מתוכי בקשת רחבה, מסריחה, מטנפת את כל סביבתי. המורה הזמינה מנקה. לא עלה בדעתה

לבקש ממני סליחה או לנסות להסביר. הייתי המום.

אני לא זוכר שעשינו בחינות או מבחני ביניים. המורות נתנו ציונים ככל שעלה על רוחן. באמת, לא היה אפשר לדרוש מאישה קשישה שתעבור על חמישים ויותר מבחנים. הציונים שלי היו גרועים בצורה בולטת. המורה פֶּפִּי אף העניקה לי ציון "נכשל", שבסיסו היה מוצק. היא לימדה טבע. השיעורים שלה היו בין הבודדים שהיו מעניינים. "תוציאו מחברות," פקדה עלינו פפי. "קליין, איפה המחברת שלך?" "גבירתי המורה, שכחתי אותה בבית." "בלתי מספיק," פסקה. מאותו רגע ועד סיום לימודיי ליווה אותי הציון הזה, מבלי שניתנה לי אפשרות לתקן אותו.

היו מורות שעוררו רחמים. אחת מהן סבלה מדלקת כרונית של שלפוחית השתן, ונזקקה לנקביה בתדירות של עשרים־שלושים דקות. בגבור הלחץ, פנתה האומללה אל הכיתה: "יש לי עניין חשוב לדבר עם המנהל באצ'י, מיד אשוב, אל תעשו משהו רע עד שובי." כשהושיבו אותי בשורה הראשונה, כדי לרסן את יצר הפטפוט שלי, ניתנה לי ההזדמנות להריח מלוא הנחיריים את ריח השתן שנדף ממנה.

לימודי החשבון שלי נעצרו, למשל, בחלוקת שברים. הידע והמושגים שלי בכימיה, בפיזיקה ובמתמטיקה היו אפסיים. את המעט שבמעט שידעתי למדתי מהספרים שגזה באצ'י הביא לי כמו, למשל, "העולם הפלאי של המספרים". ההשכלה הפורמלית שלי הסתכמה למעשה בארבע שנות לימודיי בבית־הספר היסודי, שסף הקניית הידע שלו היה האינטליגנציה המצומצמת של בני שכונת פועלים מוכת בורות. לא עזרו תחנוניה של אמא לעבור לסביבה שיש בה סיכוי לבית־ספר טוב יותר. בעיני אבא לא היה צורך לשפר תנאים. התגשמה נבואתו־קללתו של המורה האנטישמי, שכאשר אבא בא להזהיר אותו לבל יכה אותי עוד, אמר: "פה, בין הנמושות, רפי השכל האלה, קל לו להצטיין. נראה אותו בפולגרי היהודי, כשיהיה בין דומים לו." הוא צדק, הייתי תלמיד גרוע. בפולגרי אף פעם לא ספגתי מכות, לא היו תגרות אלימות בין הילדים, אבל איכשהו, בצורה סמויה, שידרתי למורים ולילדים שאני מאנג'לפולד.

אני זוכר לטובה את המורה לציור, וזוכר אפילו מה היא לימדה. היה לי, כמו לכל התלמידים, לוח ציור ושרטוט עם סרגל T גדול ומעטפת מתאימה בצבע חובה אחיד, כחול. דפי הציור היו מבריסטול לבן והידקנו אותם אל הלוח בנעצים. ציירנו בצבעי מים, שנמסו על הנייר. המורה לימדה אותנו את שמות הצבעים, ואגב כך גם דברים חשובים. אחד מגווני הצבע החום

נקרא ״חום ואן דייק״. כך הסבירה לנו מי היה הצייר ואן דייק ההולנדי, ומאז אני יודע. היא הייתה בסדר גמור, אבל לוח השרטוט גרם בעיות.

הצפיפות הרבה בלמה את ההתקדמות בלימודים. ההנהלה החליטה ברוב חוכמתה, שהלימודים יתקיימו גם בימי ראשון, שהוא יום השבתון של כלל האוכלוסייה. כמובן, בשבת לא למדנו. נקבע לוח שעות לימי ראשון. ומה היה המקצוע החשוב, שבגינו ספגנו, בדרכנו לבית־הספר ובחזרה, ביטויי לעג וגידופים? נכון! הציור והשרטוט. מכל ימות השבוע מצאו את יום ראשון כמתאים ביותר ללמד בו שרטוט. מי שגרו קרוב לבית־הספר, לא הייתה להם בעיה מיוחדת, לבד מהחובה לבקר בו גם ביום ראשון. אשר לי, גורלי היה רע ומר. נער קטן, מצויד בלוח שרטוט, נוסע בחשמלית ביום ראשון בבוקר. ברור שהוא יהודי. מילא, תיק בית־הספר — אפשר לתרץ, שהוא ״הולך ללמוד אצל חבר״, אבל לוח שרטוט עם מעטפת כחולה? אפילו ילדים שגרו במרחק הליכה מבית־הספר, בעצם הרוב הגדול, התלוננו על הטרדות קשות. למנהל שלנו, אַרמִין בִּילֶס, היה רעיון גואל: להשאיר את לוחות השרטוט בבית־הספר. וכך עשינו. ביום ראשון שלאחר־מכן הוכנסו כל הלוחות לתוך הארון בכיתה. ביום שני למדנו במשמרת אחרי־הצהריים. בהיכנסנו לכיתה חשכו עינינו. ילדי היסודי, שלמדו במשמרת בוקר, עשו שפטים בלוחות השרטוט. הם היו פזורים בכל הכיתה, בערבוביה מוחלטת. המכחולים, למזלנו, היו בקלמרים. בא הקץ על לימודי הציור, ואן דייק הלך בדרך כל בשר.

בכיתות ה׳-ו׳ נעדרתי מהבית רוב היום. אמא נאלצה לנהל את החנות לתקופות של שלושה־ארבעה חודשים, כאשר גזה באצ׳י היה מגויס לשירות עבודה, שלא הייתה אלא עבודת כפייה. לפעמים גויסו אבא והדוד בו־זמנית, מה שהקשה עוד יותר. בימים שאמא הייתה בחנות, יצאנו יחד בשבע בבוקר, חמושים בצידה ליום שלם. ירדנו מהחשמלית בכיכר לֶהֶל, תחנה לפני זו הסופית, וחצינו את גשר פרדיננד. לא, זה לא היה גשר על הנהר, אלא מעל מסילות הברזל, שהתנקזו לתחנת הרכבת המערבית. החנות הייתה ברחוב פודמניצקי מס׳ 51, פינת רחוב איזבלה. כשלמדתי במשמרת בוקר, עליתי על חשמלית 46, בתחנה הראשונה שאחרי תחנת המוצא שהייתה ליד החנות, וקדימה לבית־הספר. בגמר הלימודים חזרתי לחנות, שהיתי שם עם אמא ועשיתי שיעורים עד הסגירה בשש או בשבע בערב. כשלמדתי במשמרת אחר־הצהריים זה פעל להפך: קודם חנות ושיעורים, ובערב, אחרי הלימודים, לחנות, ויחד הביתה. תנאים אופטימליים ממש

לשיעורים וללימוד.
אמא הפעילה את החנות כמו גזה באצ׳י, ואני לידה, מסייע לה ומקל עליה. קניית ספריות של ספרים משומשים, ביצוע תשלומי מסים, הכל במזומן, לא היה לנו חשבון בנק, קל וחומר לא המחאות. בחנות הספרים הענקית, שַׁלגו, שברחוב נַאג׳מֶזוֹ, הלכתי לקנות ספרי קריאה חדשים לספריית ההשאלה. שלגו הפיץ את הספרים של כל בתי ההוצאה. ההיצע היה אדיר, הבחירה נעשתה לפי החלטתה של אמא, תוך התייעצות עם שלגו.
הייתה זו בחירה מקצועית משובחת. אמא הייתה אשת ספר. כל השנים, כל הזמן היא קראה. הכירה סופרים לפי הז׳נר שלהם, אופי הזרימה, קלות הקריאה והקליטות שלהם. פעמים רבות היא קראה לי קטעים בקול רם, כדי לשתף אותי בחוויית הקריאה. כך התוודעתי אל הספר "מה יפית עמק נוי" של ג׳ון ללואלין, ובאמצעותו אל מכרות הפחם; אל "ארבעים הימים של מוסה דג" של פרנץ ורפל. הרשים אותי מאוד תיאור האמהות הארמניות המנגבות את הישבן של עולליהן באבנים, כי לא היה נייר; אל "ענבי זעם" של ג׳ון סטיינבק; אל "במערב אין כל חדש" של אריך מריה רמרק ואל סופרים הונגריים רבים.
לנוכחותי הממושכת בחנות היו צדדים מעניינים ונעימים נוספים: עיון בספרים כגון האנציקלופדיה — לקסיקון קראו לזה — בהוצאת רֵבַאִי. אוקיינוס של מידע מרתק בעשרים ושניים כרכים, כאלף עמוד כל אחד.
עד היום נמצא בספרייתי "לקסיקון בכרך אחד" של רבאי, שנת ההוצאה לאור היא 1936. מעת לעת אני נעזר בו, שהרי הסימן הכימי של הברזל ומיקומו של הקוטב הצפוני לא התיישנו ולא השתנו בינתיים.
בכל ביקוריי בהונגריה מצאתי את החנות סגורה, עד שבאחד מהם ראיתי שהרסו את כל הבניין. עברה תהילה מן העולם.
ברחוב פודמניצקי 51 גרה גם משפחה יהודית, שהייתה מורכבת מהגברת קורנפלד ומבתה, שענתה לשם, איך לא, ז׳וּזָ׳ה או ז׳וּז׳נָה. אם תרצו, גרסה של שושנה. הגברת קורנפלד הייתה אישה גדולה, גרמית, מכוערת בצורה משובבת נפש וטובת לב מאין כמוה. האדון קורנפלד נטש את הבית, ונכח רק בהבל פה כשקורנפלד נני שחה על מר גורלה. הם גרו בקומת הקרקע של הבניין. קומת קרקע, משמע חצר חשוכה, הכלואה בין ארבע פאות הבניין. לחנות שלנו היה בית שימוש משותף עם קורנפלד. כידוע, בית שימוש משותף מקרב בני־אדם — לאובדן כבוד האדם. אותי

קירבה ההיכרות, שנבעה מכך, לז׳וז׳ה. היא הייתה נערה מפותחת, בת גילי, שחיטוביה הנשיים החלו להתפתח לתלפיות. פניה היו מחוצ׳קנים בגודש פצעונים בל ייאמן. פעם הלכתי אליהם לבקש דבר־מה, מחברת או עיפרון, אני לא זוכר את התירוץ. אמא שלה לא הייתה בבית. עד מהרה מצאנו את עצמנו חבוקים חזק, שוכבים זה בצד זה, וידיי תרות אחר אזוריה המוצנעים. נבהלתי והרפיתי ממנה. היא לא אמרה מילה, המעשה מצא חן בעיניה יותר מאשר בעיניי.

שער שני

שואה

חשרת עבים, עדיין מותר להצטלם

הפגנת כח לכסות על נוכחות דלה. שריון נאצי ברחובות בודפשט

רחוב וואדס 29 מחלקים מכתבי חסות

כיכר אחת של לחם

ב־19 במרס 1944 שכבתי נקוע רגל על הספה־שזלון ובחנתי בקפידה את התחבושת הרטובה שאמא, המרפאה כל דווי, כרכה סביב קרסולי השמאלי. היה זה יום ראשון, יום אביבי יפה, אבא היה בבית. ארבעה ימים אחרי ה־15 בחודש, בו מציינים בהונגריה את פרוץ מלחמת השחרור מעול השלטון ההבסבורגי, הודיע הרדיו שהגרמנים נכנסו גם לשטח הונגריה. המוח הג׳וריקאי שלי לא תפש. הונגריה, בהנהגתו של האדמירל הורטי, הייתה כל השנים הווסל הנאמן ביותר של היטלר, חברה בציר ברלין־רומא. הורטי הוא שנענה לדרישת הגרמנים, ושיגר לחזית הרוסית את הארמיה השנייה, שקפאה למוות בקרבות הפריצה בוורונז׳ בינואר 1943. הוא סיפק לגרמנים עובדי כפייה לאלפיהם, כדי להפיק נחושת במכרות בעיר בור שבסרביה. כוחות גרמניה הנאצית קיבלו רשות מעבר דרך הונגריה, בדרכם להשתלט על הבלקן. אז לשם מה לכבוש? תוך זמן קצר הבנתי.

הצבא הגרמני לא נכנס להונגריה בכוחות גדולים, פחות מעשר אוגדות. היו לכך כמה סיבות. ראשית־כל, לא היה צורך בכוחות עדיפים, כי ההונגרים התמסרו לפלישה בעונג רב. שנית, לא היו להם כוחות מילואים משמעותיים, כיוון שגורל המלחמה כבר נחרץ. קבוצות הארמיות האוקראיניות התדפקו בשלב זה של המלחמה על המעברים של הקרפטים, פטון האמריקני חתר צפונה באיטליה ושחרור צרפת היה שאלה של חודשים בודדים. לא היה ספק לגבי תוצאות המלחמה. אך היה עוד דבר שהיטלר רצה לסיים בכל מחיר. יהדות הונגריה, כשלושת רבעי מיליון נפש. אמנם, יהדות זו הייתה כבר פצועה וחבולה, אך טרם ידעה את זוועות מחנות המוות.

בערוב היום ירדה אלינו הדודה גוטליב, היסטרית לגמרי. רק שש שנים עברו מאז שהיא, בעלה והבת ורה, נמלטו מוינה בשל האנשלוס. הזיכרונות היו עדיין טריים. ״זה הסוף שלנו,״ ייבבה באימה משתקת. אבא העיר אחרי לכתה שהיא סתם היסטרית. האם רצה להרגיע את אישתו הרועדת ואת בנו יחידו אחוז הפלצות? או שהוא עצמו לא הבין את אשר לפנינו? לא אדע. אני, מכל מקום, נרגעתי. לא לזמן רב. המאורעות החלו לזרום במהירות מסחררת. הפקודות פורסמו בכרזות רחוב עצומות ממדים, שהודבקו על

קירות הבתים ועל לוחות המודעות.

ענדנו מגן־דוד צהוב בקוטר 12 ס"מ. הצבע הוגדר בדייקנות גרמנית: צהוב כמו נוצותיה של קנרית. זה היה ביזוי מאוס ומשפיל.

במחצית שנת הלימודים השנייה בפולגרי, הופסקו לימודיי.

אבא וגיזה באצ"י נלקחו לעבודת כפייה.

סגרנו את החנות.

גם לקולנוע היה אסור ללכת, פרט לכמה אולמות שבהם הותר ליהודים לבקר. ידידי, פִּיטו בלום, ואני קפצנו משמחה כשנודע לנו שבית הקולנוע השכונתי, "אורַנוס", מותר לביקור של יהודים. אך לא מימשנו את נדיבותה של ממשלת הונגריה באספקת צורכי הבידור שלנו. ימי פרץ וסער אלה לא היו הזמן להתבדר.

אסור היה להחזיק ברדיו, אסור היה לצאת לרחוב אלא בשעות מסוימות, אסור היה לאכול במסעדה, אסור היה לשכב עם לא־יהודייה, אסור היה להחזיק בכלב, ומה לא?

קיבלנו תלושי מזון, שיועדו בלעדית ליהודים. פרט אחד אני זוכר: שש־מאות גרם שמן שומשום לחודש. תלושי מזון לכלל האוכלוסייה הונהגו זה כבר. המלחמה רוששה את הארץ החקלאית השופעת הזאת, השוק השחור השתולל[1]. כעת קיבלו היהודים עוד פחות. באותה תקופה רבו התקפות האוויר על בודפשט, האזעקות היו מלוות לרוב בהפצצות. בעקבות ההפצצות הלכה העיר ונחרבה. תעמולה ארסית הסבירה להמונים, שהיהודים אשמים בסבלם ובהחרבת בתיהם בהפצצות. איש לא טרח להפעיל מעט היגיון להזמת הדברים.

על פלישת בנות הברית לנורמנדי ב־6 ביוני 44' נודע לי תוך נסיעה בחשמלית, מעיתון שרב־סמל חמוש בתת־מקלע החזיק בידו. הוא ישב ואני עמדתי. הפלישה עוררה בי תקווה ושמחה והמשכתי לנעוץ עיניים באותיות, עד שלובש המדים התפרץ עליי בגידופים ובאיומים: "אַז אַנאַד פִּיצַ'יֶיט טֶה בודוש ז'ידו[2]". המגן־דוד הצהוב הוא שהסגיר אותי. לא עברו ימים רבים ועל האיסור להחזיק ברדיו ולקרוא עיתון נוסף האיסור לנסוע בחשמלית.

השכנים – אלה שהיינו אתם בקשר כלשהו – הביטו ושתקו. היינו

1. מקור חשוב של מצרכים בשוק השחור היו ספינות הגרר הגרמניות, ששיטו על הדנובה מכל טוב הארץ לגרמניה.
2. כוס אמך, יהודי מסריח.

כמו בתוך בועה. לא היו עם אמא לא בעל, לא אח, לא אחות, לא גיסה, לא בן־דוד, לא ידיד ולא מודע. רק אמא ואני, משענתה היחידה. זה שנים נמשך המצב של "רק אנחנו שנינו", וכעת התהדק גם הקשר בינינו ביתר־שאת. היינו צוות. ממישקולץ לא הגיע דואר ולא מודיע. התפרסם צו בדבר ריכוז יהודים בבתים, שבפתחיהם הוטבע מגן־דוד צהוב גדול. עדיין לא גטו, אלא בתים בודדים, מסומנים בכוכב. בעוד אנו מתכננים את המעבר שלנו לבית המכוכב, מצאתי את אמא, בשובי ממשימה כלשהי, יושבת במטבח ובוכה בכי תמרורים, בכי משתנק של אובדן. היא מוללה בידה גלויית דואר. הבטתי בגלויה וזיהיתי את כתב־ידו של סבא וילמוש ממישקולץ. אמא לא הייתה מסוגלת לדבר, היא נתנה בידי את הגלויה ורמזה: קרא!

יקירינו! אנחנו סגורים בתוך קרון־רכבת. לוקחים אותנו, אנחנו לא יודעים לאן. רק אל בורא עולם יודע אם נזכה עוד להתראות. אני זורק את הגלויה דרך החרך של הקרון, אולי תימצא נפש טובה שתשלח אותה בדואר.

יהי אלוהים עמכם
אביכם וילמוש

אותיות כמו מסמרים, דוקרות כמו כידון. הצטרפתי אל אמא, ויחד בכינו בכי מר.

כל הכאבים, כל החרדות, אסור היה שיפריעו למעבר לבית המכוכב. תאריך היעד היה קרוב מאוד. יהודי היה צריך למצוא גוי, שגר בבית שנבחר להיות מכוכב, להתקשר אתו ולהתחלף בדירות. היות שבבתים שסומנו היו פחות דירות ממספר בתי האב היהודיים שנאלצו להחליף דירה, קרה גם שבדירה אחת התמקמה יותר ממשפחה אחת. הסיטואציות נוצרו באקראי. אבל לא לרבים היה מזל ביש כמו שלנו. עקב מיעוט התושבים היהודיים באנג'לפולד, סומנו רק מעט בתים ליהודים. לא הצלחנו למצוא מועמד להחלפה. לעזרתנו באה אמו הנוצרייה של קוני פרסבורגר, כמובן, על רקע אינטרס אישי. היה לה מכר, שגר בבית מכוכב ומוכן היה להתחלף בדירה. אך היא התנתה זאת בכך, שניקח אתנו את סבו של קוני ואת בתו הרווקה, הֶרמִינקָה. הבת לא הייתה אמורה ממש לגור אתנו, כי עבדה בבית־חרושת לרימוני יד בקִישפֶשט, מערי הלוויין של בודפשט רבתי, והיא שוכנה במפעל. נכונותה של גברת פרסבורגר לעזור חיזקה את

האמונה של אמא ביושרה, לפיכך ביקשה ממנה לשמור על כמה חפצים, בעיקר כלי מיטה, שלא יכולנו ליטול אתנו לבית המכוכב. היא הסכימה מיד, הסכמה שהייתה לסירוב, כאשר בבוא היום ביקשנו להחזיר לנו את המעט שנותר מרכושנו.

הדחיפות לעבור דירה הכריעה את הכף. הסכמנו לדיירים הנוספים, למרות שהיה לנו איש זקן משלנו, סבא דוד. למען אבא, שאמא אהבה אותו אהבת נפש, היא נטלה על עצמה את האחריות לסבא דוד, שלא היה לה כל קשר רגשי או נפשי אליו. כך היינו כבר ארבע נפשות בדירה ברחוב פורגַץ' 69. דירה עלובה לעומת דירתנו המרווחת, אולי שני־שליש משטחה.

באופק הצר והאפל שלנו הופיעה גם דודתי, אִירֶן נני, שלא הצטיינה, בלשון המעטה, בטוב־לב, ואִתה שתי בנותיה, שאותן חיבבתי. הן היו חברות טובות למשחקים, ולמרתושקה, אתם זוכרים בוודאי, היה כתב יד מופתי. עכשיו היינו כבר שבע נפשות בחור המחורבן הזה. שני הזקנים ישנו יחד במיטה מתקפלת במטבח, כל לילה רבו בקולי קולות על המקום הצר במיטה. רחמנות. אני ישנתי עם אמא, ואירן נני ישנה עם בנותיה. כצפוי, בין שתי הגיסות היו חיכוכים, אבל אף פעם לא הגיעו עד כדי ריב.

יחסית לתנאים הקשים, לא סבלתי במיוחד בבית המכוכב. הייתה שם קבוצה די גדולה של ילדים. העברנו את הזמן מבלי להציק לאמהות עמוסות הדאגה. התנאים לא היו רעים כפי שיכלו להיות, בניגוד ליהודים בערי השדה, שנלקחו להשמדה בצורה הברוטלית ביותר שהגניוס ההונגרי יכול להמציא. הרכבת הראשונה לכיוון אושוויץ יצאה ב־15 במאי 1944. כעבור ארבע שנים הוכרז על הקמתה של מדינת היהודים, היא מדינת ישראל.

גירוש 430 אלף היהודים מערי השדה התבצע בפחות מחודשיים. בשלב זה של המלחמה לא היה ספק שגרמניה הנאצית תובס, ניצחון בנות הברית הובטח. נוכח עובדות אלו, בוודאי אפשר היה להציל את יהדות הונגריה, אם לא את כולה, אז לפחות את חלקה.

אני לא מתיימר לכתוב את תולדות השואה, רק להתייחס לכמה עובדות. היו אפשרויות והזדמנויות למנוע את הטירוף הזה, או לשבש את מהלכיו.

- בלי הז'נדרמריה ההונגרית, מוכת טירוף השנאה, לא היה כבר לגרמנים כוח לבצע את הגירוש. בכל שרשרת הפיקוד, החל בממונים המיניסטריאליים ועד אחרון הטוראים, לא היה ולו גלגל שיניים אחד קטן שחרק או ניסה להכשיל את הגירוש.
- מערכת ההובלה ברכבות, רכיב הכרחי של ההשמדה, פעלה בלי תקלות.

להמשך המאמץ המלחמתי לא תמיד נמצאו מספיק קרונות אך לצורך הגירוש היו גם היו. אף לא אחד ממנהלי תחנות הרכבת סירב או ערם קשיים בגיוס קרונות וקטרים.

- הנהגת הציבור היהודי לא קראה בשום מקום לסירוב או להתנגדות. סבא וילמוש שיער, אך לא ידע מה יקרה.
- מדינות וארגונים בינלאומיים עשו מעט או לא כלום.
- נשיא ארצות־הברית, רוזוולט, לא אישר את הפצצת קווי הרכבת לאושוויץ.
- היהדות העולמית, בא״י ובתפוצה החופשית, לא השמיעה את קולה בעוצמה ובתקיפות בעוד מועד.

*

הגזרות על דיירי הבתים המכוכבים החמירו. שעות היציאה צומצמו. לַאלִי שמיד הופיע תחת חלון חדרנו, שהיה בקומה הראשונה, ובידו כיכר לחם. גודל הכיכר העיד, כי אפו אותה בבית. לאלי היה בנה של מנצי נני, בת־דודתו של אבי. כפי שהוזכר לעיל, הייחוד שלה היה, שנישאה לגוי בשם לַאיוש שמִידט. על־אף המלחמה והמחסור, הפליא לאיוש הסנדלר לעצב לי נעליים מעור, שרק בשוק השחור היה אפשר להשיג. ככלל, נשים שהיו נשואות לנוצרים, נעלמו איפשהו בשטח האפור של החוקים להשמדת היהודים. מנצי נשארה בביתה עם לאיוש ועם הבן לאלי. הערכנו מאוד את המחווה שלה — כיכר הלחם הפלאית שצצה תחת חלוננו. בעלה כבר לא היה בבית, איתרע מזלו והוא גויס לצבא, עובדה שעלתה לו בחייו. לאיוש נפל בקרבות שמעבר לדנובה.

בעקבות ההפצצות גויסו נשים יהודיות לסילוק עיי החורבות. בעת העבודה לא שמרו על הנשים, הן נמסרו לידי קבלנים, והללו אפילו שילמו להן על עבודתן.

בתקופה זו הגיע אבא לחופשה. פלוגת העבודה שלו עסקה בפינוי בתי זיקוק באַלמַשפוּזיטו, או ליתר דיוק, מה שנשאר מהם אחרי ההפצצה.

לא ידענו את נפשנו מרוב שמחה — אבא בילה אתנו שלושים ושש שעות! כשנשמע צופר האזעקה לאור היום, ירדו כל דיירי הבניין למקלט. גם דיירי הדירה שלנו שמו פעמיהם למעמקי המקלט העלוב. בדיקה קצרה העלתה שאבא ואמא אינם אתנו. זומנה להם שעה של חסד להתייחדות. הפעם לא נפלו פצצות בסביבה שלנו. גם שנדור באצ׳י קיבל חופשה לפני שהפלוגה שלו הובלה לסרביה, להפיק נחושת במכרות בור. לדודי לא האיר

המזל פנים כמו לאבא. לאירן נני היה מחזור חודשי בעת ביקורו. הם לא יחזרו עוד להתראות.

ב־2 ביולי 1944 תקפו את בודפשט שש־מאות מפציצים של בנות הברית. כל מטוס כזה נשא עמו שבעה טונות פצצות וזרע הרס רב בבירת הונגריה. בזמן ההפצצות לא הייתה אמא אתנו, היא עבדה בפינוי ההריסות.

הייתה זו הפעם הראשונה בחיי שחשתי פחד מוות. המרתף הקטן רקד והתנדנד, קיפץ וניתר במחול שיכורים מצמית, שצמרר את כל יושביו. בידי החזקתי את תמונתו של אבא וייבבתי מפחד. במעמקי תת־ההכרה שלי הבנתי שהסיוט הזה נועד לקרב את הקץ המיוחל של הרדיפות. אך לשווא. הפחד היה חזק מכל חשיבה הגיונית. כעבור שעה ארוכה הסתיים הסיוט והשתררה דממה. נשמעה צפירת הרגעה. דייריו הרבים של הבית המכוכב עלו במצמוץ עיניים אל אור היום חסר הצללים. ענני אבק ועשן הסתירו את עין השמש. מטרים ספורים מרחוב פורגץ' 69 נפער בור גדול באדמה. מביתן הקיוסק שעמד שם לא נשאר שריד וזכר.

במרחק של חמש דקות הליכה נגמר הרחוב שלנו, כמו כל הרחובות המקבילים לו, ומעט הלאה יותר, בתחנת הרכבת המערבית, היו עשרות רבות של פסי רכבת שנועדו לעיתוק. נראה, שזו הייתה אחת המטרות שבה רצו לפגוע טייסי הלנקסטרים והמבצרים המעופפים[3]. נשמתי לרווחה כאשר אמא הגיעה, מאובקת ועייפה, אך בריאה ושלמה.

ההפצצה הרסה את מערכות החשמל והמים. לא היו חשמל בחוטים ולא מים בצינורות. בכל המהומה הזאת החליט סבא דוד שהוא הולך לטייל. אמא התחננה וצעקה שיֵשב בשקט ולא יסכן את עצמו בטיולים מיותרים. כמו להטיח אפונים בכותל. הזקן העקשן נטל את מקלו, לבש את מקטורנו המכוכב והחל לרדת במדרגות. במקביל, שלחה אותי אמא עם דלי, ששימש לאחסון מי שתייה, אל הבית שמעבר לרחוב. האנשים הטובים שגרו שם הרשו לי לשאוב מים זכים מהבאר שבחצר ביתם. מילאתי את הדלי עד שפתו, והתחלתי לצעוד על השביל שהוביל אל פשפש קטן, מכוסה בעלווה של גדר חיה, שהפרידה בין החצר והרחוב. מבעד הענפים ראיתי שני חיילים של המשטרה הצבאית הולכים וקרבים אל סבא. קל היה להבחין בקלגסים. הם לבשו מדי צבא, לא של הז'נדרמריה, אך בכובעיהם היו נוצות תרנגול צבעוניות כמו לז'נדרמים. שני כובעי הנוצות תפסו את סבא והכו

---

3. B17 THE FLYING FORTRESS

אותו עד שנפל. נקמו בו על חלקו בהפצצת העיר... למטומטמים, אכולי השנאה, לא היה ספק שהיהודים אשמים בכל הצרות שלהם. סבא שכב על המדרכה והם המשיכו לבעוט בו. לא העזתי לצאת ממקום המסתור. לסבא לא אעזור וגם אני אחטוף מכות. הסתכלתי ולבי נחמץ בקרבי. ריחמתי על הזקן. המכות לא הרגו אותו, זה יקרה רק בגטו, בדצמבר. עזרתי לו לקום על רגליו. עברנו דרך שער העץ הירוק, שמגן דוד צהוב בגודל שישים סנטימטר התנוסס עליו, נכנסנו הביתה וטיפלנו בסבא החבול.

בקומת הקרקע של הבניין גרה אצל משפחת פריד דודתי אנצ׳ה. אין לי מושג קלוש שבקלושים איך היא הגיעה לרחוב פורגץ׳ 69. לא בעזרתנו. אנצ׳ה ננִי לא גילתה כל עניין באביה. כמו במקרה המכות, כל הטיפול הוטל על אמא ועלי. אמא כיבסה את מכנסיו הצואים ודאגה לכל מחסורו ככל שיכלה. בתו לא טרחה אפילו לעלות קומה ולשאול לשלומו.

באותם ימים של המתקפה האווירית האדירה, התכוננו הנאצים ומשרתיהם ההונגרים לחסל את יהודי בודפשט, להוביל אותם לאושוויץ ולהשלים בכך את המלאכה. אמנם כל הגברים היו בשירות עבודה, היינו, הועבדו בכפייה, אבל בעיר היו נשים, זקנים וילדים, קרוב למאתיים אלף נפש. יש אומרים שההפצצה נועדה לרמוז לרודן הפוחלץ של הונגריה, הורטי, שיש להפסיק את המשלוחים לתאי הגזים. האדמירל הבין את הרמז והורה להפסיק את הגירוש. אולם ליהודים בערי הלוויין הגיעה ההוראה מאוחר מדי. ערים אלו נבנו ברצף והיו לחלק של עיר האם — בודפשט — אך הרשויות המקומיות היו נפרדות. את העובדה הזאת ניצלו אייכמן ומרעיו ההונגרים. כך הובלו אל מותם הרמינקה פרסבורגר מבית־החרושת לרימוני יד באויפֶּשט, וגוטליב באצ׳י ממפעל הטרקטורים בקִישפֶּשט.

וכבר הגענו לראשית אוקטובר.

יתומים יכולים להישאר

אוקטובר גשום וקריר. אמנם, בידי היהודים בבית המכוכב לא היה רדיו ולא היו עיתונים, אבל השמועה עברה מפה לאוזן: הונגריה נוטשת את דרך המלחמה. בנאום רדיו לאומה הכריז הורטי, שעושים שלום נפרד. טעם החופש עלה באפנו, בא הקץ לעינויים. העם היה באופוריה, שתויים מיין ושיכורי שמחה זעקו הבריות שלום!

השמחה הייתה מוקדמת. תוך שתים־עשרה שעות השתלטו אנשי הגסטפו על תנועותיו המוזרות של הורטי, וזרקו אותו מארמון המלך בבודה. מביב־השופכין הרוחני־חברתי הם שלפו את פֶרֶנץ סַלַשִי, מנהיג המפלגה הפשיסטית ההונגרית — מפלגת צלב החץ (נִילַש) — והמליכו אותו לשליט כל־יכול על מלכות הונגריה בת האלף. כלומר, על מה שנשאר ממנה, אחרי שהצבא האדום כבש כבר שליש משטחה. סלשי סיים את חייו על עמוד־התלייה, אבל עד אז הספיק להמיט אסון כבד על יהודי בודפשט.

הסנונית הראשונה שבישרה על השלטון החדש הייתה סגירתו של העיתון הסאטירי, "לודַש מַטִי[1]", לא לפני שבגיליונו הראשון, שהיה גם האחרון, התנוססה הכותרת: "סלשי שבא, נראה כאילו הוא הולך". חייכנו, אבל החיוך קפא על שפתינו.

השמים בכו. גשם כבד, בלתי פוסק, ירד כאשר שני קלגסים ממפלגת צלב־החץ, חמושים ברובים, נכנסו לדירה ולקחו את אמא ואת אירן נני. המטרה המוצהרת הייתה לקחת אותן, ברגל, לעבודות ביצורים. בפועל, היה זה מצעד מוות. אמא צררה מעט צידה בתרמיל גב, אירן נני אלתרה תרמיל ממפת שולחן והכניסה לשם את הנחוץ ביותר. הבטתי בקנה הרובה והעסקתי את עצמי בפיסת הנייר שתקעו בו להגנה מפני הגשם. הדחקתי את הרגשות שלי. לא בכי, לא היסטריה. לא פחדתי מה יקרה לי. הייתי מרוחק כלשהו, כמעט מנוכר לקורה אתי וסביבי. נפרדתי מאמא והייתי בטוח שנתראה. כמה קרובים היינו לכך שלא נתראה לעולם. עד היום אני לא מבין כיצד עלה בידי לנתק את עצמי מהמתרחש. הסתגרתי בקונכיית

---

1. LUDAS MATYI — רועה אווזים

מגן. אולי לא רציתי לחשוף את עצמי בפני הקלגסים, לבל ישמחו לאידי. השמועה אמרה שאת הנשים ירכזו במגרש הספורט של קִישוק, או בבית־החרושת ללבנים – שניהם בבודה. כל זה קרה מוקדם בבוקר.

אחרי שבריוני צלב־החץ נעלמו עם אמא, יצאתי לראות מה קורה. להפתעתי, ראיתי את אנצ׳ה נני, שפשוט לא הלכה אתם. למה לא סיפרה לאמא שיש דרך לחמוק? היא הייתה שורדת מנוסה, נרדפת עם יתומיה מאב מאז 1939. למה לא מסרה מלקחי התנסותה לאמא? החלטנו, דודתי ואני, שלא להישאר בבית המכוכב. עליתי למעלה, ארזתי כמה בגדים חמים בתרמיל, ומנת ברזל לשעת מצוקה: ביצה קשה אחת – היחידה שמצאתי בבית. לבשתי מעיל חורף מדגם בוצ׳קאי, ירדתי בחזרה אל אנצ׳ה נני, וקדימה, לברוח מפה. השער היה נעול. שוער הבית, הגוי היחיד בבניין, נעל אותו. זה היה תפקידו. חזרנו אל הדירה של אנצ׳ה נני וקפצנו החוצה דרך החלון, שאדנו לא היה גבוה יותר מחצי מטר מעל מפלס הרחוב. את הכוכב הצהוב הסרתי מהמעיל עוד לפני־כן. צעדנו מספר צעדים, פתאום אמרה לי הדודה: "כפפות, לקחת?" שהרי כפפות היו נקודת התורפה שלי. ציינתי כבר שהידיים שלי היו חמות גם בחורף, ואם לא הזכירו לי לקחת אותן, לא התקשיתי לשכוח מקיומן. "רוץ! קח את הכפפות," אמרה הדודה. רצתי את חמישים המטרים עד הבית, זינקתי דרך החלון, עליתי במדרגות, נכנסתי לדירה. כפפות, כפפות, הנה הכפפות! החוצה! לא דיברתי עם איש, דהרתי למטה, התפרצתי לדירה של פריד, זינקתי דרך החלון והנה אני חוזר ומצטרף אליה... אבל איפה אנצ׳ה נני? נעלמה. פתחתי בריצה מטורפת בכיוון המשוער, ראיתי את דמותה, השגתי אותה, תפסתי בידה בלא חשש או מחשבה. "ידעתי שתרוץ אחריי," פלטה אנצ׳ה נני. פתאום קלטתי את כוונתה: הדודה רצתה לנטוש את בנו יחידו של אחיה הצעיר. אילו הצליחה, זה היה עלול לעלות לה בחיים. אך ברגע ההוא שנינו לא ידענו זאת. "אם כבר באת, אז נמשיך ביחד," אמרה. אנצ׳ה נני לא גירשה אותי מעליה, ניסתה להיפטר ממני בצורה אלגנטית.

הודות לקשריה ההדוקים של דודתי עם תנועת השומר הצעיר בסלובקיה, שהייתה הגרעין הקשה של המחתרת הציונית־חלוצית להצלה בבודפשט, היא ידעה בדיוק לאן לפנות. חמשת ילדיה היו חברים בתנועה. יולי הייתה בבית־יתומים בבודפשט, שהפעיל אחד הגופים שנתנו חסות לבני המזל שבין היהודים. היא צורפה לנבחרי העילית שבעילית בבני החסות, ויצאה את העיר ברכבת קסטנר.

מיהרנו אל דירת המחתרת כדי לפגוש את רפי פרידל[2], שלימים היה לרפאל בן־שלום, חבר קיבוץ העוגן והשגריר הראשון של מדינת ישראל בפראג, ואת אֶפְרָה טייכמן, שהיה לאפרים אגמון, מדליק משואה ביום השואה בשנת 2003. בדירת המחתרת קיבלו אותנו יפה. בשבילי נמצא מיד פתרון בדמות תעודה חתומה בידי שגרירות שווייץ, בה נאמר שאני בעל אזרחות שווייצית ושמי נמצא בדרכון הקולקטיבי שבמשרדי השגרירות. המסמך, שהיה מזויף, כמובן, עוצב לתפארת בידי דוד גרוס בן השמונה־עשרה — לימים דוד גור, חבר קיבוץ געתון ואחר־כך מהנדס העיר באר־שבע. צוידתי גם בפתק, בכתב־ידו של רפי, שהפנה אותי למתחם של "בית הזכוכית", ברחוב וַדַס 29.

הטיפול באנצ'ה נני היה פרטני. במקום הופיע חייל הונגרי במדים, שהציע למכירה את כל התעודות של אמו. תעודות לידה, טבילה, נישואין, מקום מגורים. אף אחת מהתעודות לא נשאה תמונה, אלה היו תמציות רישום בספר האוכלוסין, אך מספיק בהחלט למטרה של הצלת נפש. תמורת הניירות ביקש החייל עשרת אלפים פנגו, סכום, שאת גודלו לא הייתי מסוגל לדמיין אפילו, בערך חמש שנות משכורת של אבא, מחיר של חמישים פרות. עזבנו את הדירה. אנצ'ה נני הייתה מיואשת — איך היא תגייס סכום כזה? התאמצתי מאוד להפעיל את מוחי הקטן, ופתאום אורו עיניי. יש! נבקש מסדונה באצ"י! כזכור, האדון סדונה היה המעסיק של אבא במשך עשרים שנה. מה נגיד לו? לשם מה? לקנות ניירות הנחוצים לאמא. מצוין. לרגע עלתה מחשבה במוחי, מה יהיה אם באמת נצטרך סכום כזה עבור אמא? לא הייתה לי תשובה. אבל הרעיון הלהיב אותי ולא העזתי לבטל אותו. הלכנו לרחוב קרֶס גזה, בלי כוכב על מעילינו. היה לנו מזל, לא בדקו את תעודותינו. לאורך הרחובות בנו ביצורים ועמדות ירי. הגרמנים התכוונו להגן על בודפשט, מחסום אחרון לפני ברלין. נכנסנו למשרדו של סדונה, ובדחילו ורחימו הצגתי את הנושא. הוא הגיב עניינית: "כמה אתה צריך?" אמרתי.

אדם הגון זה הכניס את ידו לכיס האחורי של מכנסיו, הוציא חבילת שטרות סגולים של מאה פנגו, עשרת אלפים בסך־הכול. "קח," אמר קלמן סדונה. תחבתי את החבילה לכיסי כאילו מאז ומתמיד אני דוחף לשם חבילת

2. רפי, בייאושו מהמנהיגים, כינה את יהדות הונגריה, "חבורה גועלית נדירה".

שטרות של מאה. כשיצאנו, הוצאתי את הכסף ונתתי לאנצ׳ה נני. דרכינו נפרדו. אני לרחוב ודס, היא — בחזרה לחייל בעל הניירות.

הפגישה הבאה שלי עם דודתי נערכה בגינת הבית של בתה הגדולה, שרה, ובעלה. הם היו חברי קיבוץ השומר הצעיר ארצישראלי ה׳, שנקרא אחר־כך מגן. לא דיברנו על הכסף ההוא, ואנצ׳ה נני מעולם לא אמרה תודה על שהצלתי את חייה, או משהו בדומה לזה, עד יום מותה ב־1962. תהי מנוחתה עדן. כשאמי, גיסתה — אלמנת אחיה — הגיעה ארצה ב־1950, שיכנה אותה דודה אנצ׳ה בביתה זמן ממושך למדי.

ב״בית הזכוכית״ הייתה מהומה רבתי. אלפי אנשים ביקשו שם חסות. אני עצמי הסתדרתי לא רע, ודי מהר קיבלתי הפניה למוסד מוגן. המוסד היה מחנה מעבר מיוחד בחסות הצלב האדום הבינלאומי והוא נשמר, כך אמרה השמועה, על־ידי האס.אס עצמו. רצתי בכול כוחי מרחק של כמה קילומטרים. פחדתי פחד מוות שיתפסו אותי. הגעתי למתחם המוגן. בניין לבנים גדול, בן שלוש קומות, שחזיתו פנתה אל דרך מקסיקו. הבניין שימש את הקהילה היהודית בהונגריה כבית־ספר וכפנימייה לילדים חרשים־אילמים. בעת הזאת הסתתרו במוסד כאלף יהודים, רובם ילדים. הכניסה למתחם המוגן הייתה מרחוב צדדי קטן, רחוב קולומבוס.

כדי להיכנס לשם היה צריך לעבור בפשפש קטן. שוטר במדים שמר עליו, אבל על שרוולו לא היה סרט של צלב החץ. סימן טוב. קיבלו אותי וסימנו לי את מקום־משכבי: ספסל עץ מתחת לחלון ענקי. שני גורמים העכירו את רוחי: במקום לא הייתה הסקה, והחלונות היו שבורים מהדף ההפצצות. בלילה לבשתי כל מה שהיה בתוך תרמילי. קר בנובמבר. למחרת מצאתי מקום משופר יותר.

במתחם שרר סדר והיה מספיק אוכל לקיום. אני זוכר אישה תקיפה וסמכותית, מושקוביץ׳־נה שמה, שכל הזמן צעקה הוראות, והילדים צייתו ללא היסוס. סביר להניח, שלולא הסדר והמשמעת, היה שם תוהו ובוהו.

*

ב־5 בדצמבר שמעתי צעקות רמות ברחבי החצר הענקית: ״קליין ג׳ורי, לגשת לשער! קליין ג׳ורי, לשער!״ רצתי כחץ מקשת, ואת מי ראו עיניי? את אמא ואת אבא שלי. הייתי מאושר. אבא נמצא עם פלוגת העבודה שלו,

"פלוגה מוגנת 101/202" בבית־הכנסת שבדרך אַרֶנָה, בית הכנסת "שלנו". ואמא נמצאה אתו. מקרה יוצא דופן עד מאוד גם בתנאיי מלחמה, שבהם שום דבר לא אפשרי, והכל אפשרי.

אמא סיפרה בקיצור איך ברחה ממצעד המוות. השוטר שעל המשמרת לא הרשה להם להיכנס פנימה. כניסה או לא — יכול היה להיות כל ההבדל בין חיים למוות. אבא סיפר לי, שביקש מסדונה מסתור במגרש הגרוטאות של המוסך. סדונה לא היה מוכן לסכן את חייו וביקש מאבא ללכת. אבא חזר אל הפלוגה. נדברנו שמקום המפגש המשפחתי יהיה אצל סדונה, הוא יהיה מעודכן. נפרדנו בחיבוק עז. זו הייתה הפעם האחרונה שראיתי את אבא שלי.

בלילות שקטים, אם עמדתי מחוץ לבניין, יכולתי לשמוע את רעם התותחים והמרגמות של קבוצת הארמיות (פרונט) האוקראינית השלישית, בפיקודו של המרשל טולבוכין. הצבא האדום נערך למצור על בודפשט. התגוררתי באולם ההתעמלות, שגובהו היה כשבעה מטרים, נסמך אל אחד הקירות ולכל אורכו עמד מבנה מוזר של מיטות קומתיים, שנקרא "פריץ'", מקום שינה למאתיים־וחמישים ילדים. לא הייתי ביניהם, לא הייתה לי פינה משלי, אבל כינים משלי היו גם היו.

יום אחד, באופן פתאומי, קרס המבנה הגרנדיוזי לנגד עיניי הפעורות לרווחה. כמה ילדים עפו מהקומות התחתונות. עד כמה שיכולתי להבחין, לא נגרמו להם פצעים פתוחים, רק מכות יבשות. היו שם שני אחים, הגדול כבן עשר והקטן בן שלוש. הגדול טיפל במסירות ובסבלנות באחיו הקטן. הבטתי בהם וריחמתי עליהם. לרגע עלתה מחשבת כפירה בראשי: אולי בכל זאת טוב שאין לי כעת אח קטן.

למחרת פרצו בריוני צלב החץ למחנה המוגן, גירשו את השוטרים, סילקו את היהודים ה"מוגנים" לגטו או לקחום לגירוש ברכבת או ברגל. הם רצחו את מיפקדת המתחם, ובראשה מושקוביץ' ומשפחתו, ועוד מספר אנשים יקרים שעזרו לנו בכל לבם. אחרי המבוגרים התחילו בסילוק הילדים לגטו או לשפת הדנובה, שם נהגו לירות בעורף קורבנותיהם. קבוצה של כמה עשרות ילדים, ואני ביניהם, התמקמה באולם ההתעמלות. חיכינו בשקט לגורלנו. לפתע הודיעו שיתומים יכולים להישאר. מיד מיניתי את עצמי ליתום והמשכנו לחכות. לעתים יצאנו לחפש מזון בחדרים ובמחסנים, או להוסיף על ערמות הצואה, שנערמו סביב בתי השימוש הסתומים. היו אלה ימים של רוחות רפאים.

שוב שמענו יריות, צרורות מתת־מקלע ויריות רובים. לפתע פתאום נשמעה בעיטה בדלת הכניסה של האולם. קרוב למשקוף היה צוהר קטן. קת של נשק שברה את הזכוכית. קנה של תת־מקלע נכנס זקור, ב־45 מעלות כלפי מעלה ופתח באש, צרורות־צרורות. הכדורים שרקו מעלינו ולא פגעו בנו. לבסוף נכנס הלוחם, איש צלב־החץ, כולו חיוור ושטוף זיעה, נושם ונושף, ואומר כמתנצל: "ירו עלינו." בכל אופן, בנו הוא לא ירה. עד היום אני מתקשה לפענח את התנהגותו אולי אזלה לו התחמושת. אנשים מסוגו היו יורים גם בילדים יהודים ללא ניד עפעף. חיי יהודים לא היו זולים, הם היו חינם, איש לא היה מבקש ממנו דין־וחשבון על מעשיו. כך או אחרת, הבריון הצעיר לא פגע בנו. לא הייתה זו הפעם הראשונה שפגשתי במוות פנים אל פנים, וכן, פחדתי פחד־מוות. אך לא התנהגתי כמוג־לב. היישרתי מבט בעיני הרוצח והוא לא ירה. הייתי בדרכי שלי, ילד בן שתים־עשרה, גיבור.

כשהבחין אחד הבריונים בכובע הפרווה הנהדר שקיבלתי בזמנו מאבא, הוא הסיר אותו מראשי בתנועה טבעית, כאילו הוריד כובע מקולב. היה כובע.

העמידו אותנו בחצר, בשתי שורות, והודיעו שעלינו למסור מיד כל דבר בעל ערך שברשותנו — זהב, כסף וכיו"ב. בתום האיסוף, איימו, יעשו עלינו חיפוש, ומי שיימצאו אצלו כסף או תכשיטים, יירה במקום. היה לי מדליון קטן בצורת מגן דוד על שרשרת דקה, עשויה זהב. קרעתי אותה, כי לא יכולתי לפתוח את הסגר. בתוך אבזם המכנסיים שלבשתי היו מאה פנגו. אותם לא מסרתי. לא האמנתי להם שיחפשו עלינו ובאמת לא חיפשו. העמידו אותנו בשורות והורו לאחד השוטרים, שעדיין הסתובבו שם, שיוביל אותנו לגטו. פרק קולומבוס הסתיים.

בדרך אל הגטו הִרבה השוטר לעצור למנוחה ובזמן ההפסקה בחן דקות ארוכות את השמים המעוננים, לאמור: יאללה, ילדים, תברחו. והילדים, מי שהיה לו לאן ללכת, ברחו. החלטתי גם אני לנסות לנטוש את השיירה, שהלכה והצטמקה. התחלתי בהכנות. ראשית־כל, זרקתי את התרמיל. אדם שנשא תרמיל תמיד עורר חשד שהוא יהודי, זאת התיאוריה שפיתחתי, אבל לא לפני שהוצאתי מתוכו את הביצה המיתולוגית, שליוותה אותי בנאמנות כבר חודש ימים. החלטתי לאכול אותה כעת. הביצה לא שיתפה פעולה. היא הסריחה אימים. כך הלכה הביצה שאהבתי בדרך כל תרמיל. אך בכל ההכנות האלו לא היה עדיין להפיח בי אומץ־רוח ותושייה לברוח. עברנו

את גן העיר, שכל־כך הרבה זיכרונות נעימים היו קשורים בו. צעדנו לאורך הרחובות דֶמבִּינסקִי ווֶשֶׁלֶנִי, חצינו את ארז׳בת קורוט, והנה, חומת הגטו לפנינו. זו הייתה חומת קרשים, שהפתח שבה נשמר על־ידי שוטרים. את המודיעין הזה אספתי בעת כניסתנו לגטו. חשבתי שחשוב לדעת מה הן דרכי הבריחה. הייתה לי תחושה שלא אשאר בגטו.

הגטו בבודפשט נובמבר 1944 - ינואר 1945

כך ברחה אמא ממצעד המוות

עם יציאתה של אמא מבית־החרושת ללבנים בבודה, הלכו וגברו עינויי הגוף והנפש. הצעידה בגשם ובבוץ הייתה מתישה, משפילה, מלווה בפחד נורא ונעדרת תקווה. עבור רבות מהמעונות, ירייה בראש לא הייתה הדבר הגרוע ביותר. אמא גייסה את כל כוחות הגוף והנפש להחזיק מעמד. רובם המכריע של הצועדים היו נשים, שגררו עצמן אל אובדנן הכמעט ודאי. לא נותרו עוד שום כללים וחוקים להתנהגות בציבור, שהם יסוד של כל חברה מתוקנת ומתפקדת. כל איש ואישה לגורלו. את הצרכים עשו בצדי הדרך, ללא שמץ פרטיות. מזון לא חילקו אלא פעם ביום, נוזל דלוח וקר, שכינו אותו, ללא הצדקה, מרק. הם לנו במתבנים או בבתי־חרושת ללבנים. למבנים אלה לא היו קירות, רק גג. לחסרי המזל שבין האומללים לא היה מקום גם תחת הגג, והם עשו את הלילה תחת כיפת השמים. התעלות בצדי דרך־המלך נתמלאו גוססים וגוויות. הם נורו בגלל פיגור בשורה, לאחר שתש כוחם, בגלל עצירה לרגע או בלי כל סיבה. היו ששלחו יד בנפשם או סתם נשכבו בתעלה כדי לסיים את חייהם חסרי התוחלת.

ביום השלישי של הצעידה עברו ליד העיר שבה שירת אבא במסגרת שירות העבודה־הכפויה, אַלמַשפוּזִיטוֹ. פתאום עבר אדם ליד הטור המשתרך וצעק בקול גדול:

"קליין אימרה־נה! קליין אימרה־נה! תמצאו את קליין אימרה־נה!"

אמא סימנה לו שזאת היא.

"תשכבי ותתחבאי תחת השיחים, בערב נבוא לקחת אותך אל בעלך," אמר והלך. המזל האיר לאמא פנים, שכן השיחה התנהלה מחוץ לטווח ראייתם של המלווים החמושים. אמא זינקה אל מתחת לאחד השיחים בשולי הדרך כפי שהורו לה. היא שכבה שם שעות. כשהשיירה התרחקה כבר והחשכה ירדה, הגיע המושיע, הרים אותה מתוך הבוץ ונשא אותה על כפיים למתחם, הישר לזרועות בעלה — אבא שלי.

מצבם של אנשי פלוגת העבודה היה, יחסית, טוב. הם נמצאו תחת פיקוד משרד המלחמה ההונגרי. בפלוגה של אבא, 101/202 מספרה, שררו תנאים טובים מהרגיל, בזכות יחסם האנושי של המפקד ופיקודיו.

כשאבא ראה את מצעד החידלון, הוא היה מדוכא ונואש, אך לא העז להסתכן ולחפש את אמא. חבריו ראו בייסוריו, ואחד מהם, ידיד טוב ואמיץ, התנדב לפעולת ההצלה. החברים תרמו בגדי גבר, בהם הלבישו את אמא, כדי שלמחרת בבוקר תוכל לצאת לעבודה עם כולם. ולא פחות חשוב: החברים אספו כסף כדי לתגמל את החיילים שהעלימו עין. כל מה שעשו למען אבא הייתה תוצאה של יחסיו עם חבריו לפלוגה. הודות לכוחו הפיזי הרב, מסוגל היה לקחת על עצמו יותר עבודה מזו שהוטלה עליו ובכך להשלים את מכסות העבודה של אחרים. האחרים, רופאים, עורכי־דין, סוחרים, נגני תזמורת ושאר רפויי שרירים, היו אסירי תודה. אבא היה גם איש רעים להתרועע ובעל חוש הומור נהדר, שידע להתחבר אל אנשים ולהתיידד אִתם. עכשיו גמלו לו על התנהגותו.

אמא שהתה מספר ימים בחברת פועלי הכפייה באלמשפוזיטו, עד אשר הגיעה הבשורה שיחידת והמוס[1] של אבא היא "פלוגה מוגנת" או יותר נכון, "פלוגת חסות". בזכות זה עוד מעט יעבירו אותם לבודפשט ושם, בחסות אחת המדינות הנייטרליות (שוודיה, שווייץ, ספרד, פורטוגל, הוותיקן) או הצלב האדום יצליחו לשרוד. הצבא האדום עמד לכתר את בודפשט.

ואכן, הפלוגה הגיעה לבודפשט והשתכנה בבית הכנסת בדרך אַרֶנָה. זה המועד שבו באו אמא ואבא לבקר אותי במתחם שברחוב קולומבוס. בינתיים התברר, שאין לסמוך על החסות, לאמיתו של דבר היא שימשה אמצעי להבאת הפלוגה לבודפשט, ומעתה איש איש לנפשו, לפי יכולתו. המפקד רמז שאין בכוחו לשמור עליהם מפני תאוות הרצח של בריוני צלב החץ. אבא הלך אז אל סדונה וביקש להתחבא במגרש הגרוטאות של המוסך. משזה סירב, חזר אבא אל הפלוגה. יום לפני סיום כיתור בודפשט בידי הצבא האדום הובילו אותם אל תחנת הרכבת ברובע יוז'ף, דחסו אותם בקרונות־משא כמו אלו שבהם הובלו האנשים לאושוויץ, והורידו אותם במחנה־המוות מאוטהאוזן שבאוסטריה.

כעבור 55 שנה, ב־1999, נסענו למאוטהאוזן — אילה, אני, מיכל, דלינדה ועמירם. בשער־הכניסה הייתה קופה לקניית כרטיסים. לא הייתי

---

1. בקִיצור של MUNKASZOLGALAT — בתרגום מילולי: שירות עבודה, אך בפועל, עבודת כפייה.

מסוגל להעלות על דעתי, שעלי לשלם כדי לראות את המקום שבו נרצח אבי. נתתי את הארנק דלינדה, שתסדר את התשלום. כעבור רגע יצאה והודיעה, שלמשפחות הנרצחים הכניסה חופשית. שעות שוטטנו בין שרידי האימה. באחת הפינות עמירם בכה. "נזכרתי בילדים שלי," אמר.

בסוף הגענו אל חלקת שדה עם מצבה בתווך. על הלוח היה כתוב, שבתחילת ינואר 1945 הגיעה קבוצה של כ־2000 הונגרים (SIC). מיד עם הגיעם נטבחו ונקברו במקום קטילתם. כעבור זמן הוצאו הגוויות ונקברו למנוחת עולם ומצבה הוצבה על קברם. מצאתי את קבר אבי הי"ד.

עוד לפני שאבא חזר אל הפלוגה שלו, מצאה אמא מחבוא. תחילה הלכה למשרד הסיוע לפליטים, שברחו לבודפשט מפני הצבא האדום המתקדם, בחרה במפת הונגריה כפר נידח בטרנסילבניה, ואמרה להם שהיא משם. מיד הוציאו לה תעודת פליט. באקט הזה הסתיים המאבק להסתרת זהותה היהודית.

עכשיו נותרה השאלה, היכן למצוא מסתור. הורבט נני, כפי שהעיד שמה, הייתה קרואטית. אבל היא רצתה להציל יהודים. לא מתוך תאוות בצע, אלא מתוך הומניות. וכך הגיעה אמא לרחוב פאי, פינת סמטת פאי, לבניין שהיה דומה בצורתו לבית המכוכב שברחוב פורגץ'.

ואז כמעט מתנו

בגטו הכניסו אותי לדירה, שהייתה כבר מאוכלסת כהוגן, ומסרו אותי לידי מפקדת הדירה, אישה תקיפה וסמכותית. הקצו לי מזרן על הרצפה וגם שמיכות קיבלתי. היה, בהחלט היה ארגון בגטו. הייתה שרשרת של שליטה מהוועדה המרכזית עד הדירה הבודדת. דרך הצנרת הזאת קיבלנו אוכל, הוראות להיות בשקט, לציית, לא למרוד. רק לא לעשות גלים. פעם או פעמיים ביום קיבלנו אוכל, אוכל של ממש, הבעיה הייתה הכמות. אמנם לא הייתי אריה — ממש לא — אבל המעט שניתן אפילו לי לא הספיק. לא היה לי עם מי לדבר, לא היו ילדים, לא היו חברים. כל הזמן הייתי רעב. חוויה מטרידה ביותר שאני זוכר היה זקן אחד ששכן בקרבתי ואכל. כן, כן, הוא אכל. ממש. לסתותיו נעו בקצב, שיניו טחנו וריסקו את מזונו, הרוק שלו יצר עיסה מוכנה לבליעה וגרוגרתו העידה שהוא אמנם בולע אותה. בימִינו אחז באולר בעל קת גדולה, שמילאה את כל כף ידו, ולהבה חד ומבריק. מדוע אני זוכר בבהירות כל־כך מה החזיק האיש בימינו? מדוע זה הזיכרון היחידי כמעט מתקופת שהותי הקצרה בגטו? בגלל מה שאחז האיש בשמאלו. הוא החזיק בידו נתח של שומן חזיר, מעובד לאכילה, שפק. לעתים נגס בלחם שלידו. ואני ישבתי לפניו על המזרן שלי, לא רחוק יותר מפרצופו של מתגלח מול המראה. הזקן האביס את עצמו מלוא הפה מול עיניי הכלות. היה יכול להציע לי, ולו קמצוץ — אם לא מנימוס אז מרחמים. הוא היה יכול לסור לפינה ולספק בצניעות ראויה את תאוות האכילה שלו, רחוק מקנאת עיניי הבולשות. אך לא. הסדיסט הזה זלל בשלוות־נפש מוחלטת, מתעלם מסביבתו, כאילו רק הוא קיים בעולם. מארת אלוהים על כל אלה שגרמו לבני־אדם הגונים לאבד צלם אנוש, רגשות חמלה ושותפות גורל, ויצרו תנאים שבהם אדם לאדם היה זאב.

השמיכות לא חיממו אותי מספיק וסבלתי מקור. בעצם, כולם מסביבי סבלו מקור. נוסף על כך, התמלאתי בכינים. בלילה התעוררתי מעקיצותיהן והתגרדתי. ומי שמע זאת באמצע הלילה אם לא המפקדת?

"מה זה, ילדון, יש לך כינים?" באה השאלה מתוך החושך. כך, ילדון. אפילו שם לא היה לי. המבוגרים תמיד פנו אל ילדים בלשון אתה ולא

בגוף שלישי. לילד או לילדה לא היה אפשר לקרוא אדוני הצעיר או גברת צעירה, אלא ילדון או ילדונת. מפקדת הדירה הייתה מקצוענית, מיד הבינה שיש לה עסק עם ילדון מכונם.

"לא, אין לי כינים, אני משפשף את כפות הרגליים כי קר לי," עניתי בתושייה שלא הייתה מוכרת לי. פחדתי שהיא תזרוק אותי לרחוב.

יום קודם־לכן שמעתי דיבורים, שכל הגטו ממוקש, וכשהרוסים יתקרבו — מה, חשבתי, הם צריכים להתקרב? הם עוד לא כאן? — יפעילו את המוקשים וכל הגטו יעוף באוויר. זה בהחלט הספיק לי. לא רציתי להתפוצץ. באותו רגע בשלה בי ההחלטה לברוח. זה בכלל לא מקום לבני־אדם לחיות בו ובוודאי לא לקליין ג׳ורי. לא אמרתי לא שלום ולא להתראות, איש לא ירגיש בחסרוני. איש לא יחפש אותי, איש לא יֵדע שהסתלקתי.

קדימה.

פחדתי, בהחלט פחדתי. לא היה עלי תרמיל, רק הבגד שלגופי והכינים. טוב, אותן לא ראו. לא הכנתי לי אפילו סיפור כיסוי. אם אתפס — וכל אחד יודע מה עושים לבן־אדם במקרה כזה — מכניסים אותו במבוא של שער, ואומרים לו להוריד את המכנסיים. אחר־כך מוליכים אותו ישר לשפת הדנובה, ויורים בו בעורף לתוך המים. התיאורים היו מדויקים ואותנטיים. ההימור היה גדול, אבל אם אצליח — אזכה שוב להיות עם אמא, ובעיניי לא היה פרס גדול מזה. ולהישאר בגטו לא היה הימור? את סבא דוד הרגו בריוני צלב החץ במכות. את קורבנותיהם קברו בגן בית־הכנסת.

ניגשתי אפוא לשער הגטו שברחוב ושֶׁלֶנִי — בעצם רק בשני קצותיו היו שערי כניסה ויציאה — ביתר הרחובות הייתה חומת קרשים לא עבירה. כדי למנוע מפגש בין הגטו לקורוט הגדול, הרחיקו את התחום מהרחוב הראשי בבלוק שלם והגטו נגמר ברחוב נַגַאטַדִי סַאבו. משום־כך הקימו את החומה בפינת ושלני. השער היה מעין מפולש כזה של שתי חומות מקבילות. בשער שמרו, ככה הבנתי, שוטרים או קלגסים של מפלגת צלב־החץ. כשהשוטרים שמרו, היה סיכוי יותר טוב להצליח בבריחה. התחלתי להסתובב ליד השער, צפיתי בשוטרים ששמרו והגעתי למסקנה הבלתי־נמנעת, שאם כבר החלטתי — צריך לבצע. נקודה.

עמד שם שוטר בודד, שלפי כל הסימנים לא השקיע את מיטבו בתפקידו המפואר. הייתה תנועת אנשים אל הגטו והוא היה טרוד בשליטה עליה. כשהפנה את ראשו לצד אחר, ניצלתי את ההזדמנות וזינקתי החוצה. האם אל החופש או אל מותי? נקודה זו, מטבעה, הייתה לוטה בערפל. לא היו

שום נתונים תומכים בהחלטה, חוץ מאחד: סיכוי מסוים שהבריחה תאפשר לצאת מתחום השליטה של הרוצחים. יצאתי. אילו הייתי יוליוס קיסר הייתי אומר "אליא יקטה אסט" (הפור נפל). אבל אני לא הייתי יוליוס המצביא, אלא ילדון מפוחד. הקורוט היה מלא אנשים שהסתובבו ללא מטרה נראית לעין. התרכזתי היטב והשתדלתי להיות ער למתרחש סביבי, כדי שאם תצוץ בעיה כלשהי, כמו חיפוש־פתע, אוכל להסתלק בעוד מועד. זירזתי את צעדיי מהר ככל שיכולתי, משתדל לא ליצור רושם שאני בורח. שעון לא היה לי, לכן לא היה לי אף מושג קלוש במהלך היום מהי השעה משעות היום.

כיוון שמקום המפגש נקבע, לכל מקרה, אצל המעסיק של אבא, סדונה, הגעתי אליו אחרי־הצהריים. היום נטה לערוב, אך עדיין היה אור. זה היה מזל, כי לשוטט ברחובות בחושך היה מסוכן ביותר. בהגיעי לביתו הגישו לי אוכל, מארחיי הראו בכך את רגישותם למצבי. הכמות שצרכתי העידה על רעב ממושך ותאמה את התיאבון שלי. נאמר לי, שאמא תבוא בערב לקחת אותי למקום המחבוא שלה. הערב ירד בשעה מוקדמת מאוד, היה זה כמה ימים לפני ה־21 בדצמבר, היום הכי קצר בשנה. רחוב קרס גזה היה שרוי כבר בעלטה סמיכה.

לפתע צצה איזו גברת, לא ידעתי אם מדירה אחרת בבניין או מהרחוב. לא היה ניתן להסיק מהופעתה דבר, וגם לא מדבריה, כיוון שפשוט שתקה. לא הציגו אותה לפניי, לכך טרם הגענו, אך הבנתי שהיא קרובת משפחה שלהם. ה"קרובה" העלתה רעיון שאני אלווה אותה, כדי שלא תלך בגפה, ואהיה לה לעזר בהעברת שטיחים יקרי ערך מדירתה הקרובה אל בית סדונה. לא יכולתי לסרב. חשבתי שאם היא יהודייה ויתפסו אותנו, אין נס בעולם שיציל אותנו, בפרט לא אותי. ברירה לא הייתה לי. הלכנו. שלג לבן כיסה את הרחובות שעברנו בהם. לא היה בו, בשלג הצח, כדי להחזיר אור. ההאפלה שלטה בכל, פנסי הרחוב לא דלקו. כבר שנים שפנסי הרחוב, שדלק בהם גז, ניצבו מיותמים. מדליק הפנסים, במקלו הארוך, לא פקד אותם עוד, לא פתח את הברז בוו, ולא הדליק להבה במצית שבקצה המוט. המוסד הרומנטי הזה נפח את נשמתו. הזיזים והווים הנוסטלגיים, שהיו עשויים ברזל יצוק מצועצע, שימשו באותם ימים לתליית יהודים בראש חוצות.

ברחוב לא נראתה נפש חיה. שררה דממה, רק הרעמים המתגלגלים של המרגמות, שנשמעו עמומים ורחוקים, ורחש השלג המונוטוני תחת מדרך רגלינו ליווה אותנו, צמוד ולא מרפה. ופתאום, גם צלילים אנושיים: "ז'ידו,

בודוש ז׳ידו״, היינו, יהודי, יהודי מסריח, ״נתלה אתכם על הברזלים של פנסי הרחוב.״ קבוצת נערים ששוטטה בקרבת מקום גילתה אותנו ודקלמה את פאר היצירה של החריזה העממית ההונגרית. האם ידעו שהגברת שאתי יהודייה? קשה להאמין, הם היו רחוקים. מן הסתם, הסיקו שרק יהודים מחפשי מסתור יכולים להימצא בשעה כזאת ברחוב. אך הם לא טרחו להטריד אותנו ולא הלכו בעקבותינו.

אמא ישבה כבר וציפתה לי. השטיחים על כתפיי, במסגרת השליחות שנודבתי אליה, לא מצאו חן בעיניה, אבל היא לא אמרה דבר. ארזו לנו מעט צידה ויצאנו לדרך. הלכנו ברגל עד כיכר לֶהֶל, התחנה הסופית של קו 90. בחשמלית היו מעט אנשים, עמדנו בקדמת הקרון. זה היה קו עם קרונות ישנים, שהרעישו אימים. איש לא שמע מה דיברנו. אמא עדכנה אותי בנעשה, סיפרה שאבא חזר לפלוגה שלו, איזה מין אנשים מסתתרים אצל הורבט נני, ואיך נוצר הקשר אתה. היא גילתה גם, שהייתה ברחוב פורגץ׳ 69 והביאה לי מספר חפצים וגם ספרים! כשהחשמלית עצרה בתחנה ולא רעשה, המשכנו לשמוע את רעם ההרעשה הארטילרית. הרוסים היו מומחים גדולים בתותחנות. הם קראו לארטילריה, ״צַרִיצָה ווינָה״ ״מלכת שדות הקרב״.

כמה זמן זה יימשך? ימים? שבועות? האם נחזיק מעמד עד יעבור זעם?

הורבט נני קיבלה אותנו יפה. אמא הודיעה שאני מכונם והתחילה מיד בדכינימזציה שלי. קודם־כל רחצה אותי. עברו כבר ששה־שבעה שבועות מאז הפגישה האחרונה שלי עם סבון. אחרי זה שכבתי בין כרים וכסת. גם זה לא קרה לי כבר מזמן. פינוק אדיר! למחרת שקעתי בקריאת הספרים שאמא הביאה לי. במיוחד זכור לי הספר על תולדות הספנות מאת ה. וו. ואן לון, מי שכתב גם את תולדות האנושות. לספר המרתק הזה הייתה כריכה אדומה, כעין רעפים אדומים.

בכלל, סולם הערכים שלי נפגע. כאשר הישרדות ואכילה היו הנושאים העיקריים, דברים חשובים אחרים נדחקו לקרן זווית. למחרת בבוקר אמא נתנה לי מסרק בעל שיניים צפופות, כדי לבער את הכינים מהראש, כלומר את המשמר העורפי ששרד אחרי מריחה בנפט וחפיפה. וזאת תורת הלחימה של מסרק צפוף: סורקים את השער מהעורף לכיוון המצח. הראש מוטה קדימה, הסנטר נוגע בחזה. אתה מניח לפניך גיליון נייר לבן ומתחיל להעביר את המסרק, בוחן את הנשורת הביולוגית. מה שזז זה בטוח כינה,

יש למעוך אותה בציפורן של האגודל ביד הפנויה. כתם אדום מחזק את שידעת: זה דמך המצוץ. וישנן אלו, הלבנות, שגודלן כראש סיכה וצורתן ביצה — הן ביצי כינים. אופן השמדתן כשל הכינים, אבל יותר קל, כי הן נייחות ולא בורחות. ובכן, עם המסרק ביד תרתי אחר גיליון נייר ולא מצאתי. מבלי משים, לקחתי את הספר שבו קראתי מקודם, ותלשתי את הדף החלק שמתחת לעטיפה הקשה. אמא נזפה בי. ערכו של ספר לא נמדד רק במחירו, אסור להשחית אותו. התמלאתי הערצה אל אמא שלי, שבמצוקה הנוראה הזאת שומרת על ערכים של תרבות.

נוסף על שנינו, אמא ואני, מצאו עוד שתי יהודיות מקלט אצל הורבט נני. האחת, ויינברגר נני, ג׳ינג׳ית זקנה ללא שיניים, שההונגרית שלה לא הייתה כשל תושבי בודפשט, אפילו לא כשל אנשי עיר. היא הייתה מין הונגרית "מַרַמַרוֹשִית". במַרַמַרוֹש חיו יהודים שידעו רומנית, אוקראינית, הונגרית ויידיש, אבל אף לא אחת משפות אלה ברמה נאותה. האחרת הייתה מהאריסטוקרטיה של יהדות בודפשט, הגברת קאצ׳ר בכבודה ובעצמה. למשפחת קאצ׳ר הייתה רשת של חנויות נעליים. נעלי קאצ׳ר היו שֵם דבר, סמל של טיב מעולה ואלגנטיות. איך השתדכה הגברת קאצ׳ר להורבט נני, לא אדע. אולי באמצעות שמיד הסנדלר, כמו במקרה של אמא? ייתכן מאוד. שמיד נהרג כחייל הונגרי. אין מי שיספר.

כנראה, לא כל האנשים נעשים זאבים זה לזה בעת צרה וסכנה. יש בני אדם, שמוכנים לשאת את נוכחות הזולת גם במעגל האינטימי ביותר שלהם, כשותף לצרה. כזה היה קוורטט הנשים, הורבט נני ושלוש בנות חסותה. כמובן, זו לא הייתה קומונה, אבל גם מריבות וסכסוכים לא היו. לכל אחת היה "מטבח" משלה. לא היו כיבודים או שותפויות. אלופת הבידול הייתה הגברת קאצ׳ר. מימיה לא ידעה מה זה דירת חדר־מטבח. כעת למדה בדרך הקשה. הרעב הוא אחת המצוקות הקשות ביותר. קצות העצבים הגלויים שלנו הגיבו בפניקה גם כשלא היה צורך.

יום אחד נשמעו דפיקות על דלת המטבח, שהיא — כמו בכל דירות חדר־מטבח — דלת הכניסה. מבעד לווילון המלמלה הצטיירה דמות חייל עם רובה. צריך לפתוח את הדלת, כי אם לא, הוא ממילא יפרוץ פנימה, בפרט אם הוא איש צלב־החץ המחפש קורבנות. כולנו נעצנו עיניים בחייל הגבוה, בעל מבנה הגוף האתלטי. ויינברגר נני דידתה אל המטבח, הביטה ואמרה בפשטות: "זה הבן שלי." הוא הביא כיכר לחם. כולם טעמו ממנו באחוות נרדפים. אשר לבן: הוא מצא שהמקום הטוב ביותר לברוח מבריוני

צלב־החץ הוא הצבא, והתגייס.

גם אצל הורבט נני לא היינו בטוחים. משמרות צלב־החץ סובבו ברחובות המושלגים ותרו אחרי יהודים. עדיין אפשר היה לחפש אצלם דברי ערך, לכרות אצבע בשביל טבעת נישואין שמסרבת להחליק, לענות אנשים ולרצוח אותם.

בעיר הופצה שמועה, שפוצצו את גשר מרגיט, הגדול בשבעת גשרי הדנובה המקשרים בין בודה ופשט. עדיין הופיעו עיתונים. מצאנו ידיעה קטנטנה, שלוש שורות בעמוד פנימי, שדיווחה על פיצוץ צינורות הגז בגשר מרגיט. הגשר עצמו קרס לחלוטין והיו עשרות הרוגים. לכולם היה ברור שהוורמכט יפוצץ את כל גשרי הדנובה. הם קיוו לבלום, ולו לזמן קצר, את הסתערות הצבא האדום. ואכן, כל הגשרים, גאוות העיר, קרסו לתוך הדנובה הקפואה. עם כיבוש העיר הקים חיל ההנדסה של הצבא האדום גשר־סירות זמני במקום גשר מרגיט, ובני בודפשט קראו לו בשם החיבה, "מַנצִי".

החל שלב חדש, קשה עוד יותר — תקופת רעב של ממש. פישטה, הבן של הורבט נני, ערק מהצבא והסתתר יחד עם כמה חברים כמוהו באחת הדירות שבבניין. פחדנו, שמא יבואו מהצבא לחפש עריקים, ואז ימצאו גם אותנו. איפה? איזו משטרה צבאית? כנראה של"אין־צבא" לא הייתה גם משטרה. רק יחידות צלב־החץ המשיכו לסייר ברחובות השוממים, סחופי סופות השלג. העובדה שהצבא האדום נמצא כבר בשערי העיר לא ריפתה את ידיהם, להפך, היא דרבנה אותם להספיק ולהרוג יהודים רבים ככל האפשר בגטו ומחוצה לו. ראינו שהם הולכים ברחוב פאי מבית לבית, מחפשים יהודים. הייתי בטוח שסופנו הגיע. הצהרתי היבבנית על כך נדחתה על־ידי אמא, שגילתה קור־רוח ואופטימיות. מאיפה שאבה את עוצמות הנפש האלו? זה היה נשגב מבינתי.

הכניסה לבניין שלנו לא הייתה מרחוב פאי אלא מסמטה סמוכה. ציידי היהודים, שלא ראו שער, לא נכנסו. לעת עתה ניצלנו. כבר לא היו התקפות אוויר. במקומן באו הפגזות תותחים ומרגמות. לא ירדנו למקלט. דיירי הבניין וגם דיירי בניינים שכנים, שהתקבצו במקלט משותף, היו מגלים מיד שאנו חריגים. מהגילוי עד דיווח ללשכה האזורית של צלב־החץ הדרך הייתה קצרה. המקלט לא שימש לנו עיר מקלט.

ממול, ברחוב פאי, היו האורוות של חברת ההובלה של האחים פישר. לא מגרש חניה למשאיות, אלא אורוות. עשרות סוסים רבי כוח ושרירים, במשקל של חמש־שש מאות קילוגרם כל אחד. בהפגזות נהרגו גם סוסים.

את נבלותיהם השליכו העגלונים לרחוב. כשפשטה שמועה בדבר פגר עסיסי, עטו עליו אנשים בסכינים, וסירים בידיהם. אם לא הגיעו בזמן, מלאכתם קשתה עוד יותר, בשרו הקפוא של הסוס המִסכן היה כמו בטון יצוק.

*

הגיע הרגע שבו הורבט נני סילקה אותנו. שכנים טובי־לב סיפרו לה חדשות לבקרים, ששוב מצאו יהודים ירויים במגרש הריק שבקרבת מקום. יחד עם היהודים היה מוטל האיש שהחביא אותם. איבר המין של הגברים נכרת והושם בפיהם. זה מה שסיפרו דורשי טובתה של מיטיבתנו. הם לא הלשינו, כי לא רצו להפיל את הורבט נני במלכודת. לבסוף התמוטטו עצביה הרעועים של האישה האמיצה והיא אמרה לנו לעזוב. כל היום שוטטנו ברחוב. לא היה לנו לאן ללכת. עד שעלה בדעתה של אמא רעיון מקורי.

הרחק מחוץ לעיר גר חבר טוב של אבא מפלוגת העבודה. באחד מימי ראשון הלכתי אתו לבקר אצלם. הוא גר בווילה יפה עם אישתו הנוצרייה. "גם הוא מגויס, כמו אבא," אמרה אמא, נלך אל אישתו ונבקש שתכניס אותנו ללילה אחד." הגענו אחרי רדת החשכה. אמא זכרה את הכתובת ומצאנו את הבית בלי לשאול אנשים. התושייה, התעוזה וההתמצאות של אמא נסכו בי ביטחון. להפתעתנו, מצאנו את החבר בבית. בית מסודר, כאילו אין מלחמה. אמא הציגה לפני הזוג את המצב. האישה הובילה את השיחה, הם בשום אופן לא יכולים להרשות לעצמם שנישאר. אחרי תחנונים נוספים ניאותו שנתחבא לילה אחד ואף לא שעה אחת יותר, במרתף הבית, על ערמת פחמי ההסקה.

"אם יתפסו אתכם, תגידו שנכנסתם בלי ידיעתנו. אל תשכחו להשאיר את הדלת פתוחה," שיננה באוזנינו המארחת. לא חמלה ולא רחמים, גם לא אחוות נרדפים. רק יצר הקיום וההישרדות. במשך כל השיחה, שלא ארכה אלא דקות ספורות, נכח הבעל היהודי ושתק. נדמה היה שאישתו עושה לו חסד בהחביאה אותו, והוא הרי תלוי בחסדיה. שהייה ממושכת יותר עלולה הייתה להביא כליה על שניהם. ייתכן שבכל זאת הייתה אחוות נרדפים? אלא שזו דוכאה.

ישנו על ערמת הפחם, כלומר ניסינו לישון, כי בגלל הקור לא הצלחנו להירדם. עם עלות השחר הסתלקנו ויצאנו לדרך, אפילו שלום לא אמרנו למיטיבתנו. חזרנו להורבט נני האחת והיחידה, שאין בילתה. היא כינסה אותנו תחת כנפיה כמו דוגרת את אפרוחיה.

הרעב הציק. היינו מוכרחים למצוא אוכל. אולי בין פסי הרכבת שבתחנת העיתוק של ראקוש? אולי מישהו זרע שם תפוחי אדמה ולא אסף? אולי נפל מזון כלשהו מאיזה קרון? אזרנו אומץ, אמא ואני, הלכנו לשבור שבר בין פסי הרכבת. המשכנו ברחוב פאי בכיוון דרך בֶּקֶה. כשחצינו את דרך סֶנְט לַסלוֹ, ראינו שם כשישה־שמונה טיגריסים, טנק המערכה של הצבא הגרמני. אלה עוד לא איבדו את הרצון להילחם? כנראה לא. פגשנו פנים אל פנים חיילים מאוגדת השריון של הווּפן ס.ס. הם לא גילו בנו עניין. המשכנו לחפש, אך העלינו חרס בידינו. השמש כבר נטתה לערוב כשהעזנו לסכם שבימים אלה לא זרעו תפוחי אדמה בין פסי הרכבת, מהקרונות לא נשמטו קופסאות שימורים של בשר מעושן ואיש לא שכח סל קניות מלא שעועית ליד הפסים. חזרנו רעבים יותר משיצאנו. לא יצאנו עוד לחפש מזון. אכלנו קצת פלפלים חמוצים שמצאנו למכירה חופשית במכולת, ללא צורך בכרטיסי מזון. קולות הרעמים של החזית המתקרבת והרעב השכיחו את מדידת הזמן, את מנין הימים. חג החנוכה עבר בלי הדלקת נרות, וחג המולד עבר בלי עץ אשוח. אצל הורבט נני לא התחבקנו ולא התנשקנו בקריאות של "שנה טובה!" ביום סילבסטר הקדוש. ידענו שהשנה כבר 1945 והסתפקנו בזה.

קולות המלחמה נשמעו כבר בבֵרור, מהדים לא מזוהים להמיה מתמדת ובהמשך לשאון אדיר ולשאגת רעמים. לפתע הבחנו שפגזים מתפוצצים סביבנו ומבעד לחלונות השבורים הסתנן ריח של חומר־נפץ. לא ירדנו למקלט. מצאנו מסתור תחת המיטה. הקרשצ'נדו האדיר של ההפגזה שכך קמעה ועתה נשמעו יריות מנשק קל: טרטור מקלעים, יריות רובים ותת־מקלעים. היריות נשמעו כבר קרוב, אחר־כך עוד יותר קרוב, ולבסוף סמוך אלינו, מתחת לחלון. לא נשמעו קולות אדם, רק רובה הנלחם ברובה. הקרב היה מחריש אוזניים ומפחיד אימים.

פתאום נפרצה דלת המטבח ונשמעו קולות אדם בשפה לא מובנת. אמא, הגיבורה האמיתית של החוסים אצל הובאט נני, התקרבה אל דלת החדר ופתחה אותה כדי סדק. עיניה בלשו בכיוון פתח המטבח, אחר סובבה את ראשה אליי: "ג'ורי, אני לא יודעת מי אלה." הצטרפתי אליה ודרך הפתח הצר בחנתי את הדמויות. היה לי ברור שהם אינם מאנשי צלב החץ. התרכזתי במגפיים שלהם, במכנסיים, בחגורה; על החזה, באלכסון, נשאו נשק, כנראה תת־מקלע עם מחסנית עגולה. פניהם לא הסגירו את זהותם. לראשם חבשו כובע־פרווה מהסוג שאיש צלב החץ שדד ממני ברחוב

קולומבוס. על פרוות הכובע היה כוכב אדום, שבמרכזו פטיש ומגל.

צעקה התמלטה מפי: "אמא, אלה רוסים!"

פתחתי בריצה אל שני הלוחמים הענקיים, שראשם כמעט נחבט במשקוף. חיבקתי את הימני שבהם. אמא ניגשה אליהם יחד אתי וחיבקה את השמאלי.

שני הלוחמים התמירים של המרשל טולבוכין, מהחזית האוקראינית השנייה, שאלו־פקדו רק במילה אחת: "נימץ, נימץ?!" הם חיפשו גרמנים. אצלנו לא מצאו אותם.

בשבילנו, בשבילי, נמנה היום הזה, ה־8 בינואר 1945, עם הימים המרגשים ומרוממי־הנפש ביותר של חיי. קשה לתאר את גודל המאורע. עברנו מהגדה של הרס ומוות אל הגדה של חיים ותקווה. רק רגעים כמו הולדת ילד או הענקת כנפי טיס לאהד יכולים להתחרות בעוצמת הרגשות של אותו יום.

היום אני יודע יותר על לחימה בשטח בנוי ממה שידעתי בגיל שלוש־עשרה. למדתי שאם נכנסים למקום סגור, זורקים תחילה רימון, אחר־כך יורים בכל דבר שזז ורק אחרי זה שואלים שאלות. היום אני משוכנע, שיחידות העילית האלו של הצבא האדום בקו הראשון קיבלו הוראות חד־משמעיות שלא לזלזל בחיי האזרחים.

אזור מגורינו, אנג'לפולד, היה בין הראשונים שהצבא האדום שחרר. הגטו שוחרר עשרה ימים מאוחר יותר.

עבר ארור — עתיד לוט בערפל

התכוננו לחזור, אך לא ידענו לאן. אולי ברחוב פורגץ' 3 מתחוללים עדיין קרבות? בסביבה שלנו לא נראו עוד אנשי צלב־החץ. בדרך סנט לסלו נשארו שני טנקים שנוטרלו על־ידי הרוסים, וחייל גרמני אחד שראשו הוטבע בתוך השלג על־ידי שרשראות של טנק. הרחובות היו זרועים גוויות. לא רק חיילים, גם אזרחים. הצבא האדום, לעומת זאת, קבר את מתיו סמוך לנפילתם, בצורה מכובדת. במקום שהתנאים אפשרו, הקימו להם מצבות לזיהוי, וכשהתאפשר, הם הוצאו מקבריהם והועברו למולדתם.

בבית של הורבט נני הוקם מטבח קצינים. החיילים סביבנו היו יחידות עורפיות, שכמו בכל צבא, מסירות את השמנת מהחלב לפני שדוחפים אותו קדימה אל הלוחמים בחזית. הטבח סיפר שבמקצוע זה עבד במלון באוקראינה. כשהאוכל היה מוכן, הייתי הראשון שנקרא לטעום אותו. מבחינת השתקת הרעב, כלומר אכילה, היינו מסודרים.

אמא לא בדיוק התמצאה בחוקים ובפקודות הקבע של הצבא האדום. לא היה לנו שמץ מושג, מה רב המרחק ומה גדול ההבדל בין ברית־המועצות של המנון ה"אינטרנציונל", או של חוברת ההסברה ביריד הבינלאומי ב־1940, לבין הדיקטטורה הסטליניסטית, שבה הוצאו להורג מיליוני בני־אדם חפים מפשע. לנו הביא צבאה של ברית־המועצות את השחרור, את החופש, את החיים.

אמא הרבתה להטריד את הטבח בעל ההשפעה, כשחזרה וסיפרה לו שאנחנו יהודים שנרדפנו, ושאנחנו אוהבים את ברית־המועצות.

למטבח נכנס קצין צעיר, קטן קומה ונאה סבר. הוא הסתובב כה וכה ויצא. הטבח רכן אל אוזנה של אמא, ואמר לה בקול בשקט, מצביע בראשו על הצללית של הקפיטן, שנעלמה בדלת: "אופיצר ז'יד", הקצין הזה יהודי. אמא שמחה על התגלית, וסיפרה להורבט נני את החדשה המרעישה. הטבח היסה אותה, שם אצבע על פיו ואמר: "ששש". אני חושב שזה היה הרגע שבו נזרע זרע הספקנות שלי לגבי ברית־המועצות. עשרים שנה יחלפו עד שבתהפוכות העתים ומצוקותיהן תצמח מהזרע הזה ראייה מפוכחת של ברית־המועצות. בינתיים שמחנו שיש מה לאכול — אוכל טוב ובשפע

— שלפני שבוע אף לא העזנו לחלום עליו, כי היינו עסוקים בחיפוש אחר מזון. עניין של מזל. אילולא מיקמו את מטבח הקצינים אצל הורבט נני, לא היינו נהנים מגן העדן התזונתי הזה. טבחנו החביב היה אלוף הגהות והניקיון. מדי בוקר גילח את פניו ואת קרקפתו.

פישטה, הבן של הורבט נני, היה תמים וטיפש. טוב עשה שערק מהצבא ההונגרי, אבל הֵרע לעצמו בכך שלא סילק את מדיו ואת הכידון האישי שלו. שכן, כל חייל הונגרי צויד בכידון דמוי חרב קצרה, אותו חגר תמיד למותניו. לא ידוע אפילו על הסתערות כידונים אחת במלחמה הזאת. הכידון היה לנוי לחייל ההונגרי, שלא ניצח בשום מלחמה פרט למלחמות אזרחים.

במסגרת החיפושים אחר חיילי האויב שהצליחו לחמוק, ערך חייל רוסי חיפוש ומצא את הציוד של פישטה בארון. כך אפוא לא הוכר פישטה כעריק, סרבן המלחמה נגד ברית־המועצות, אלא הואשם כחייל אויב המסתתר בבגדי אזרח.

לחיילי הצבא האדום הייתה אובססיה של לקיחת שבויים. ניצולי שואה רבים נפלו קורבן ל"מילוי השורות", כאשר השבויים האותנטיים ברחו. החייל המלווה היה אחראי למספר השבויים שנמסרו לידיו, כדי להעבירם למקום הריכוז, שאם לא כן, דמו בראשו. לצורך זה היה החייל פונה באקראי אל גבר, שנראה בגיל המתאים למלא תפקיד של שבוי מלחמה, ואמר לו: "מַלִינְקָה רובוּטָה..." "איזו עבודה קטנה." האיש היה נשבה בקסמי הקנה המכוון אליו, והלך שבי בעקבותיו. שני מועדי סיום היו ל"עבודה הקטנה" א. עד חמש שנים ב. עד עולם.

אשר לפישטה המסכן, החייל הוציא את הכידון מנדנו ונפנף מול פניו המבוהלות. הייתי משוכנע שיתקע בו את הכידון. "בכידון הזה הרגת חיילים מהצבא האדום," צרח הרוסי. אמא שלי ניסתה להסביר שהוא ומשפחתו הם אנשים טובים ובעד ברית־המועצות, ושהורבט נני החביאה יהודים. איזו תמימות! החצ'טוריאן לעת מצוא סיים את מחול החרבות כשהוא דוקר בכיוון פישטה, אך משנה את הנתיב. חוד החנית נתקע בקרש העבה של השולחן וכמעט הלך הניצב אחרי הלהב. פישטה חזר מהשבי כעבור חמש שנים.

הימים עברו ואנחנו היינו חסרי ישע. הלכנו לרחוב פורגץ' 3, בדרישה תקיפה מהגוי להחליף בחזרה את הדירות. ההנחה הייתה שאנחנו נחזור לדירה המקורית שלנו והם לרחוב פורגץ' 69. לא דובר רק בדירה, השארנו

שם רהיטים שלא יכולנו להעביר לבית המכוכב.

זרקו אותנו החוצה. קיווינו ליושר־לב וליחס הוגן מצד האנשים שאצלם הפקדנו את רכושנו. כגודל הציפיות, כן גודל האכזבה שחווינו. הלכנו גם אל אמא של קוני לבקש את אלבום הבולים שלי, שהפקדנו בידיה למשמרת. היא צחקה לנו בפנים. איש לא השיב לנו דבר, אף לא ממחטה בודדת. אפילו חברו הטוב של אבא מילדות, מישקה טורוזה, יותר נכון האישה שאתו, שנקראה הגברת הורבט, לא החזירו דבר. עם היעלמו של אבא, נעלמה גם החברות עם מישקה. על השבת רכוש, בהוראת החוק או מתוך הגינות אנושית, נסתם הגולל.

כעבור ארבעים וחמש שנים ביקרתי עם המשפחה ברחוב פורגץ׳ 3, קומה ראשונה, דירה 7. היה זה טיול זיכרונות. נכנסנו לדירה יחד עם אנדרִיש, ידידי ההונגרי. הדיירים הביטו בנו בחשדנות. בחנתי את ארון־המטבח, ה״קרדנץ״, הצבוע קרם־ירוק. מרגש היה לפגוש שוב את הארון, שהיה פעם תפארת המטבח שלנו.

אני זוכר איך אבא קנה את הארון והביא אותו הביתה. זה היה ארון משוכלל למדי לתקופתו, 1939. צבעו היה אז אדום־קרם. בזמנו נאלצנו להשאיר אותו בדירה. עם בואו של הצבא האדום המשחרר בוטלו אמנם החוקים האנטי־יהודיים, אך לא נעשה דבר להחזרת רכושם של היהודים או למתן פיצויים.

למשפחה של ידידי, אביגדור הירשפלד, הייתה אדמה חקלאית משובחת, כ־500 דונם, בכפר פורצַ׳למָה. מכל המשפחה נותר אביגדור לבדו ששרד את השואה. לא היו מוכנים להחזיר לו אפילו ד׳ אמות. אחרי עשרות שנים יצא אביגדור להונגריה לקנות אדמה. לא ייתכן שלהירשפלדים לא תהיה אדמה בפורצ׳למה.

עבר כבר כמעט שבוע לשחרור, ואנחנו טרם עזבנו את הקן החמים של הורבט נני. עצי הסקה היו לנו מבניינים הרוסים ומפורקים. לא היה צריך ללכת רחוק, הדירה השלישית מזו שבה שהינו ספגה פגיעה ישירה של פגז תותח. הדיירים, חיילים שערקו מהצבא ההונגרי — ביניהם פישטה של הורבט נני — היו במקלט, לכן לא נפגעו, אבל המבנה נהרס. בין שברי הבניין ראיתי פגז תותח שלא התפוצץ. רבץ לו הברזל הכבד בין עיי החורבות כחורש מזימות, המצפה שמישהו ישגה ויבדוק אם המרעום פועל.

הלכנו לישון בשעה מוקדמת. חשמל כמובן לא היה ונתגלו קשיים באספקה שוטפת של דלק למנורת הנפט הבודדה שהיתה לנו. למשאבת הדלק של תחנת הכבאים ברחוב צ'ונגור עשה ההמון מכירת סוף עונה, כמובן ללא תשלום. כלומר, בזזנו אותו. השלל, נוזל חום וסמיך, שסחבתי בדלי, לא דלק כהלכה ופלט עשן כמו ארובה. בעצת שכנה, שהייתה בקיאה בענייני דלק וחומץ, הוספנו לו כמות הגונה של חומץ, אבל דבר לא עזר.

*

היינו כבר במיטה, אני בצד אמא, סמוך לקיר, כאשר נפתחה הדלת ונכנס קצין סובייטי עם משרתו. הקצין היה גבוה, חסון, כתפיו רחבות, חגורת העור הרחבה הדוקה אל מותניו הצרות, ועל כותפותיו שלושה כוכבים זהובים. צמוד למגפיו המצוחצחים — מלאכת מחשבת של המשרת — כלב זאב יפהפה ומטופח. לפקודת אדוניו הוא רבץ בצד. טובריש (חבר) קפיטן בא לזיין. לאנוס את אמא שלי. את מה שעשו הוריי בחשכה, בצנעה, יעשה הקצין הגיבור קבל עם ועדה, לאורו הקלוש של פנס נפט עשן. רעדתי במיטה כעלה נידף ברוח. לא סמלית, לא מטפורית. ממש. ידיו היו בכל מקום. הקפיטן לא קם להורגני, גרוע מזה, הוא אילץ אותי להיות נוכח בעודו עושה את הדבר הנורא הזה. הייתי חסר אונים. הורבט נני התעשתה ופנתה אליו בקרואטית, שפה סלבית שהרוסים אמורים להבין. אחרי שניים שלושה משפטים שאמרה, קם הקפיטן על רגליו, אמר "יוב טווי מַאט"[1], קרא לכלבו ולמשרתו, והסתלק. למחרת, כשראה אותי ברחוב, צעק: "ילד! ילד!" (חלופץ באוקראינית) והציע לי סוכריות. ברחתי על נפשי. מה אמרה לו הורבט נני? באיזה קסם כופפה את גאוותו הזקופה של הקפיטן? וכך שחה הנפש הטובה: "אמרתי לו, פשוט, שהגרמנים הפיצו שמועה, שהחיילים הסובייטיים יאנסו את בנותינו, ואנחנו צעקנו תמיד שזה לא נכון. עכשיו אתה מוכיח שהתעמולה הנאצית הייתה אמת." כך הצילה אותנו הורבט נני לא רק מהגרמנים ומעושי דברם ההונגרים, אלא גם מקצין רוסי.

אמרנו תודה להורבט נני, ושלום. לא היה באפשרותנו לגמול לה בכסף, גם לנו לא היה. הגיעו לה 10,000 פנגו ויותר. אם האישה האלמונית מכרה

---

1. לך תזדיין עם האמא שלך. החייל הסובייטי המצוי פולט את שלוש המילים כאילו היו מילה אחת, ללא קשר לנושא. למשל, תן סיגריה, יט"מ, כבר שלושה ימים לא עישנתי, יט"מ.

את תעודותיה ב־10,000 פנגו, בלא נטילת סיכון, אז כמה היה מגיע להורבט נני, שסיכנה את עצמה יום־יום? אם כן, יותר מ"תודה" ו"שלום" לא צייצנו, וחזרנו לרחוב פורגץ' 69. גורלנו נחרץ, כאן אנו גרים.

כשקמנו אחרי לילה ראשון בדירה, ראינו שכל טיפת מים בבית קפאה והייתה לקרח. דבר ראשון, צריך היה לגייס חומרי הסקה. ללא חימום לא היה אפשר לחיות כאן. בבתים ההרוסים היה מספיק חומר בעֵרה, היה צריך רק לאסוף. בינתיים הגיעו אלינו שתי בנות הדוד שנדור, ז'וז'ה ומרטי. בימים הקריטיים הן מצאו מקלט במעון ילדים, בחסות אחד המוסדות שסיפקו הגנה. החסות לא עזרה, בריוני צלב־החץ פרצו פנימה וערכו מרחץ דמים. הבנות ניצלו. בעצמן לא ידעו איך.

ב־4 בפברואר 45' הזדמנה לי חוויה יוצאת דופן. הסתובבתי ברחוב, גאה במגפיים שלרגליי, מתנת אחד החיילים. לו עצמו הנפיקו חדשים. מגפי הפאר שכל־כך התגאיתי בהם היו גדולים עליי בשני מספרים, ובחלק העליון שלהם היה חור לכניסת מים. חור לניקוז לא היה. את תשומת לבי עוררו מודעות גדולות שהודבקו על קירות הבתים. בהיעדר שלטון מרכזי מאורגן, רדיו ועיתונים, שימשו מודעות כאלו אמצעי התקשורת היחיד להמונים. הפעם הן קראו לאנשים להיות נוכחים בביצוע פומבי של גזר־דין מוות בתלייה. בית משפט עממי הטיל עונש מוות על שני חיילים, שהתעללו ביהודים עובדי כפייה, עליהם היו מופקדים באוקראינה בשנים 1942 ו־1943. שמותיהם היו רוטיש וסיבוש. "הם ייתלו בצווארם עד צאת נשמתם", נאמר שם. הלכתי ברגל כארבעה קילומטרים וחצי, עד כיכר אוקטוגון כדי לספק את סקרנותי, ובעיקר כדי לספק את רגשי הנקם. כמה מאות אנשים, רבים מהם יהודים, באו לחזות בתלייה. שמעתי יהודים מדברים ביניהם, שבית־המשפט היה מורכב ממשפטנים יהודים ששירתו באוקראינה. גם התליין היה בוגר פלוגה של עבודת כפייה. במשפטים שנוהלו לאחר־מכן נגזר עונש מוות רק על מנהיגים, אך לא בפומבי. דגי רקק, כמו רוטיש וסיבוש, לא הובאו, לרוב, למשפט ורק על מעטים מהם גזרו דין מוות. השניים האלה נתלו על פנס רחוב בדיוק לפי מילות השיר שדרש לעשות זאת ליהודים. היה שלב שבו התחלתי לרחם על המנוולים שהיטלטלו בקצה החבל. שלוש־עשרה דקות של מאבק במוות הן זמן רב, לא רק לתלוי, גם למי שחוזה במחזה המבעית. היו רגעים שבהם נאלצתי לדמיין את מעשֵי הזוועה של השניים, כדי לא לתת מקום לרגשות חמלה. עשיתי זאת בהצלחה, ועזבתי את הכיכר.

*

יום אחד חזרה אמא סרה וזועפת, בידיים ריקות, מגיחה רגלית לחיפוש מזון בּרַקוֹשפַּלוֹטָה. הוחלט ששתי הבנות, ז׳וז׳ה ומרטי, ואני נעלה על הרכבת הראשונה שתצא מפשט בכיוון העיר סולנוק. השמועה אמרה שבכפר אבון יש סיכויים טובים להשיג מזון. שמנו בילקוטינו מרכולת לסחר־חליפין — חליפות של אבא — ואמרנו לעצמנו, שכאשר יחזור, בוודאי יסלח לנו. יצאנו, שלושת הילדים, לחנוך את קו בודפשט־סולנוק שלאחר המלחמה.

תחנת המוצא הייתה בית הנתיבות של יוזֶ׳פוַּרוֹש, בקצה השני של העיר. הליכה של שבעה־שמונה קילומטרים לפחות. יצאנו מוקדם, כדי שנצליח לתפוס מקום ישיבה. בדרך ראינו שמעבר לדנובה, בארמון המלך, עדיין מתנהלים קרבות. באוויר הצלול של סוף ינואר — ראשית פברואר, אפשר היה לראות ממרחק של מספר גושי בניינים את מטוסי הקרב צוללים ומכסים את האזור, שהיה עדיין בשליטת הגרמנים, באש צפופה של מכונות ירייה, כמו בסרטים. זה ריתק אותי כל־כך, שהבנות גררו אותי משם בקושי להמשך המסע. בהמשך הדרך לא ראינו אלא הרס וחורבן.

עברנו ליד בית־הקברות קֶרֶפֶּש. על מסילות החשמלית, בדרך פְּיוּמַאִי, הגובלת בבית הקברות, עמדו קרונות רכבת פתוחים, כאלה המשמשים להובלה בתפזורת, פחמים למשל. קרונות־משא על מסילת החשמלית? טרם ראיתי כדבר הזה. ג׳וריקה הסקרן חייב לבדוק מה יש בקרונות, אולי דבר־מה לאכול?

אוכל? הקרונות היו מלאים בגוויות אדם. חמישה־שישה קרונות רכבת עמוסים גופות אדם. רבבות מאזרחי בודפשט נהרגו בהפצצות, בהפגזות ובכדורים מנשק קל כשנקלעו למערבולת הקרבות. המתים הובאו בקרונות אל שערי בית־הקברות, אולי יימצא מישהו שיקבור אותם. אבל זה לא קרה. בשעות החמימות של הבוקר, ארבע או שש מעלות מעל לאפס, החלו החיידקים הפרוטאוליטיים, מפרקי חלבון, במלאכתם. בקרבת הקרונות היה ריח נורא של בשר. פעם ראשונה בחיי הרחתי אותו. מאז, צחנת הנמק, גם כשהיא עולה מנבלת בהמה, מרתיעה אותי. יותר מפחידה ממבחילה.

כשהגענו לתחנת הרכבת של יוז׳פוַּרוש כבר צבא שם המון אדם. התברר שלא רק אנחנו ביקשנו לנצל את ההזדמנות לשבור שבר באבון, בסולנוק והסביבה. למזלנו, מצאנו מקומות ישיבה. הרכבת הייתה מלאה וגדושה עד אפס מקום. בין שני ספסלים, זה מול זה, שכל אחד מהם נועד לישיבה

לשלושה אנשים, עמדו עוד שישה אנשים. רבים מהנוסעים השתינו במקום שבו עמדו או ישבו, באין כל אפשרות להגיע לשירותים. אילו הצליחו להגיע לשם, היו נוכחים שגם התא הקטן הזה מאוכלס בנוסעים. על האסלה עמדו שלושה. הנסיעה נמשכה שעות ארוכות. הרכבת נסעה קצת ועצרה הרבה. אישה צעירה השתינה בחסות החשכה לתוך צנצנת, וכשעמדה להשליך אותה מהחלון, חצי מהתכולה ניתז עליי. מרענן. מנת־חלקם של הנוסעים, שהתמקמו על הגגות של הקרונות, הייתה עוד יותר גרועה. היו מקרים שאנשים נסחפו מהגג כשהרכבת עברה תחת גשרים נמוכים.

הכפריים ביקשו בעיקר מלח. רשמנו לפנינו שבמסע הבא נצטייד במלח. התארחנו אצל המשפחה, שעִמה עשינו עסקים. היא האכילה והלינה אותנו. סחר החליפין עבד יפה, ותמורת החליפות קיבלנו קמח, שומן ומצרכים נוספים.

למחרת היום עלינו ברוח טובה על הרכבת שחזרה לבודפשט. בתקופת ההרצה של הכלכלה אחרי המלחמה עשינו עוד כמה גיחות כאלה. אחת מהן ראויה לאזכור מיוחד.

תנועת הרכבות הייתה כבר סדירה, קנינו כרטיסים בקופה ואפילו כרטיסן היה, שסבב בין הספסלים וניקב כרטיסים. הפעם הייתה המטרה מישקולץ. כבר בתחנת הרכבת מצאתי מתווכים שהציעו את עזרתם. גבר צעיר רכש את אמוני. סיפר שהיה עובד כפייה והיה גם במחנה ריכוז, וכן שהוא זוכר את דודתי, לִילִיקֶה, מחנות הממתקים שטִימֶר. נתתי לו חולצה יפה של אבא, וקיבלתי תמורתה נתח נאה של חזיר. כשפתחנו את האריזה בבית, ראינו שכמעט אין שם בשר, רק עצם של לסת ענקית עם כל השיניים בפנים.

ההתנסות המתסכלת ההיא לא לימדה אותי לקח. עד היום אפשר לסדר אותי בקלות.

בדרך הביתה ממישקולץ לא הצליח הקטר לגרור את הקרונות, על אף שהעלייה הייתה מתונה. צוות הרכבת גילה תושייה. הוא העביר מסר בצעקות, מקרון לקרון, שהגברים יֵרדו, ולפי סימן מוסכם — שריקת הקטר — יתחילו לדחוף את הזחל הענקי. התרגיל הצליח, הרכבת כבשה את ההר.

באחת התחנות, בה השתהינו זמן רב, גנבו לי את התרמיל, שהיה מלא מזון, לאחר שהומר בחפצים של אבא. ממורמר, מפוחד ומתוסכל, על סף בכי, הלכתי אל הכרטיסן וביקשתי את עזרתו. איש הרכבת ניחם אותי: "אל

דאגה, החיילים הרוסים גונבים כל דבר שאפשר להזיז. כשהם נוכחים לדעת שהחבילה הגנובה חסרת ערך עבורם, עוזבים אותה." למרבה המזל, כך היה גם במקרה שלי. במרחק עשרים פסיעות, ליד הפסים, מצאנו את התרמיל. דבר לא חסר בו. החיילים גנבו רק חפצים קטני נפח ומשקל, ובעלי ערך רב. שעוני זהב, למשל. על־פי הוראה מגבוה, הם שדדו גם בצורה ממוסדת ובגדול. פירקו בתי־חרושת שלמים, את המכונות הובילו לרוסיה הרחוקה. אנשים שביקרו בברית־המועצות כעבור עשור, סיפרו שראו מכונות ייצור משוכללות מתגוללות לאורך פסי הרכבת בערים הגדולות, מכוסות חלודה. הורידו את המטען מקרונות־המשא ובזה עשו את שלהם.

*

אמא שילחה את ז'וז'י ומרטי מהבית. לא היה בכוחה לספק להן מזון וביגוד. לי זה עשה רע על הנשמה. הן היו בנות אחיה, וקרוב לוודאי שהוריהן לא יחזרו. נראָה לי אלמנטרי שתאמץ אותן, עד שיוכלו לעמוד על רגליהן באופן עצמאי. אבל שתקתי. הלכו בלי טענות ומענות. הן לא שמרו לאמא טינה, ויחסיהן אִתה היו טובים במשך עשרות שנים אחרי עלייתן ארצה. אולי חיכו להזדמנות להשתחרר מעולו של מבוגר, המפקח על צעדיהן. היה להן לאן ללכת, דירתן בדרך פוטי הייתה ריקה מדיירים והכילה את כל הרהיטים.

הופתענו כאשר הופיע בביתנו אחיה הצעיר של אמא, פאלי באצ'י. הוא היה דמות מקובלת אצלנו והקשרים שלי אתו היו הדוקים.

מכל מקום, גיחת המזון הבאה, האחרונה בהן, הייתה אל פאלי באצ'י במישקולץ. להדגשת חגיגיות המאורע, הוא הזמין אותי אפילו למסעדה. הגישו שם קציצות, ומשראיתי אותן עלה בדעתי המוטרדת, שהקציצה נובחת, או מיללת, או צוהלת ומעיי התהפכו. דחיתי את הצלחת מעליי. אז טבע דודי, בעל חוש ההומור המפותח, את האִמרה, שעד היום אני מצטט בהזדמנות מתאימה: "תאכל, תאכל, אחרת ימכרו את זה למישהו אחר". דירה לא הייתה לו, לדודי הטוב, לכן הלין אותי, ואת עצמו, אצל ידיד נעוריו, שַנִי קופַּצִ'י. הלה כיהן אז כמפקד משטרת המחוז, ועתיד היה להיות מפקד משטרת הבירה ההונגרית, שבאוקטובר 1956 מנע מפקודיו לפתוח באש על המורדים. המשטר של משרתי ביזנטיון האדומה לא סלחה לו על כך. לעומת זה עמדה לו הזכות על הצלת יהודים, יותר נכון יהודיות, כלומר יהודייה אחת — אישתו. ובשדרות חסידי אומות העולם ב"יד ושם" נטעו עץ לכבודו.

בעת ההיא, אביב 1945, העתיד היה עדיין לוט בערפל. היום אני רואה בלינה ההיא בביתו אות כבוד, רטרואקטיבית.

במשרדי הקהילה היהודית, בעירייה ובמקומות אחרים הופיעו מדי פעם רשימות של שמות ניצולים. הן הודפסו במכונת כתיבה, על נייר דקיק, עם הרבה עותקים, כדי לאפשר את הצגתן במספר מקומות. לעתים היה הכתב מטושטש ואף לא־קריא. כשאמא שמעה שקיימות רשימות כאלו, מיד שלחה אותי לבדוק. הלכתי באי־רצון. ידעתי שאין תקווה, והשלמתי עם העובדה הנוראה שאין אבא, אין גזה באצ׳י. אינם. נקודה. מעכשיו צריך להסתדר בלעדיהם. אמא פיתחה אשליה שתשוב לראות את האיש שאהבה כל־כך. ואכן, פה ושם חזר מישהו. אֲרַנְקָה, אחותו של הדוד לאיוש, חזרה גם היא. היא סיפרה שסבא וסבתא, ולילִיקה עם בנה הקטן, הובלו באותו קרון. כשירדו באושוויץ, התרוצצו ביניהם ותיקי המחנה הפולנים ואמרו להם למסור את הילדים לזקנים. ליליקה לא רצתה למסור את פֶּרִיקֶה הקטן שבידיה. בן שנתיים היה כששרפו אותם. הלכתי לראות את הרשימות. שמו של אבא לא היה שם.

*

הצטרפתי לתנועת השומר הצעיר. על דלת הקן היה כתוב: ״נוער ציוני מרקסיסטי״. כאילו היה כתוב: ״כאן מוכרים קרח חם, יבש ושחור״, אבל בימים המבולבלים ההם הכל היה אפשרי.

בקן היו כל מיני ילדים. המכנה המשותף שלהם היה שהם — בניגוד לי — לא גרו באנג׳לפולד. העלייה של רובם הייתה הגירה. הארץ הנכספת לא הייתה ארץ־ישראל, אלא ״ארץ המלאכים״ האוריגינלית: לוס אנג׳לס.

גם בניו־יורק לא בחלו. עד היום אני מחפש מישהו מהקן בדרך רַקוֹצִי. היו שהוריהם נותרו בחיים, ומצבם הכלכלי היה עשרות מונים טוב יותר משלנו. שלא כמוני, אחרי הפעולה הם לא הצטרכו לנסוע בחשמלית. הסכום של כסף־הכיס האינפלציוני שקיבלו מההורים היה גדול יותר מרווחי חנות הספרים, שאמא ניסתה להפיח בה רוח חיים, ללא הצלחה.

הרבינו לעסוק בנושא הדמוקרטיה, אך איש לא טרח להסביר לנו את מהותה, לא בבית־הספר ולא בתנועה. סיפרו על המהפכה הצרפתית, אבל זו נתפשה בעיניי כחזרה כללית, לא מוצלחת, של מהפכת אוקטובר ברוסיה. על הפרדת רשויות איש לא שמע. חשבנו שבמשטר דמוקרטי כל אחד עושה מה שהוא רוצה. ככל שדיברו יותר על דמוקרטיה, כן פחתו סיכויי הציבור לחיות במדינה דמוקרטית. ארבעים שנה אכלו ההונגרים את הדמוקרטיה

הסובייטית. הגיע להם. השוואה מתבקשת: בשנים 1945־1946 כולם דיברו בהונגריה על דמוקרטיה, ואף אחד לא ידע מהי בדיוק ולא התנסה בה. בשנים 1980–2004 כולם מדברים בישראל על חוסר דמוקרטיה, ואיש מהם לא יודע באמת איך זה לחיות בחברה לא דמוקרטית.

בית־הספר נפתח, בשעה טובה, בחודש מרס 1945, במקום בספטמבר 1944. כך אפוא שנות הלימודים השנייה והשלישית בפולגרי היו נכות וגדומות, אפילו מעט מזעיר לא למדתי בהן. בראש מעייניי עמדו הקן והציונות הסוציאליסטית החילונית. את הבעיה, אם פעם עסקתי בה בכלל, בדבר קיום אלוהים, כבר סיכמתי לעצמי במתחם קולומבוס. כעת קיבלתי גם גושפנקה אידאולוגית. לא היו לי שום לבטים בנדון. אבא צדק.

אחד הנושאים שהתקשיתי להסתדר אתו היה "השקל הציוני". החלו הכנות לקונגרס הציוני. איש לא הסביר לנו מה זה קונגרס ציוני. אמרו שהתנועה שלנו צריכה למכור הכי הרבה מהשקל הציוני. הכי חשוב היה למנוע מתנועת בית"ר למכור שקלים, כי הם פשיסטים. זה לא נכנס לי לראש. זה לא כבר רוצצו את ראשו של הנחש הפשיסטי, שעיקר עיסוקו היה רצח יהודים. אז איך יכול להיות יהודי פשיסט? אבל, לעזאזל השקל, כשיש בנות חמודות שאפשר לרקוד אִתן "בינהריי" ולשיר בקול "בינהרי בינסלאיי... תאניוהבה". תרגום לקשי הבנה: "בין הרים ובין סלעים טסה הרכבת, ומכל הבחורים אותך אני אוהבת".

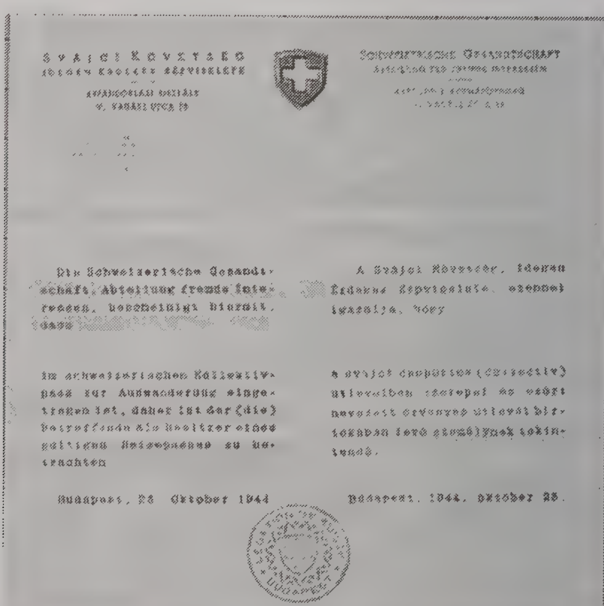
במקום מחבוא בחנות מצאתי ספרות פורנוגרפית, שהייתה אסורה על־פי חוק ועל־פי אמות המוסר של האמהות. החוברות, שהודפסו במכונת כתיבה, נועדו למכירה. איורים קישטו את היצירה העילגת. הקריאה בה גרמה השתוללות של ההורמונים הרלוונטיים. חשבתי שאם אביא חוברת כזאת לקן, ואראה אותה רק לבנים, יש לי סיכוי להיות במרכז העניינים לאורך כל הערב. החבאתי את החוברת בין החולצה לאפודת הצמר ההדוקה, ואיחלתי לעצמי הצלחה.

האיחולים לא הועילו. לפני צאתי לקן זינקה אמא עליי, בידה הזריזה שלפה את החוברת ממחבואה, והניפה אותה אל על, כאילו הייתה דגל. בעוד יד שמאל שלה מניפה את החוברת, הורידה לי ביד ימין סטירת לחי אדירה, מכוונת היטב, לתפארת החינוך והסובלנות. אמא פעלה אימפולסיבית, לא ידעה איך להתמודד עם זה.

*

שנת הלימודים הרביעית בפולגרי קרבה לסיומה. בשתיים למדתי מעט ובשתיים האחרות לא למדתי אפילו מעט. באיזה עתיד לבחור? להיות שוליה, ללמוד מקצוע ולהיות אומן במשלח ידי, או להמשיך ללמוד בגימנסיה ובאוניברסיטה ולהיות מהנדס. השנה הייתה 1946. רוחות המשטר הקומוניסטי נשבו בעוצמה. את עבודת־הכפיים העלו על נס, ואילו שרידי אורח החשיבה היהודי לחשו באוזנינו את עליונות הדעת. האדון פליישר, שעבד יחד עם אבא במוסך, וניצל מהגורל שיעדו לו הנאצים, הסביר לאמא ולי את ההבדלים והאפשרויות בשתי החלופות. הבעיה עמדה בעינה ואנחנו המשכנו להתלבט.

מבין שתי האפשרויות שהציגו לפניי, בחרתי לבסוף בשלישית: החלטתי לעלות לארץ־ישראל. הפגישה לקראת היציאה התקיימה בשבע בבוקר בבית־הילדים בהונגריה קורוט. צררתי מעט בגדים בתרמיל־גב שאמא תפרה. הורו לנו להגיע ללא ליווי. במקום קיבלנו הסברים על המסע, והתוודעתי לאנשים שהיה עלי להכיר. הייתי זר לגמרי בחבורה, האחרים היו מבית הילדים של התנועה או בוגרים. שם עשיתי היכרות גם עם שניים שהיו לטובים בחבריי: אלי שניידר, ז״ל, ואריה (כושי) שטיינר. ברגע שהתיישבנו במשאית של תאגיד ״מטאוס״ ופתחנו במסע עשרת הימים לארץ־ישראל, החל פרק חדש בחיי, המכונה בספרי ההיסטוריה ״מהשואה אל התקומה״.

Svájci Követség
Schweizerische Gesandtschaft

Die Schweizerische Gesandtschaft, Abteilung fremde Interessen, bescheinigt hiermit, dass [illegible] im schweizerischen Kollektivpass zur Auswanderung eingetragen ist, daher ist der (die) Betreffende als Besitzer eines gültigen Reisepasses zu betrachten

Budapest, 23 Oktober 1944

A Svájci Követség, Idegen Érdekek Képviselete, ezennel igazolja, hogy [illegible] a svájci csoportos (collectiv) útlevélben szerepel és ezért nevezett érvényes útlevél birtokosának tekintendő.

Budapest, 1944. október 23.

מכתב חסות מקורי. שלי היה מזוייף

נוסעים לשבור שבר. חליפה תמורת בשר

שער שלישי

תקומה

עם אבא בככר הגבורים. כעבור שישים שנה עם עמירם

עד צוואר בענייני ייצור הגייני של חלב

איבדתי את שמי

הדופן המורמת של משאית המטיאוס, עליו ישבנו במשך המסע דרומה, לא חרץ חריצי רוחב בישבנינו. נשקלות שתי סיבות לכך: העולים לארץ ישראל אינם ניזוקים, או שהיו לנו בולמי זעזוע טובים, ישבן כמו רגל קרושה על קפיצים.

הפרידה מאמא לא הייתה קשה, שמחת העלייה והיציאה לעצמאות פיצו על עצבות הפרידה. בנבכי התת־מודע שמחתי גם להשתחרר מהלחץ האמהי. היה לי מובן שצריך לעזוב את הארץ המקוללת הזאת, ששונאת אותי, שלקחה את משפחתי ושרפה אותה באש. חברי, נוסבאום, התכונן לנסוע לאמריקה. כלל לא היה מובן מאליו, שיהודי נוסע לארץ היהודים.

כחמישים שנה אחרי בואי לארץ, שאל אותי תייר הונגרי אם טוב לחיות בישראל. חשבתי רגע והשבתי: "הדבר הטוב ביותר שעשיתי בחיים היה לבוא הנה."

עוד לפני שעלינו על המשאיות קיבלנו הנחיות מדויקות ממארגני "הבריחה" בכל הקשור במעבר הגבול. זייפני התעודות המנוסים מימים אחרים הוציאו תחת ידם תעודות לתפארת. בין המיומנים במלאכה היו משה אלפן (פיל), יוסף מאיר ודוד גרוס, ותיקי המחתרת החלוצית בבודפשט בעת שואת יהודי הונגריה. הידוע בהם היה דוד גרוס, בעל כישרון נדיר בגרפיקה. תוך יום ידע לזייף תעודות חסות של שוודיה, שווייץ, הוותיקן ואחרות, כולל חותמת. הרי גם אני ניצלתי כך.

מי שהוביל את החבורה שלנו היה חבר קיבוץ מעברות, שדיבר עברית רהוטה. בעינינו נראה מבוגר, אך הוא לא היה יותר מבן שלושים וחמש. היו אתנו חברים משכבת הבוגרים, שכבר ידעו לאיזה קיבוץ הם שייכים, או עומדים להצטרף. ידידנו ממעברות לא היה שייך לקטגוריה הזאת. הוא היה כבר במעברות וכעת היה אמור לחזור. מכאן הייתה גם העברית שלו. לא, הוא לא היה שליח התנועה מארץ־ישראל, שזה מקרוב בא. לדבריו, היה איש תיאטרון. כעבור שנים פענחתי את סודו.

נודע לי שבאמצע שנות ה־30 עזבה קבוצת חברים קטנה את הקיבוץ וחזרה להונגריה. חבריה אמרו שהם לא מוכנים להתנחל על אדמה שנגזלה מערבים. כולם נספו בשואה, פרט לאחד. האחד ששרד הוא האיש שהכין אותנו לחציית גבול הונגריה־יוגוסלביה והוביל אותנו לארץ־ישראל.

אותו עצמו לא ראיתי עוד. כשאניית המעפילים שלנו הגיעה לחיפה, האיש נעלם בלא להשאיר עקבות.

*

וזה היה סיפור הכיסוי שלנו:

אנחנו ילידי פלשתינה. נסענו לביקור משפחות בארצות שונות באירופה ונשארנו, שלא בטובתנו, בגלל המלחמה. כעת אנחנו שבים הביתה. ברשותנו היה דרכון קולקטיבי, שהוצא על־ידי ממשלת שווייץ. מובילי הבריחה הורו לנו בחומרה שלא להוציא הגה בהונגרית, שהרי על־פי סיפור הכיסוי שלנו, איש מאתנו לא היה דובר הונגרית. לכל אחד מאתנו היה שם פרטי עברי, ולבני בלי שם הוענק שם חדש. לא היו עוד לצי וג'ורקה, רק אריה ומשה. הזיהוי התרחש כך: שוטר הגבול ההונגרי קרא לנו בשם, התייצבנו, ואז נשאלנו בהונגרית, לפי התור, "באיזו שנה נולדת?" האיש שלנו "תרגם" את השאלה לעברית, ואני השבתי לו בעברית: "אלף תשע מאות שלושים ושתיים." תרגום בחזרה להונגרית לא התמהמה. השומר הניד בראשו, הזיהוי הושלם. הורשיתי לצאת מהונגריה.

הכניסה ליוגוסלביה עברה ללא כל גינוני בירוקרטיה. עם כל התחכום של הדרכון המשותף והעברית ה"רהוטה" שלנו, הגורם העיקרי שפתח את הגבול לפנינו היה תרמיל מלא כסף. אמנם באותה תקופה הייתה אינפלציה גדולה של עשרות אחוזים ביום, אבל גם בימי אינפלציה היה זה סכום כסף גדול.

יוגוסלביה השתייכה לצד המנצח במלחמה, הודות לתנועת הפרטיזנים, שדגליה הונפו ברוח הדמוקרטיה העממית. כלומר, כן לדיקטטורה של הפרולטריון, אבל הריבון זה אני, טיטו (יוסף ברוז) ולא אחר. שנים מעטות לאחר־מכן איבד טיטו את חִנו בעיני סטלין.

התייחסותנו הייתה דו־ערכית ומבולבלת. מעיד על כך משפט שכתב ביומנו אחד העולים מהשומר הצעיר, שראה את הסיוע הנדיב שהגישו שלטונות יוגוסלביה לשיירת העולים. הוא רשם בזה הלשון: "יוגוסלביה

של טיטו היא חזית אדומה." משמע, דוגמה לחיקוי.

לאמיתו של דבר, "החזית האדומה" הייתה אנטישמית או למיזער, אנטי־ציונית. לכן, מתן אפשרות המעבר לאלפי עולים בהחלט לא הייתה אופיינית לה.

עלינו מדרגה, לא רק בנתיב העלייה אלא גם בראיית עולם, הרחבנו אופקים. הייתה זו חציית הגבול הראשונה בחיינו אל מחוץ להונגריה. אחרי שתים־עשרה שעות של טלטולי דרך במשאית וברכבת, הגענו לעיר זגרב. היא נראתה טוב יותר מבודפשט החרבה והרמוסה. צבע החשמליות היה כחול וסימל שאני ב"חוץ־לארץ". בבודפשט היו כל החשמליות צהובות. צהוב וחשמלית היו עבורי מושגים נרדפים. היתכנות של חשמלית כחולה הייתה כמו היתכנות של פרה כחולה.

בזגרב כבר לא היינו לבד. הצטרפו אלינו בוגרים נוספים, שידעו באיזה קיבוץ יעשו הכשרה, אך מקום התיישבותם היה לוט בערפל סמיך. בארץ שלטו הבריטים. חוקי "הספר הלבן" היו תקפים ועל־פיהם נשק דבר — ההתיישבות. המושגים שלנו על מחוז חפצנו היו תערובת של משאלות־לב, עובדות, התעלמות מעובדות ושקרים פשוטים. התמונה שנוצרה בדמיוני הפורה הייתה, שכל הארץ זרועה רק קיבוצים. אין ערים. אם קיימת, במקרה, צורת התיישבות עירונית, היא התפתחה בוודאי מקיבוצים שגדלו לממדים של עיר.

בלילה ירד גשם. הבניין שבו הלינו אותנו אמור היה להיות מקורה, אך מעט הגג שהיה בין החורים לא מנע מהגשם להמטיר עלינו את ברכתו הקרה והרטובה. הסתתרתי תחת השולחן עם עוד שניים מחבריי, אלי שניידר ועוד אחד מהחברה שלו, שבגלל שחרחרותו הבולטת כינינו אותו נגוש[1]. המקלט היבש שמצאנו היה לכור ההיתוך של ה"ביחד", שצרב את נשמותינו לידידות עולם. מאז היינו לחברים בלב ונפש. למחרת בבוקר שאלנו את המדריכה, חיה'לה, איך אומרים בעברית "נגוש"?[1] "כושי", השיבה, ובזה חרצה את גורל שמו של אריה שטיינר לעשורים הרבים שלפנינו. חיה'לה הייתה יצור מתוק, בת שבע־עשרה, שמוצאה היה ממונקץ'. כתלמידה של גימנסיה "תרבות", ידעה עברית על בוריה, והייתה סמכות בעינינו. השכם בבוקר עלינו לקרונות משא — קרונות בקר — כפי שהם נקראים בהונגרית. התקן הקיסרי היה בזמנו שישה סוסים או 40 איש. היינו 15–20

1. NEGUS — כינוי למלך בחבשית.

ילדים בקרון. הנוף הקארסטי יפה, היה במה להזין את העיניים. במדרונות התלולים של הרי הקארסטים צירפו קטר נוסף לרכבתנו הארוכה. שני הקטרים היו אמריקניים ונשאו שלט גדול של סוכנות סיוע אמריקנית. זכינו לסיוע בינלאומי. אלפיים שבע־מאות ואחד איש ואישה, נער ונערה, ילד וילדה חצו את הרי סרביה בדרכם למולדת. התחלנו בירידה לקראת החוף. לפתע נגלה לעינינו תכול הים האדריאטי בצבעי שמים, כמו החשמליות בזגרב. מראה כזה טרם ראינו. עצרנו ממש ליד קו המים. כולנו ידענו שמי הים מלוחים. כעת, לראשונה בחיי, יכולתי להיווכח בכך. זינקתי מהקרון, רצתי אל המים, טבלתי אצבע וליקקתי אותה. אכן, אמת, הים מלוח. הרטבתי את כל היד ורצתי בחזרה אל הקרון. גם החברים צריכים לטעום. הם ליקקו לי את האצבעות.

במימי המפרץ הקטן של נמל שושק עגנו שתי ספינות. האחת קטנה ולידה, כמו אניית עזר, האחרת, עוד יותר קטנה. לא ייתכן, חשבתי, לדחוס אנשים רבים כל־כך בשתי תיבות צנועות מידה כאלו. אלו ישיטו אותנו בוודאי אל הים הפתוח, שם נעבור לאנייה האמיתית, אנייה שחוצה ימים. הלא שום אנייה, המכבדת את עצמה לא תעגון "בנמלון" שכזה. ירדנו מהרכבת והתיישבנו־התפזרנו על החוף, שהיה זרוע חלוקי נחל. כעבור זמן־מה ניתנה הוראה לעלות על הספינה. רק על אחת מן השתיים, הקטנה יותר. היא — ואין בילתה — תיקח אותנו אל חופי המולדת הנכספת.

שמה העברי של הספינה היה "הגנה". ביעודה המקורי שירתה במשמר החופים של פנמה ונקראה "בלבואה", על שם האיש שגילה — כלומר הגיע ראשון אל האוקיינוס השקט ממזרח. כעת, באנייה על שמו, אנחנו נגלה את הים התיכון. נגלה, ועוד איך! על־מנת להקנות למעפילים את כושר הכיווץ והדחיסות, וכחלק מהכשרתם להשתחל למקום משכבם — ששטחו היה הרבה פחות מד' על ד' אמות — נתבקשנו למסור את תרמילינו לאחסון מרוכז. הפלי"מניקים[2] שכחו שיש להם עסק עם בוגרי שואה, עתירי תושייה, שהפרדתם מצרורותיהם מעוררת בהם התנגדות עזה. אמנם מסרנו את הצרורות, אבל הם היו ריקים. היינו לבושים כמו בצל: שכבות, שכבות. למען גילוי נאות של כל האמת, עליי לציין שלפני רדתנו מהאנייה קיבלתי בחזרה את תרמילי, יחד עם כל הנוסעים שהשתתפו בהפלגת העינוגים. מאומה לא חסר ממעט הדברים שהשארתי בו.

2. פלוגות ים של ההגנה. על משקל פלמ"ח: פלוגות מחץ.

בעלותי על הסיפון תקעו לי בקבוק מים ביד — מנת מים ל־24 שעות. במהומה הרבה הפרידו ביני ובין חבריי. רק יומיים קודם־לכן התוודעתי אליהם, ועל־אף ששניהם לא היו מבאי הקן בדרך רַקוצי, הייתה לי כבר תחושת שותפות אִתם. מקומי סומן עם הצוות בקומה העליונה, הרביעית, של הדרגש ליד הקיר. הנחתי את בקבוק המים ביני לשכני, נער בגילי, ונרדמתי. לא ידעתי את ערכו של בקבוק השתייה, שלא יסולא בפז. השכן שלי ידע. עובדה: בבוקר מצאתי את הבקבוק ריק עד הטיפה האחרונה. לא חשדתי בשכני, ואפילו סיפרתי לו, בשפת סימנים ובכמה מילים עבריות שידענו, על האבדה. נראה שהוא היה גנב מנוסה, כי שום דבר בהתנהגותו לא העיד שידו הייתה במעל הזה. אחרי שני לילות שבהם התרוקן הבקבוק באותו אופן מסתורי, החלטתי להניח אותו לידי, סמוך לקיר. אז קרה דבר צפוי לחלוטין: הבקבוק נשאר מלא, ובמשך כל היום היו לי מים, לא נאלצתי לשנורר מהחברים שלי.

עליתי לסיפון והלכתי להקיא. למעשה, מרגע ההפלגה לקיתי במחלת ים. היה מה להקיא, ברוך השם. המזון שחולק היה מנות קרב של צבא ארצות־הברית. ארוחות בוקר, צהריים וערב. אמנם, בהונגריה של שנת 1946 כבר לא מתו ברעב, אבל לשפע כזה של טעמים וגיוון לא היינו רגילים. כול קופסה הייתה בגודל של לְבֵנַת בניין, עטופה בדונג נגד חדירת רטיבות. בין השאר, היו בכל קופסה טבליות דלק, גפרורים, סיגריות, שימורי בשר מעובד, ביצים, סרדינים, עוגות ולחם. נאמר לנו שהמזון המצוי במחסני האנייה צריך להספיק לארבעים ימי הפלגה. אמת או רק דיבורי־סרק? מי יודע?

כשהים היה חלק, קיבלו השוהים על הסיפון שיעור הדגמה בגיאוגרפיה. בראש־ובראשונה נוכחנו לדעת, שכדור הארץ כשמו כן הוא: כדור. בהביטנו סביב, שדה הראייה שלנו היה מתוחם על־ידי מעגל מושלם — תקני לחלוטין. וכשעברה ספינה שהפלגנו לכיוונה, הרי ככל שהתקרבנו אליה, היא התגלתה בשלבים. תחילה ראינו את קצה תרניה מזדקרים מעל קו האופק, לאט לאט גדלו והתארכו ובעקבותיהם התגלה גוף האנייה. אגב, על התופעה הזאת למדתי עוד מפיו של גזה באצ'י. ההפלגה ב"הגנה־בלבואה" שימשה הוכחה.

מכונות ההתפלה של האנייה בגדו בתפקידן ושבקו חיים. לא היו עוד מֵי שתייה לכל האנשים הצמאים. מי שתייה לא היו, אבל מי ים בחדר המכונות היו גם היו. נקראנו לשאוב מים בפחיות של חמישה ליטרים. יצרנו שרשרת אדם ממעמקי הספינה עד הסיפון וכך רוקנו המים שחדרו

ל"הגנה". כעבור כמה שנים הופיע "ספר המעפילים", בו סופר שאנייתנו כמעט טבעה. מצמרר.

על הסיפון הקימו מיתקן רִענון לחלשים, בעיקר לילדים שבינינו. במין אבוס זרמו בחוזקה מי ים צוננים, המטופל ישב בגיגית וזרם המים עיסה את גופו. לפעמים זכינו גם לעיסוי נדיב מידי אחד הבחורים השריריים, ששמרו על תחנת הרִענון. את גומחת מגוריי העלובה פקדתי רק לשינה. את יתר הזמן עשיתי עם החברים, אבל העיסוק העיקרי היה ונשאר להקיא.

הידיעה, שבאחד ממחסני האנייה מחלקים סיגריות, פשטה כאש בשדה קוצים. מיהרנו למקום וגילינו שלא מחלקים סיגריות, המעפילים בוזזים, פשוטו כמשמעו, את המחסן. היו שם מיליוני סיגריות אמריקניות מהסוגים היוקרתיים, כמו לאקי סטרייק, קאמל וצ'סטרפילד. בסיור קצר נוכחנו לדעת שניכוס המלקוח הוא עסק מסובך. דלת המחסן הייתה צרה כמו כל הדלתות באנייה, הפתח הספיק רק למעבר אדם יחיד. אלה, שכבר אימצו אל חיקם כמה קרטונים של מאתיים סיגריות, נמצאו בקונפליקט קוטבי עם שאיפתם של אלה שביקשו להיכנס. האחרונים פתרו את בעייתם די בקלות. הם חטפו את שללם של אלה שעמדו לצאת או יצאו כבר. צעקות וקללות בהונגרית, ביידיש וברומנית הדהדו בין קירות הפלדה. כאן התגלתה עליונות הקולקטיב. הפתרון שמצאנו היה פעולה קבוצתית. אלה שבפנים, אני ועוד אחד, פתחנו ארגזים ענקיים של קרטון גלי. בכל ארגז היו 100,000 סיגריות. לקחנו 2–3 קרטונים, העברנו את השלל מהמחסן ליחידת הביניים, ואלה למובילים אל מקום החניה של החבורה. עם סיום המבצע ספרנו קרוב ל־10,000 סיגריות. והעיקר, שכחתי: אף אחד מאתנו לא עישן. המחסן התרוקן. למי ולמה נועדה הסחורה? אין לי מושג. אולי היה זה ניסיון הברחה של צוות האנייה — מלחים יהודים מקצועיים שגויסו בחו"ל ואנשי פלי"ם.

עם עלות השחר על יומה החמישי של ההפלגה, נדמה היה לנו שהשמש לא יוצאת מהים בקצה מעגל הראייה שלנו, אלא מתוך משהו כמו יבשה. תוך זמן קצר התברר לנו שה"הגנה" משייטת במים הטריטוריאליים של פלשתינה (א"י). הסימן הראשון היה מפציץ לנקסטר שחלף בגובה התרנים שלנו.

מטוסי לנקסטר, פאר תעשיית המטוסים הבריטית, עשו עבודה יסודית במלחמת העולם השנייה. כל מטוס כזה היה בעל ארבעה מנועי רולס רויס מרלין 1400 כוחות סוס, יכול היה לשייט 2500 ק"מ, במהירות של 350

קמ"ש, כשהוא נושא שבע טונות פצצות.

בהוראת ראש פיקוד המפציצים, מרשל חיל־האוויר, סר ארתור הריס, הפכו טייסות הלנקסטרים את דרזדן הגרמנית לעיי חורבות. זה היה בינואר־פברואר 1945, שלושה חודשים לפני כניעת הרייך השלישי. בהפצצה נהרגו 35 אלף אזרחים.

אילו הפגין חיל האוויר המלכותי הבריטי נחישות כזאת בהפצצת מסילות הברזל בין הונגריה לאושוויץ, אולי סבתי הייתה נשארת בחיים.

יעף אחד הספיק לו כדי להיווכח שלצי הוד מלכותו יש עסק עם מעפילים יהודים[3] בלתי חוקיים. אחרי הגילוי, המשכנו כשעה בהפלגה, עד שהופיעה משחתת של הצי הבריטי. האנייה שלנו נראתה לידה כמו חגב. על סיפון המשחתת המתין כוח משימה של נחתים, כדי להשתלט על קליפת האגוז שלנו. היות שאנשים חמושים הפחידו אותי (ועוד זמן רב בעתיד), הסתכלתי בחיילים, שאחזו בטומיגנים, בפחד מהול בסקרנות. אך לא היה פנאי לבהות בנחתים. חיש מהר פניתי לעיסוק הרבה יותר חיוני: הרוויתי את צימאוני במים מתוקים. הבריטים העבירו זרנוק של שני אינץ' אל ה"הגנה" והתחילו להזרים מי שתייה, בלחץ גבוה, להרוויית צימאונם של המעפילים. אבל פייה בודדת לא הספיקה למאות אנשים צמאים. למעפילים הצמאים לא היה ראש לגינוני טקס סקוטיים, הם שלפו אולרים וקדחו חורים לאורך הזרנוק. עשרות מזרקות התנצנצו לאורך הצינור באורה של השמש העולה. לא התנגדנו להשתלטות הבריטים על האנייה והם מצדם לא נהגו באלימות. במהומה שנוצרה סביב השוקולדים שהבריטים השליכו עלינו, נפל מעפיל למים. מלח בריטי קפץ אחריו מהסיפון, שהיה בגובה שלוש קומות, והציל אותו.

הכיבוש הבריטי של ספינת המעפילים הסתיים בקשירתה לימין המשחתת, לסטארבורד, וזו גררה אותנו לנמל חיפה. ראינו את חיפה, את הארובות של בתי־הזיקוק ואת מגדלי הקֵרור, שכונו לבניות בשל צורתם, שהייתה דומה לבקבוקי הלבן של אותה תקופה. הכל ראינו מנגד ואליו לא באנו. לא הורידו אותנו אל החוף, אלא לסירה קטנה, אחת משורת כלי־שיט שהיו קשורים אל שובר־הגלים, כולם אניות מעפילים מכל הסוגים, הצורות,

---

3. מהגרים בלתי חוקיים לא יהודים, שנכנסו דרך מעברי גבול יבשתיים, התקבלו אם לא בעידוד אז לפחות בסבר פנים יפות. בשנות המנדט הבריטי היגרו לארץ ישראל יותר ערבים מאשר יהודים.

הצבעים והגדלים, שנתפסו בידי הבריטים. ערב רב זה של גרוטאות זכה לכינוי מעולם הריגול דווקא: צי הצללים. בחלקנו נפלה ספינה אינטימית קטנה. חלשנו כמעט בלעדית על הסיפון. השמירה לא הייתה קפדנית. על המזח ניצב שוטר מנדטורי ערבי, שהיה חמוש מכף רגל ועד ראש באקדח רקטות בודד.

איש לא ניסה לברוח. שלוש פעמים ביום הגיעה סירת מנוע של הסוכנות. היא הביאה לנו ירקות, מוצרי חלב, לחם, אטריות — כל מה שבן־אדם צריך כדי לשבור את רעבונו. הלהיט, שלא היה לו מתחרה, היו הבננות. הן סימלו בעינינו את השפע, הלוקסוס והאוריינט. "צי הצללים" הטיל לים — לא, לא את צלו — אלא את התוצאות הבלתי־נמנעות של האכילה הרבה. אפילו את הרחצה בים הפסקנו.

בתוך כך נודע לנו מה הסיבה שמחזיקים אותנו במעצר. הבריטים עמדו לגרש אותנו לקפריסין. רוחנו הייתה איתנה, לא היינו מוכנים להיכנע למזימה שלהם. מוסדות היישוב הורו לנו, בדרכים שהיו ידועות רק להם ולאנשי הקשר שלהם, לפתוח בשביתת רעב. וכך עשינו. כשהגיעה סירת המזון, שלחנו אותה כלעומת שבאה, כולל הבננות. בשביתה כמו בשביתה! אבל לאכול צריך! אז מה עושים? אוכלים. לא היו לנו רזרבות סודיות. בעצם...היו! המקור: מחסני האנייה המקורית — "הגנה". מיד הותקנה רפסודה (לא כמו אצל דלקרואה, שצייר את ניצולי הספינה "מדוזה"). הרפסודה שלנו הורכבה מחגורות הצלה, שאגדנו יחד עם חבלים וחוטים. אחרי שעברנו את אזור המוקשים הימיים, כלומר את חגורת ההפרשות הצפות, עלינו על סולם החבלים של אנייתנו הנאמנה, והתבייתנו היישר על מחסן מנות הקרב. היה שם מספיק מזון לחודש שביתה. את השלל הובלנו על רפסודת חגורות ההצלה שלנו אל בסיס הקבע. מספר גיחות נוספות חיזקו עד מאוד את יכולת האיום בהמשך שביתת הרעב. העיתונים בארץ בישרו את הסנסציה על המעפילים האמיצים שממשיכים בשביתת רעב, כדי למנוע את גזֵרת הגירוש לקפריסין.

ובאמת מנענו אותו. הורדנו מהספינה, הועלינו על אוטובוסים והובלנו למחנה המעצר בעתלית. לצבע החום־אפור הלא־אסתטי של האוטובוסים הייתה סיבה. אחרי כמה חודשים הסבירו לי שזה היה צבע הסוואה, צבע האוטובוסים של הערבים.

היות שהערבים תקפו באבנים ובידיות את התחבורה הציבורית של היהודים, הרי שוויון הצבעים הִקשה עליהם לזהות אוטובוס עברי.

בעתלית שיכנו אותנו בצריפים. רשימת הריהוט כללה דרגשים ותו לא. קיבלנו שמיכות, למרות הקיץ החם, והן שימשו לנו מזרנים.

הגיע תור הרישום של שמותינו. בעצם, היינו בני־בלי־שם. יכולתי לאמץ לעצמי זהות חדשה. להיות מבוגר או צעיר בשנתיים, לקרוא לעצמי "בוקצ'ו", "אריקסון" או "אפיקורוס" — היו רושמים זאת מבלי הנד קולמוס. השוטר לקח גם טביעת אצבעות.

כעבור חמש־עשרה שנה, בזמן שעבדתי כבר במשרד החקלאות, פרצה מגפת הפה והטלפיים. עובדי המחלקה לבקר גויסו לפקח בדרכים על העברת המספוא והבשר. הוענק לנו התואר, שמ"ז, היינו, "שוטר מוסף זמני". תהליך הגיוס כלל מתן טביעת אצבעות. אמרתי לשוטר: "אני נתתי כבר טביעת אצבעות במשטרה."

איש החוק נדהם ושאל בעצבנות, באילו נסיבות?

"כניסה בלתי־חוקית לארץ," הבהרתי. השוטר חשב שנייה, וחייך.

השמירה במחנה עתלית ועליו הייתה באחריות הצבא הבריטי. את התפקיד מילאו צנחנים, "כלניות", כינויים של אדומי הכומתה בפי היישוב. עם ערוב היום נצטווינו להיכנס לצריפים ולשכב במיטות. הופיעו שני "כלניות". האחד עמד בדלת, עם תת־מקלע "סטן" ביד במצב היכון, והאחר ספר אותנו במיטות, שמא חסר מישהו. לפעמים עשינו להם תרגיל, שהתבצע כך: היטינו את רגל המיטה באלכסון, בקצה שפנה אל המעבר המרכזי בין המיטות. היות שהרגל לא הייתה מחוברת אל הקרשים ששכבו עליהם, היה קל מאוד להפיל את המיטה. כשה"כלנית" הגיע אל יעדו, שוכן המיטה זז קצת, והמיטה קרסה ברעש גדול. הבריטי נשאר אדיש ולא הגיב. אחרי שהחיילים הסתלקו, היה כיבוי אורות. לפעמים נכנסו חיילים לשתות מים במקלחת הציבורית שלנו. תמיד באו בזוגות, האחד שמר בדלת, האחר נכנס להרוות את צימאונו. פתאום הבנתי שהם מפחדים מאתנו. אמנם זה לא היה סיום הפחד שלי מה"הם", אבל בהחלט חלה תפנית. הם מפחדים ממני.

ימי המעצר עברו בשמחות. שיחקנו כדורגל, התווכחנו, בהונגרית כמובן, עם חברי בני עקיבא אם יש אלוהים. הם חזרו כל הזמן על אותם משפטים, בעברית, ובכך הסתבך העניין עוד יותר, כי לא הבנו את הנאמר. חובשי הכיפות חשבו שניצחו בוויכוח כי אין לנו מענה. למשל, מה זה,

"יש מאין". על איזו עין הוא מדבר? עין של אלוהים? לאחר שנים הבנתי, שטענת המחץ שלהם אומרת: "אמור, הייתכן יש מאין?"

עמיתינו לדעה, חברי השומר הצעיר מרומניה, הציגו מחזה אידאולוגי־אוטופי חינוכי. ההצגה, בשפה הרומנית, הסתיימה באקט, שבו שתי דמויות עומדות זו מול זו ולוחצות ידיים — האחת בכובע טמבל, האחרת בכפִּיה. שחקני ההצגה שרו בקול רם: "בינציונל", בעברית, דו־לאומי. על מה שקרה לרעיון היפה הזה סיפרה כבר ההיסטוריה.

הסיגריות, שללנו ממחסן האנייה, הניבו רווחים נאים. הקונה היה ה"שקם" של הצבא הבריטי, NAAFI קראו לזה. שער החליפין של הסיגריות היה נמוך, ממש אינפלציוני. כמות השוקולד שקיבלנו בתמורה הספיקה לקלקל לנו את הקיבה, ועוד נשארה תחמושת לתחרות נפיחות קולנית. שמואל רוזינגר היה השופט, שהאזין בגבורה לכל רחש. הניחוחות לא נכללו בניקוד.

בצריף שלנו היו כמה נערים בני גילנו, שהגיעו באנייה בשם "החייל העברי", מקודם "הוכולגה" בארץ מוצאה. הם באו מצ'כוסלובקיה וחלקם ידעו הונגרית. הצעירים שבהם היו מיועדים להגיע אתנו ביחד לבן שמן.

בין מיודעינו החדשים היו האחים ברנדשטיין — אוטי, ארווין וויקי. מוצאם היה מכפר קטן, בושצ'ינָה־בּוּשְׁטַהָזָה, שבצפון־מזרח הונגריה, בסביבות מונקץ'. מאמציי למצוא את הכפר על המפה עלו בתוהו. שלושת האחים היו חידה מופלאה בעיניי. ההורים ושלושת הבנים היו באושוויץ, על כך העיד מספר מקועקע באמת ידם. כולם שרדו, מצאו איש את אחיו, הורים את בניהם והמשפחה התאחדה שוב. האב, אברהם ברנדשטיין, הבין כי חזרה לבושטהזה, שאחרי המלחמה הייתה כבר חלק מאוקראינה, תחת שילטון סובייטי, כמוה כהתאבדות. באותו זמן גורשו שלושה מיליון גרמנים מאזור הסודטים בצ'כוסלובקיה הקומוניסטית, נאסר עליהם לקחת דבר, פרט לבגד שלגופם[4]. משפחת ברנדשטיין ביקשה וקיבלה דירה שננטשה בעיר ליברץ שבאזור הסודטים. הדירה, שנותרה מרוהטת ומצוידת בשלמותה, הייתה שייכת לזמרת אופרה מפורסמת. בין היתר, הייתה בדירה ספרייה של אלפי תקליטים קלסיים, בעזרתם רכש ויקי שלנו השכלה מוזיקלית יסודית מצוינת. אחרי הבנים שעלו ארצה, הגיעו גם ההורים עם מלוא

4. הללו היו בני מזל. הם גורשו למערב גרמניה, שדאגה לשיקומם, ונחסכו מהם 40 שנות שלטון קומוניסטי.

תכולת הדירה. מעניין שאנחנו, יוצאי הונגריה, השלכנו מאחורינו את שמנו המקורי וקראנו לעצמנו מאיר ואברי וכדומה. האחים ברנדשטיין, למשל, וגם אחרים, המשיכו להיקרא בשם המקורי שלהם. אוטי וארווין, שני האחים הבוגרים התגייסו לפלמ"ח ונפצעו בקרבות מלחמת השחרור. אותות הפגיעה ניכרים בהם עד היום. ויקי בא אתנו לבן שמן.

עברו כארבעים שנה. ויקי ואני עמדנו ליד מיטת חוליו של ידידנו הבלתי־נשכח, אריה אדמון, אגון פוקס — פוקסי, עליו השלום. השיחה קלחה. ויקי ואני לא ידענו שפוקסי סובל ממחלה סופנית. הוא ידע. במיטה לידו שכב פסנתרן הרסיטלים המהולל, יהלי וגמן. באותו זמן יהלי כבר ירד מנכסיו, הגשמיים והרוחניים. מופלא היה כאשר ויקי הזכיר ליהלי את היצירות שניגן ברסיטל שנתן בערב מושלג בקיבוץ דן, בחורף 1951. מאז גם ויקי הלך מאתנו.

היה אתנו גם בחור בשם יונה. קרובי משפחתו, ותיקים בארץ, שמחו מאוד לבשורה שמגיעה יונה, "בת" המשפחה לארץ. בהתאם לכך שיגרו לו בדואר חבילה, שכללה בעיקר... לבני נשים. לא רק יונה, גם אני קיבלתי חבילה קטנה מבת דודתי, רגינה־מלכה, שהייתה אז פלמ"חניקית בקיבוץ שער העמקים. שמואל, שליח התנועה בעתלית, היה גם הוא חבר שער העמקים. נתתי בידו מכתב שמוען למלכה מילר, "שר המקים". שמואל המסכן ניסה להסביר לי שעה ארוכה, ש"מקים" זה לתת מכות ו"שר" זה לא שער.

עמדו לשחרר אותנו, הועמדנו בשורה. שוטר ערבי מפלשתיין פוליס חתם על פתק בגודל של בול דואר גדול, ללא חותמת. זאת לתעודה ששוחררנו מעתלית כדת וכדין.

האוטובוס בצבעי הסוואה, שהייתה לו צורת משאית, הסיע אותנו לבן שמן.

שש־מאות הימים של ג׳ורקה

איך לתאר את מצבנו? היינו פליטים שעלו ממעמקי מחוזות השואה והחורבן אל פסגות החופש בארץ אבות.

רוב הילדים שנקלטו במסגרת עליית הנוער נשלחו לקיבוצים לפי מפתח פוליטי מוקפד של ההתיישבות העובדת. רמת לימודיהם הייתה תלויה בטיב כוח ההוראה בקיבוץ. מדריך הנוער, יהיו כישרונותיו מצוינים ככל שיהיו — ורבים מהם היו ברוכי כישרון — לא היה מסוגל לענות על כל תחומי הלימוד הנדרשים. וחשוב מכל: המשק בקיבוץ חייב היה להיות רווחי. נער, למשל, לא בא ללמוד את דרכי הטיפוח של בעלי חיים כהשלמה וכהמחשה ללימוד תיאורטי, אלא לעבוד חצי יום ברפת. לי שיחק המזל ונשלחתי לבן שמן.

כפר הנוער בן שמן קיבל את פנינו בירוק רענן ומטופח ובמורים־מחנכים מקצועיים. כיתות לימוד, מעבדות ואמצעי המחשה היוו סביבה ידידותית לתלמיד ותמכו במבקשים לקנות דעת. השאור שבעיסה היה המשק החקלאי — של חברת הנוער — על ענפיו המגוונים. משק לימודי שהיה גם מעבדה חיה. נשמת אפו של בית־הספר החקלאי היה הכנת התלמידים להתיישבות, לכיבוש האדמה ולעיבודה ולסיפוק תנובתה לעם המתקבץ במולדתו.

שלוש שנות לימודינו תוכננו בשני שלבים: שנה ראשונה — לימוד השפה; שנה שנייה ושלישית — לימודים בבית־הספר החקלאי.

ביום קיץ חם של סוף אוגוסט הגענו לכפר הפורח. אנחנו, חברי השומר הצעיר, שובצנו בקבוצה א׳. חלק מהנערים, שהיו דוברי הונגרית והגיעו יחד אתנו, כוונו לקבוצה ג׳. הם יועדו להתיישבות במסגרת הקיבוץ המאוחד, של מפלגת אחדות העבודה. גם חברי קבוצה ב׳ היו עתידים להתיישב במסגרת הקיבוץ המאוחד, אבל פוליטית השתייכו למפא״י. ואילו הנערים בקבוצה ד׳ הופנו למסגרת ההתיישבותית המרכזית של מפא״י — חבר הקבוצות. לפילוח התנועתי של בני הנוער בבן שמן הייתה חשיבות עליונה והוא נשמר בקנאות, להבדיל מחברת הילדים, שם התחנכו ולמדו עד כיתה ח׳ ללא התמיינות תנועתית.

יואל פלגי, שנשלח בזמן השואה מבודפשט לתורכיה לעשות להצלת יהודי הונגריה, סיפר בזיכרונותיו, שנציגי היישוב בארץ היו עסוקים בהתנצחות פוליטית ביניהם, ודעתם לא הייתה פנויה בשלמותה למטרה שלשמה הגיעו.

בבן שמן קיבל אותנו יהושע, איש נעים סבר, שליח התנועה מקיבוץ נגבה. תחילה לכול — הרשמה. שוב הייתי ער לעובדה, שאני יכול להגיד כל דבר העולה על רוחי. לא היו תעודות המאשרות אפילו מקצת הפרטים האישיים. דבר אחד שיניתי: אמרתי את שמי היהודי, שניתן לי עם היוולדי: משה. למעשה הייתי משה בר (דוב) אבל הדוב נשכח ממני. מה היה קורה לו המשכתי להיות ג׳וריקה או ג׳ורקה? שינוי השם לתמיד היה אקורד הסיום של עבָרִי הגלותי ושל השתייכותי הלאומית והתרבותית להונגריה. קווי המִתאר של עולמנו החדש היו גזורים בדיוק לפי הגבול שבין טוב לרע, בין עשה, לחדל מזה. מִשנה סדורה מעתה ועד עולם. הגלות הייתה מילה גסה. כל דבר, לרבות שם גלותי, דינו היה שינוי.

כעבור יובל שנים עתיד אני לאסוף שברים ולאחות אותם, ואף לגלות, למרבה הפלא: גם בגלות יש תרבות, במקרה שלי, הונגרית.

פרט לשמות של אבא, אמא ושלי, שהצגתי בשמות העבריים, הרי ביתר הפרטים — מועדים ומקומות — דייקתי ולא שיניתי דבר. לא כולם נהגו כמוני במסירת הפרטים. ידוע לי על מקרה של שינוי תאריך לידה, כדי למנוע גיוס לפלמ״ח.

יהושע מילא בשקידה טפסים של הסוכנות היהודית. כשהגיע לשאלה, ״האם אתה כהן, לוי או ישראל?״ נאלמתי דום. מה זה? דרגות אצולה? כמו גרַף או ברון? ארבע שנים השתתפתי בשיעורי דת בבית־הספר היסודי, שנים בבית־ספר יהודי, שנה בתנועת נוער ציונית, ואיש לא מצא לנחוץ להסביר לי מה זה, גם לא בשנים הבאות. יהושע עשה תנועה של ייאוש בידו ועבר לשאלה הבאה. (ידו של יהושע נכרתה כעבור שנתיים בקרבות הגבורה על הגנת נגבה).

אחר־כך הראו לנו את חדרי המגורים. לפי מנהג המקום, דיירי החדר הקודמים עברו לגור באוהלים, כדי לפנות מקום לעולים החדשים. כך עשינו גם אנחנו בבוא עלייה חדשה. חינוך לקליטת עלייה.

*

כדמי כיס קיבלנו 250 מא"י, כלומר מאתיים וחמישים מיל ארץ־ישראליים, שהם רבע לירה, בערך דולר אמריקני אחד באותם ימים. נסענו לבקר קרובי משפחה או לבלות בתל־אביב. אני נסעתי לפגוש את בת־דודתי, מלכה, כדי להודות לה בהזדמנות זו גם על החבילה היפה ששלחה לי לעתלית. שמחתי מאוד לראות אותה. היא לבשה בטלדרס מבד צמר שנסגר ברוכסן. בבטלדרס, מעיל קרב באנגלית, התגנדר מיטב הנוער. היא אמרה לי בסודי סודות, שזה מין מדים כאלה של הפלמ"ח. נתמלאתי גאווה על שיש לי בת־דודה פלמ"חניקית. רציתי להחמיא לה וחשבתי בקדחתנות על ביטוי הולם. מצאתי! יהיה זה ציטוט מהשיעורים הנפלאים של מורי הטוב לעברית, יחיאל פוס, "אשת חיל מי ימצא, רבות מפנינים מִכְרָהּ". גייסתי אפוא את כל יכולת האימפרוביזציה שלי בעברית: "אשת חיל את, מלכה!" פלטתי בגאווה.

"מה פתאום, למה אתה אומר לי את זה?"

"אז מה זה אשת חיל?"

"פירוש הדבר" — וכאן עברה להונגרית — "האישה של החייל".

שקלתי הערכת סמכויות, והפלמ"חניקית הצעירה הפסידה ליחיאל פוס. "באמת?" התפלאתי ועברתי לנושא אחר. תמהתי, איך זה שמלכה, הנמצאת בארץ יותר מארבע שנים, (לוותק בארץ היה משקל סגולי בהערכת אדם), לא מבינה מה זה אשת חיל.

בשובי, כל החבוּרה המתינו כבר בתחנת האוטובוס בקו תל־אביב־בן שמן. בבית דגן נעצרנו במחסום דרכים בריטי. מחסום של הצבא, לא של המשטרה. התחלתי להבין את ההבדל בין צבא למשטרה. החיילים היו מהדיוויזיה המוטסת השישית. נתקפתי פחד נורא. לא הייתה בידי שום תעודה, את הפתק שקיבלתי בעתלית איבדתי מזמן. היה זה אותו פחד אינסטינקטיווי מלובשי מדים המבקשים תעודות, שהיה טבוע בי מתקופה אחרת. אחרי כמה דקות השתלטתי על רגשי הפחד ובחנתי את המצב. הבריטים הורידו את הנוסעים אחד־אחד, זיהו אותם, והורו להם לעמוד בצד. אחרי ככלות הכל, אלה היו בריטים — לא גרמנים ולא הונגרים! פתחתי את חלון האוטובוס, ביקשתי מאריה ציטרום, שעמד כבר למטה בין המזוהים, שיתן לי את הפתק שלו, פתק השחרור מעתלית. ה"כלנית" הביט בפתק וצירף אותי אל חבריי למטה.

גם ההתנסות הזאת לא הייתה מספקת להפגת הפחדים שלי. מין פחד שלא מגדיר בדיוק ממה אני מפחד בעצם. מלובשי מדים חמושים?

אין לי ספק שהייתה זו השפעה נגררת של חוויות השואה. אבל את מי זה עניֵין? איש לא התעניין במצוקותיי. ובכלל, האם הוטל על מישהו לעסוק בזה? ההיגיון אמר, שהיה זה תפקידו של המדריך החברתי־תנועתי־פוליטי מחליפו של יהושע מנגבה. אלא שירכיהן של בנות השבע־עשרה היו הרבה יותר מרגשות מבלבולי המוח של נער, המתלונן על פחדים ומצוקות נפש.

כל צלצול לא צפוי הקפיץ אותי מפוחד ומאוים. חלק חלוד של צינור ברזל, תלוי על חוט ברזל חלוד כמוהו, שימש כפעמון. צלצלו בו לארוחת הערב, לחוגים השונים, להשכמה. הצינור החלוד נתן קולו כשהיה צורך לקבץ את כל חברי הקבוצה, או סתם למסור הודעה דחופה מכל סיבה שהיא. במקרה כזה, מחשבתי הראשונה הייתה: אולי הבריטים באים לערוך חיפוש, ולאסור את אלה שאין להם תעודות, כי הם מעפילים בלתי־לגליים?

אחד הנערים בקבוצה, בצלאל, היה מין טיפוס שידו בכל ויד כל בו. פעמים אין־ספור נשמעה הצעקה בין הבתים: "בצלאל! בצלאל!" אני, שטרם למדתי עברית ואת אותו חוסה בצל הבורא טרם הכרתי, חשבתי שצועקים: "תצלצל! תצלצל!", כי הכלניות הגיעו לחפש "לא־חוקיים". היחיד בינינו, שהגיע עם סרטיפיקט – רשיון עלייה מהבריטים – היה פוקסי. אביו, כמעשה מופת ציוני, רכש לפני מלחמת העולם השנייה מגרשים בארץ־ישראל. אחרי השואה סידרה להם ההסתדרות הציונית סרטיפיקטים. את המגרשים לא מצאו עד עצם היום הזה.

בבן שמן עשו סרט הסברה מרגש, כאמצעי לגיוס כספים עבור המוסדות הלאומיים. הסרט הראה את מצוקותיו של נער עולה, ניצול שואה. כשחקן ראשי נבחר בנימין הילדסהיים מקבוצה א'. נער יפה־תואר, שחוטמו סולד ושערותיו בלונדיניות. הוא לא היה דגם מובהק של יהודי, אבל בהחלט בן דמות דמיוני של הצבר, שהיה נערץ כל־כך על בני הגולה ועל העולים החדשים. השפעת השואה באה לידי ביטוי בסרט בכך, שהנער אגר לחם בסתר. נפשו הדוויה מצאה צרי אחרי שסיקל אדמת טרשים להתיישבות חדשה, ונשא את הלפיד מקברות המכבים שבמודיעין לבן שמן.

במשך שבועות ארוכים עמד כל הכפר על הראש בגלל הסרט. עותק ממנו נמצא בארכיון ספילברג לסרטי יהדות, שואה ותקומה.

*

מתחם המגורים שלנו הורכב משלושה מבנים, שסודרו בצורת האות ח'. שניים נועדו למגורים, כאשר לשמאלי שבהם מודבק מבנה השירותים.

המבנה השלישי נועד לצורכי ציבור: חדר אוכל, מטבחון ומחסן בגדים, בו קיבל כל אחד ביום שישי חומרי ניקוי אישיים וכביסה נקייה. שם הייתה גם דירת המגורים של המדריך התנועתי, שליח מקיבוץ, שדאג לחיי חברה, להשכלה פוליטית ולהכוונה לחיי קיבוץ.

"בעלת בית" בימי בן שמן שלי היה תואר שווה ערך ל"אם בית" בימינו. את התפקיד כבד האחריות מילאה בקבוצת נוער א' שפרה מיטקובסקי. שפרה הייתה ליטאית מסודרת, קפדנית, אך נפש טובה, נהדרת. היא הייתה דמות אל־מפלגתית ובכך ייצגה, בלא להפגין זאת, את הזכות לדעה שונה. כמובן, לא צריך להיסחף, מדובר בתוך הקונסנזוס של ההגמוניה הפועלית. בתחום שלטונה נכללו: פיקוח על ניקיון ותחזוקה באוהלים ובחדרי המגורים, בשירותים, במקלחות ובחדר האוכל. גולת הכותרת של פעילותה הייתה חלוקת הכביסה בימי שישי. עגלה מיוחדת, סגורה, רתומה לפרד, שנהג בה עגלון "מבוגר" — כלומר לא נער, הביאה את שתי הארוחות — בוקר וערב — מהמטבח המרכזי. ביום שישי הביאה את הכביסה הנקייה, שנמסרה לידיה הנאמנות של שיפרה. כמובן, היא לא עשתה את כל המלאכות במו ידיה, בסידור העבודה היה ענף שנקרא "משק בית". לרשותה עמדו שלושה־ארבעה נערות ונערים.

בימי שישי שרתה בקבוצה אווירה חגיגית. בתום הלימודים או העבודה פנינו למחסן הבגדים, ממלכתה של שיפרה, והוצאנו מהתא האישי את חבילת הבגדים הנקיים. כל מלבושינו סופקו על־ידי עליית הנוער. זיהוי הכביסה היה לפי השמות שהיו רקומים בבגד בחוט אדום — הצבע של הקבוצה שלנו. בתוך המגבת העטופה היכו לנו חולצות, מכנסיים, לבנים וגרביים, מערכות נפרדות ללימודים ולעבודה.

שתי הארוחות שאכלנו בחדר־האוכל של הקבוצה היו חוויה אמיתית, בעיקר בזכות שפע המזון שהוגש. השנים שקדמו לעלייה, מאז פרוץ המלחמה, לא היו שנות שפע. אמנם לא נשקפה עוד סכנת מוות, אך רעב ודלות עמדו בעינם. והנה פה, לא בבזבוז אך בהחלט בכמות מספקת לנער שנמצא בתקופת צמיחה מואצת, היו זיתים ולחם, מרגרינה, ביצים ותוצרת חלב, ריבה וחלבה ועוד כהנה וכהנה. ארוחת־הבוקר לא נאכלה בצוותא. אלה שלמדו בבוקר קמו ואכלו קצת יותר מאוחר, העובדים סעדו לפי השעה שבה התחילו את יום העבודה בענפים השונים. כשעבדתי ברפת, יצאתי לחליבה בשעה ארבע לפנות בוקר, ורק אחריה חזרתי לאכול את המנה הרגילה ואת "תוספת הרפתנים". בכל ההתיישבות העובדת מקובל

היה לתת תוספת לרפתנים, שעבודתם קשה, ושעותיה חריגות. התוספת הייתה לפעמים חלבה, ובדרך־כלל ביצה, שהצטיינה בממדים מינימליים להפליא. לא פלא, אלה היו ביצים ערביות שמחמוד הביא בעגלתו הרתומה לחמור. הביצים היפות והגדולות, שהטילו המטילות מגזע לגהורן, נמכרו בתל־אביב, שם נדרשו עקרות־הבית להחרים ביצים ערביות ולקנות רק מתוצרת המשק העברי.

צהריים אכלנו בחדר־האוכל המרכזי הגדול של חברת הנוער. ארוחת־הערב בקבוצה הייתה הנעימה ביותר. ישבנו ליד השולחנות, אוכלים, משוחחים מחליפים חוויות טריות. המדריך, שהחליף את יהושע, היה מודיע על פעולות, תוכניות ושינויים בתוכניות. כולנו היינו רחוצים למשעי. אלה, שפלומה בצבצה במקום שזקנם עתיד לצמוח, היו מגולחים, מציגים לראווה, בגאווה, את החתכים מסכיני הגילוח "אוקווה", שיותר משגילחו, מרטו את הזיפים.

כאשר ראובן שטיינהוף התגייס לפלמ"ח, הוא חדל להתגלח. היה לו זקן פלמ"חי לתפארת. הוא נהרג במלחמת השחרור, בקרב על ביר עסלוג', כשפקד על מחלקת גח"ל (גיוס חו"ל). אביו הגיע ארצה ביום נפילתו.

בליל שבת לבשנו חולצות חגיגיות, לרוב לבנות. גולת־הכותרת הייתה "חולצה רוסית" לבנה עם רקמה כחולה, אך שיא הגנדור היה חולצה כחולה (גוון של כחול, שנקרא אז כחול־הפועל) עם רקמה לבנה. את מלאכת הרקמה עשו הבנות. ככל שהבת הייתה מקובלת יותר בחברה, כן עלה ערך החולצה ורקמתה. את החולצה שלי רקמה לאה ויינשטיין, משכבת הגיל שמעלינו, יפהפייה מוכרת ונערצת. היא גם ניסתה ללמד אותי לרקוד צ'רקסיה כפולה וריקודי־עם אחרים, אך חוסר הכישרון שלי אילץ את לאה היפה להסתפק בתחום החולצה הרוסית. כך קרה, שרקמת היחסים בינינו לא חרגה מתחום הרקימה.

החולצה הכחולה, המותג של תנועות הנוער החלוציות, הייתה בגד של יום טוב, משיק ביוקרה לאחותה הרוסית. שרנו בדבֵקות וברגש: "חולצה כחולה, חולצה כחולה, והיא עולה על כל העדיים". הנוער העובד, למגזריו, שרך את החולצה בשרוך אדום. בידי השומר הצעיר לא נותרה ברֵרה אלא להסתפק בשרוך לבן.

כל החולצות, החל בצחורות של שבת וכלה בבגדי החאקי לעבודה, נשאו על גבן, מיום היוולדן, שני כתמים אדמדמים־חומים. לא הבנתי מה הסיבה. סטייה גנטית של הבד? סימון סודי של ההגנה? זמן רב עבר עד שפענחתי

את התופעה: חוטי הברזל, ששימשו לתליית הכביסה לייבוש, היו חלודים, וכך היו כתמי החלודה לסמל המסחרי של מכבסת כפר הנוער.

מחסן הבגדים — ממלכתה של שפרה — הפך מרכז חברתי כשהיה שיעור חופשי או בוטלה מטלה בעבודה. במרכז המחסן ניצב ארגז גדול עם חלקי לבוש, שלא ממקורות עליית הנוער, ומי שנתקע באמצע השבוע ללא לבוש הולם, זכה להשלמה מידיה של שפרה. תוך נבירה בארגז האוצרות, נתקל אחד מאתנו במערכות של טליתות ותפילין. פרצנו בצחוק פרוע ומזלזל, מבטאים בכך את השנאה והלעג שאילפו אותנו בתנועה לרחוש לאמונה הדתית ולפולחן היהודי. במחול עיוועים התפתלנו ברצועות התפילין ונפנפנו בארבע הכנפות. לשמע הצחוק והצעקות, הגיעה שפרה בריצה והביטה בפלצות במתרחש. היא הורתה לנו להפסיק מיד: זה של ילדים שנספו בשואה, הסבירה לנו. מבוישים החזרנו את תשמישי הקדושה למקומם.

אף אחד, אף פעם, לא לימד אותי מסורת, לא חינך אותי ליהדות ולא לסממניה. למעט חוברת אחת קטנה בשיעורי דת בבית־הספר היסודי, איש לא פתח לי צוהר ליהדות. גם לא בבית־הספר בכפר הנוער בן שמן, שנפלה בחלקו הזכות וגם החובה להסביר לי. קל וחומר לא בתנועה. אולי היה זה חלק מהאידאולוגיה הכללית.

את ארוחת־הצהריים אכלנו בחדר האוכל המרכזי. אם היו הודעות הודיע עליהן מרכֵּז הנוער, יוסף יעקבזון, ואחרי שאיחל "בתיאבון", פנינו אל הצלחות ואל ה"במקום" (בשר) הנצחי שלי. עדיין היינו חדשים, אך עברית כבר ידענו, כאשר יעקבזון פרץ בצעקות רמות על נער מקבוצת נוער אחרת שלא הכרנו. יעקובזון פנה אליו בשמו, הוא הכיר את כל מאתיים וחמישים הנערים והנערות בשמותיהם. הסיבה להלבנת פניו של הנער ברבים הייתה הכובע שעל ראשו. כיסוי הראש, שנקרא "כובע טמבל", לא נשאר על ראשו של הנער משום רצונו לחזור בתשובה. הנער עבד בשדה, וכל מי ששהה תחת השמש הקופחת היה חייב לחבוש כובע. עבריין־הכובע ננזף, כי אכל בכיסוי ראש. המחנך השווה אותו לגרועים ביותר: "אתה מאגודת ישראל, או מה?" שאג עליו. אבל עוול ייעשה לד"ר יוסף יעקבזון אם אאפיין אותו על־פי המקרה הזה בלבד. הוא היה מחנך מעולה, שאהב את חניכיו אהבת נפש. אם היה צורך בשיחת נפש מעמיקה יותר — הוא אסף אותנו תחת עץ עבות, שהשקיף על חדר־האוכל — ושוחח עִמנו בנועם שפתיים אוהב ומשכנע.

*

עד בואה של העלייה הבאה גרנו ארבעה בחדר, ואז היינו אמורים לעבור לגור באוהל. אך המשך הדיור שלי בחדר הובטח. רפתנים ישנים ביום, כי הם עובדים גם בלילה, והטמפרטורה באוהל בשעות היום עלולה להגיע ל־40 מעלות, ובחום כזה אי־אפשר לישון.

ארבעת הדיירים בחדר היו: מאיר הרצוג, (שחזר להונגריה ועקבותיו אבדו), לייבי, ויקי ואני. לייבי היה בחור די מגודל, טוב־לב, מאוקראינה הקרפטית, שהיה שייך לקבוצת תושבים שחיו בחמש מדינות, בלי לצאת מעירם, מונקץ'. לייבי דיבר מספר שפות, אבל באף אחת מהן לא ידע קרוא וכתוב. כאשר מנעו מאתנו לבקר עם כל הנוער בהצגה "המכשפה", בתיאטרון "אהל", בתל־אביב, בטענה שאיננו יודעים עברית, הרים לייבי את נס הצדק החברתי, וצעק על המדריך: "פער ווס (יידיש: למה) למח שמך (למכשפה) לא נתתם לנו לנסוע?"

לייבי לקה בגרדת. היות שזו מחלת עור מידבקת, ביקש הרופא שגם חבריו לחדר יתמרחו במשחה המסריחה, שאמורה לשחרר מהרעה החולה הזאת. שלושתנו, מאיר, ויקי ואני, סרנו למקלחת, התמרחנו והסרחנו מכף רגל ועד ראש. שבנו לחדר, ובדרך דנו באפשרות של קבלת פיז'מה נקייה לפני יום שישי, כדי שלא נצטרך להוסיף וללבוש את זו בעלת הניחוח המפוקפק. כשנכנסנו לחדר מצאנו את לייבי שרוע על מיטתו בנחת, חף מכל משחת גרדת.

"מה קרה, לייבי, אתה לא מתמרח?"

"הרופא אמר שאני ברוך השם בריא ולא צריך משחה."

*

מקום העבודה הראשון שלי היה בדיר הצאן. מנהל הענף היה מנחם לאור, יֶקֶה חביב ועצבני. למען האמת, פחדתי קצת מהכבשים. היו להן קרניים, צמר מידלדל ואליה, שהיא גוש שומן עצום, התלוי באחורי הבהמה. הצמר עשה אותן יותר גדולות ממידותיהן האמיתיות, והאליה הייתה מצחינה יותר מכל הצחנות. עיקר העבודה היה רעייה וחליבה. מנחם לימד אותי את מלאכת החליבה ביד. (מכונות חליבה הוכנסו לאחר עשר שנים.) הוא שילב את אצבעות שתי ידיו, כך ששני האגודלים הצביעו כלפי מטה. הם ייצגו את שתי פטמות הכבשה. על שני אגודלים אלה למדתי את האנטומיה של הפטמה ואת דרך סחיטת החלב על־ידי סגירה הדרגתית של אצבעות ידי. כעבור יומיים כבר הייתי חולב מומחה.

היו עוד עיסוקים בדיר, חלקם מעניינים, ובראשם ההרבעה. את זה עשה גניגר, לא הקיבוץ — האיל. מנחם כיבד את קיבוצו לשעבר, וקרא על שמו את ראש האיילים. ההתרשמות של הדיוט במבט ראשון הייתה, שלא ניתן להגיע אל אברי הרבייה של כבשה מגזע אווסי, בגלל האליה שחוסמת. אך גניגר וחבריו לא אלמנים היו, רבצה עליהם אחריות כבדה של המשך קיום הגזע. ברגל קדמית ימנית הרים האיל באלגנטיות את האליה וכעבור מספר שניות הסתיים בהצלחה עוד שלב בטיפוח הגזע האווסי.

בעקבות הביקור של האילים היו הכבשים בהריון, וחובה הייתה לשמור על הרחלים, לבל יאונה להן רע ויפילו, חלילה, את עובריהן. לאחר שחזרנו, העדר ואני, ממרעה השלפים הדל, קיבלו הכבשים השלמה — חרובים, שפוזרו באבוסים שבדיר. לשער הדיר היו שתי כנפיים שנפתחו החוצה. באותה תקופה כבר התקדמתי בעברית, אבל נשארו עוד בקיעים. אחד מהם היה צמד המושגים לפתוח־לסגור. ידעתי את פירוש ההפכים, אבל לא הייתי בטוח באיזה מהם פותח השער את כנפיו, ובאיזה סוכר את הפתח?

הגעתי עם המפלצות הרעבות מהמרעה ורצתי, בתחרות עם הכבשים ההרות, לפתוח את השער. כנראה, לא הייתי זריז די הצורך, כי מנחם פרץ בזעקות שבר:

"מוישה, תפתח!"

אהה, שוב התבלבלתי. והרי נתיב טשטוש הדעת: אם אני בתהליך "פתיחה", ומנחם צועק, "תפתח", לא לפתוח אני צריך. "מוישה תפתח," פירושו לסגור, ואני במקום לסגור, פתחתי. כדי לתקן את המשגה, התאמצתי בכול כוחי לסגור את השער כנגד הכבשים המאיימות לרמוס אותי, כמו עדר התאואים של מוגלי, בספר הג'ונגל, את הנמר שירחאן.

"מוישה, כוס אמאק, תפתח!"

למרות התקרית, אף כבשה לא הפילה. לעומת זה, חל שיפור נוסף בעברית שלי.

*

יחיאל פוס, המורה הראשון שלי לעברית, היה נערץ עלינו. הוא גרם לנו לאהוב את השפה העברית, את התנ"ך ויצירות ספרותיות. משימת חייו, ברוכי המעש, הייתה להקנות לנו את שפתנו העברית. יחיאל פיזר לנו, כפזר הזורע גרגירי דגן, את הכוכבים הנוצצים של העברית הנהדרת שלו. משל יותם, כבשת הרש, תנ"ך ואגדות. את אהבת השפה העברית הנחיל לנו גם דרך סיפורים מרתקים. את הפתיחה של אחד מהם אני זוכר עד היום: "בחצי

האי ערב, ששדמתו חול ומימיו מלח, חי שבט בדואי קטן ואמיץ...״

המורה לידיעת הארץ הנחיל לנו את הכרת המולדת ואהבתה, דרך הרגליים. הטיול הראשון הוביל אותנו לכפר הערבי השכן, ג׳ימזו. לפי ההסבר שנתן, זו גמזו העתיקה, מתקופת התלמוד. הביקור בכפר כמעט זִעזע את היסודות האידאולוגיים המוצקים שלי, ואת אמונתי במדינה דו־לאומית. ה״חדר־מטבח״ העלוב של סבתא במישקולץ, ללא מים זורמים, ומחראה צוברת פרש בחצר, נראה משכן פאר לעומת בִקתות החימר שבהן התגוררו תושבי ג׳ימזו. במקום לא היה חשמל, לא היו ברזים, לא היו רחובות מרוצפים. קילוח של מי שופכין סימל את קווי הגובה. לא ראינו חנויות. בהמשך הסיור הגענו ל״אטליז״. על האדמה, ללא חציצה של לוח או קרש, הייתה מונחת החיה השחוטה, על השלח שלה עצמה, שזה עתה הופשט. הקצב הניח שם חתיכות בשר נוטפות דם על צלחת עץ סדוקה ומסוקסת, על אחת משתי כפות המאזניים, שחוברו בחבלים מתפוררים אל מוט המאזניים. בצלחת המשקולות שם האיש אבנים. על ערמות הבשר ושלוליות הדם, שהלכו ונספגו באדמה, שרצו זבובים. נחילים־נחילים של זבובי רימה, כחלחלים ירקרקים, הקנו למראה המחליא הרמוניה מוזרה של צבעים. קבס אחז בי ומעיי התהפכו. במרחק פרסה מבן שמן הבנתי שיצאתי מאירופה.

לא פחות טראומתית הייתה החוויה בטיול שבועות ב־1947. הנתיב המותווה הוביל אותנו מצפת לגינוסר שלחוף הכנרת. ביציאה מצפת, המורה טעה כנראה בניווט, או שלא הייתה דרך אחרת, על כל פנים, נוכחנו פתאום שאנחנו נמצאים בתוך בוסתן. בעל הגן הסב את תשומת לבנו לעובדה שאנו נמצאים בתחום הטריטוריה שלו על־ידי השלכת אבנים מהטרסה, כשלושה מטרים מעלינו. הסלעים היו בגודל מלון. הוא צרח בערבית. אילו פגעה אחת מאבניו במישהו מאתנו, הייתה הורגת אותו. הסקילה הסתיימה בתשלום על זכות המעבר. היה מפחיד. בהמשך היום קראנו לנחל עמוד ״ואדי אל תמות״.

החוויה הייתה אמנם טראומתית, אך לא מפתיעה. כשהמשאית של בן־שמן, נהוגה בידי שרגא, ואוטובוס ״דרום יהודה״ היו עוברים בלוד, הם נרגמו באבנים, מעשה יום־יום.

*

על סידור העבודה, כלומר באיזה ענף חקלאי יתמחה כל אחד מאתנו, שלט אדם חמור סבר ועצבני, ושמו מסרסקי. הוא היה זה שניהל את ענף

הפלחה ולימד את הנושא בבית־הספר. לראשו חבש מגבעת שעם, כמו חיילי הוד מלכותו בהודו. הענף החקלאי המבוקש ביותר היה ה...מסגריה. אחריה בסדר חשיבות יורדת: נגריה, פלחה (מכונאות טרקטור, קומביין לקציר, אספקת מספוא ירוק לרפת, קציר תלתן בחרמש, בהמות להובלה בעגלה וחריש, רצענות). רפת ודיר צאן (בעלי־חיים, עבודה בשעות חריגות, ריחות, אכילת שמנת, תוספות מזון). גן ירק, לול, חצר, משק בית. כל נער רשאי היה לבקש ענף ראשי ומשני. אצלי, ענף המשנה היה הפלחה. יצאתי להשקות, טוריה על הכתף, כמו א.ד. גורדון, בחברת חניך שנה ב׳ מקבוצה א׳, אם זיכרוני אינו מטעה אותי, שמו היה אלי. בחור שתקן ותלמיד טוב. אמנם, לא היו ציונים ותעודות, אך הכל ידעו מי תלמיד טוב ומי פחות. בהשקיית הצפה — בניגוד להמטרה — הזרימו מים לערוגות מפולסות, שתוחמו בתלוליות עפר. כשהערוגה נתמלאה, כיוונו את המים לערוגה הבאה. אחרי שעתיים של אימונים מרוכזים למדתי להזיז כמה רגבי עפר לסכירת הערוגה הרוויה, מחד, ולפתוח לזרימה את הערוגה הצמאה, מאידך. אחר־כך הגיע מסרסקי לחלקת התלתן. החלקה השתרעה בין גדר הכפר לאורך הכביש לעיר הערבית לוד. מסרסקי פתח בשיחה עם עמיתי לצוות ההשקיה. היות שלא הוזמנתי ליטול חלק בשיחה, לא ניגשתי אליהם. השיחה קלחה במרץ, וגם המים — זו דרכם — קלחו, והערוגה מלאה ורוותה. עכשיו היה צריך לפתוח את הערוגה הבאה. עודני עסוק בשינוע הרגבים, שמעתי את מסרסקי אומר:

״לך, תראה מה ׳הוא׳ עושה שם.״

נעלבתי מנימת הבוז והזלזול בקולו, אך איזו תגובה הולמת הייתה יכולה להיות בפיו של עולה חדש, דל שפה?

*

שכבת גיל של חניכים בתוך הקבוצה נקראה ״חוג״. חברי החוג נועדו לצאת יחד להכשרה ולהתיישבות. היינו גאים מאוד בקיבוצים, שמייסדיהם היו בוגרי בן שמן. ב־1946, שנת עלייתנו ארצה ובואנו לכפר הנוער, התיישבו יחיעם ועמיעד, כמילות השיר, ״יצאו מולדת לכבוש״.

כפר הנוער בן שמן השתייך לשלושת בתי־הספר החקלאיים הוותיקים, ששימשו בית גידול מפואר לחלוצים. שני האחרים היו מקוה ישראל המיתולוגי וכדורי, שנוסד אמנם אחרי בן שמן, אך שמו הלך לפניו. תולדות היישוב בבן שמן ראשיתן עוד בתחילת המאה העשרים, עם הקמת בית בד לייצור שמן, ושמו עתיד. מאוחר יותר הוסב השם לשמן והמפעל הועבר

לחיפה. אתר האשפה של הכפר, מוקף האקליפטוסים, נקרא על שם בית הבד, עתיד. תחילה הוקם שם מושב עובדים, ומאוחר יותר, ב־1927, כפר הנוער. מקור השם הוא במשל הכרם של ישעיהו "...כרם בן שמן".

*

חוג הבוגרים בקבוצה א׳ הורכב מעליית הנוער, ניצולי שואה שהגיעו מיוגוסלביה ומבלגיה שנה־שנתיים לפנינו. שלא כמו בקבוצות נוער אחרות, בקבוצה א׳ לא היו באותו פרק זמן צברים. כך או כך, הצברים היו בעינינו התגלמות האדם המושלם, שרק חברה ערכית כשלנו יכולה לעצב. ההתייחסות לילידי הארץ הייתה כמו סגידה לאלים למחצה. כך נראו בעיניי הצברים, בכלל, ומאוחר יותר, בני הקיבוץ, בפרט. אני לא יודע אם במענה לרגשות ששידרתי, או ספונטנית, תמורת ההתפעלות וההערצה זכיתי ליחס של זלזול, התנשאות וניכור. כמובן, אלו הכללות נרחבות.

כעבור שנים לא הופתעתי כשחבר לעבודה, בן ההתיישבות העובדת, אמר לי בפליאה: "איך בחור כמוך, עולה חדש, יודע עברית כל־כך יפה?" היותי בעל תעודת־בגרות ישראלית ובוגר אוניברסיטה (כלים, שלא היו באמתחתו של השואל) לא היה בהם כדי לשנות בדמיונו את האבטיפוס של העולה.

בין ילידי הארץ בבן שמן היו גם בנים של ידוענים. אורי זינתי, בן פקיעין, למשל, שלפי המסופר, משפחתו לא עזבה מעולם את הארץ ולא יצאה לגלות. אורי היה בחור חמד, מפקד כיתה בגדנ"ע. דינה, גם היא מפקדת כיתה, צברית בלונדית נאה, שכולם העריצו אותה, הייתה בתו של פרופסור ידוע, שקידם את החקלאות ואת ההתיישבות העובדת.

*

כמו ה"הגנה" והפלמ"ח, גם גדודי הנוער היו מחתרתיים, אפופי סודיות ומסתורין. המדריכים, המס־כפים, היו נערצים, ונהנו ממעמד חברתי מכובד. אחרי שנה גם אנחנו גויסנו. בלילה אפל ביער בן שמן, בהשבעה סודית על ספר התנ"ך ואקדח, הצטרפנו ל"הגנה", כוח המגן העברי. החברות ב"הגנה" הייתה לגיטימית בבית, אך בלתי־חוקית תחת השלטון המנדטורי הבריטי. תחילה למדנו קפ"פ, קרב פנים אל פנים. הנשק היה מקל ישר וממורק מעץ חושחש, שלא סופק על־ידי ה"הגנה", כל אחד כרת לעצמו. האויב שסומן היו הערבים.

"...כשערבי בא ותוקף אותך במקל — אתה בשמור, ואחר־כך מכה בערבי," הסביר מפקד הכיתה.

אף פעם לא הסיתו אותנו, מעולם לא חינכו אותנו לשנאה, אלא לאחווה ולשלום. אך מה לעשות, האויב הפוטנציאלי המיידי היו הערבים. גם כלבי הרועים של ענף הצאן, סויה ודובה, אומנו לתקוף ערבים. לא חיילי הצבא הבריטי, לא חברי המושב השכן ואפילו לא שליחי הרבנות לא באו לגנוב כבשים.

בתום אימוני הקפ"פ התחלנו להתאמן ברובה. אלה היו רובים של הצבא הבריטי ממלחמות העולם, תוצרת "לי — אנפילד". תת־מקלע סטן היה גולת הכותרת. תמ"ת — תת־מקלע תוצרת הארץ. כשחברי, אלי שניידר, ראה את הכלים מוכנסים לכיתת הלימוד, אמר בהומור הטוב שלו: "הסטן הזה נראה כמו משאבת אופניים." את הנשק האולטימטיבי, מקלע ברן, ששימש את הבריטים במלחמת העולם השנייה, לא הראו לנו אפילו. המקלע פותח במפעלי "זברויובקה" בברנו שבצ'כיה ומכאן שמו.

*

סידור העבודה של מסרסקי, שפורסם פעם בחודש, שלח אותי לרפת. מצאתי שם חברה מהחוג שלנו, את שושנה רוטשילד. היא אחזה בידית גדולה של גלגל, וסובבה בשתי הידיים סיר גדול ובתוכו שמנת סמיכה.

"מה זה?" תהיתי.

"מחבצה, עושה חמאה משמנת. הכף הזאת מכה בשמנת ויוצאת חמאה. וזאת" — הצביעה על מכונה דומה — "מפרדה, שעושה מהחלב שמנת." שושנה המשיכה לסובב את הגלגל לאט מדי, לטעמי. הצעתי להחליף אותה, שתנוח קצת. התחלתי לסובב במרץ מהר יותר...עוד יותר מהר... השמנת התרוממה עד שפת הסיר הגדול. הנה, עוד מעט תהיה חמאה. לפתע, בציות ניוטוני לחוקי הפיזיקה, התיז הכוח הצנטריפוגלי את חמשת הליטרים של השמנת הלבנה על כל קירות החדר. מהתקרה נטפו עלינו טיפות חוטיות של שמנת סמיכה. מרוב בהלה הייתי כנציב מלח. וכאילו להעצים את חרדתי, נכנס ירחמיאל בלייברג המבוגר, שיחד עם חיים שור היה אחראי לרפת, חייך חיוך טוב־לב, ואמר: "אין דבר, נסדר את זה."

עם אנשים כאלה אני רוצה לעבוד, אמרתי בלבי, ונשארתי לעבוד בענף הרפת חמישים שנה. לא כל האנשים שפגשתי היו נעימים כמו ירחמיאל או אחיו, משה, שאותו הכרתי מאוחר יותר, אבל לא הצטערתי על החלטתי אפילו רגע.

*

מעבודת הרפת חזרנו בשעות שונות ומשונות. כך אירע, שחזרתי בשעות

אחרי־הצהריים המוקדמות, לפני סיום יום הלימודים והעבודה. כשניגשתי לקבוצה, נגלה לעיניי מחזה אימים: בחור צנום ורזה, אלכס שמו, היה מוטל על הקרקע בקרבת חדר המדריך, מעליו עמדו שלושה־ארבעה גברתנים מהקבוצה, והפליאו בו מכות ובעיטות. אפו ופיו דממו. המראה עורר בי מיד אסוציאציות גרועות ביותר. ראיתי לנגד עיניי את סבא דוד המוכה בידי שני שוטרים צבאיים, אחרי ההפצצה הגדולה בבודפשט. ראיתי את עצמי מוכה בידי ילדים מהכיתה. פניתי, נרעש, אל העומדים מסביב, ושאלתי בפלצות: "מה קרה?" אף אחד לא היה מוכן להגיד מילה. לא הפסקתי לשאול, הייתי חייב לדעת למה יהודי מכה את אחיו בארץ־ישראל? הרי שנות השואה עדיין הטילו את צִלן. לבסוף שִחרר אורי לייבוביץ' מידע קצר, שהרגיע אותי והניח את דעתי.

"הוא חילק כרוזים של האצ"ל."

למרות התדהמה והצער, כעת היה ברור שהמכות מוצדקות. ואולי בכל זאת אפשר גם אחרת? ניקר בי הספק האסור.

למחרת לא נראה עוד אלכס, שהיה "בודד", לא שייך לשום חוג. נעלם. נראה שהשטרות – שנתרמו לעליית הנוער על־ידי יהודים טובים ברחבי תבל לקימום שארית הפליטה – נשאו גם סימן מים סודי של התניה פוליטית.

*

שני מורים חיבבתי במיוחד: את זמירי ואת חיים מרום. זמירי היה המורה לגידול בקר. ההרצאות שלו היו כל־כך מעניינות, שגם אלה שלא עסקו ברפתנות הקשיבו לשיעוריו בפה פעור. הנושא הגנטי היה חביב עליו ביותר. בהרצאותיו המרתקות ניסה להוכיח את תורת ההבל של ליסנקו: "תכונות נרכשות עוברות בתורשה." בהמשך, התפלמס זמירי עם עצמו וטען כנגד, שאת היהודים הזכרים מלים כבר ארבעת אלפים שנה ועוד לא נולד תינוק עברי ללא עורלה. התלהבנו.

המורה הנוסף, חיים מרום, מריאמפולסקי, לימד טבע. עולה חדש מליטא, שדיבר עברית מעולה, והיה בעל כושר הקניה מקסים. בשיעורים שלו שרר שקט, מאותו סוג, שרק מורים יחידי סגולה זוכים בו. כולם הקשיבו. נוסף על היותו מורה טוב, היה בעל מזג נעים, חיוכו הטוב לא מש מפניו.

אז למה חזרתי והִפלתי את עצמי בפח חדשות לבקרים?

שיעור הטבע התקיים אחרי "גידול בקר" של זמירי. בהפסקה עברתי

על הרישומים והרשימות שלי במחברת־זמירי, ושכחתי אותה על שולחני. התרכזתי כולי במחברת הטבע, בה רשמתי את העיקרים של רביית צפרדעים. על דבר המחברת האחרת שכחתי לגמרי. המזל הרע שלי מיקם אותי בשורה הראשונה, תחת אפו של חיים. פתאום קדרו פניו, בעצם החליפו צבע לסגול־ארגמן. עיניו זרו אימה ומפיו נפלטו הברות, שלא כולן היו מאורגנות כדבעי, למילים. הוא קרע את המחברת שלי לגידול בקר לקרעי־קרעים. נעלבתי עד עומק נפשי, פרצתי בבכי מר וקולני, כניסת האוויר לריאותיי נשמעה כשריקתו של מי שנחנק. נמלטתי מהכיתה ורצתי אל המנהל, מרדכי פאיינס. בעודי בוכה סיפרתי לו את אשר קרה.

"אז מה אתה רוצה?"

"שיבקש סליחה."

פאיינס דיבר אלי ברוך ובחמלה. אך את דבריו אפשר לתמצת בשתי מילים, שאותן לא אמר בקול: "לך קיבינימאט!"

הלכתי לחדרי, נשכבתי על המיטה והמשכתי למרר בבכי. כל־כך רציתי שמישהו ינחם אותי. אף אחד לא בא. אחרי שנה תמימה, הייתה זו הפעם הראשונה שאמא חסרה לי.

*

הגיעו עולים חדשים מהונגריה, שבילו קרוב לשנה במחנה העקורים בקפריסין. הייתה זו חברה מגוונת. יותר מארבעים צעירים, ביניהם כאלה שהיו קרובים לשנתם העשרים. נבצר מבינתי איך התברגו לעליית הנוער. השפעות נגררות של השואה. לעומתם הייתה החבורה הקטנה שלנו בטלה בשישים. נוסף על הכמות, הייתה להם גם איכות מובנית, מנהיגות מגובשת וליכוד פנימי. כור ההיתוך של שנה בקפריסין היה הרבה יותר יעיל ותכליתי משישה שבועות בעתלית.

לחדר המגורים שבו נשארתי בזכות היותי רפתן, הצטרף בחור בשם גברי. הוא היה בעל אף מחודד ושער צהוב־זהב. גברי זה התרברב בזִקפת נעורים ספונטנית וכה איתנה, שהוא יכול לתלות דלי מלא מים על אנקולו, והאנקול לא ישח. השמועה על התופעה הביולוגית הקסומה עשתה לה כנפיים. בלילה חשוך התעוררתי לקול לחשושיו של שותפי לחדר, שניסה להסביר בעברית עילגת, שאין ביכולתו לערוך שלוש הופעות דלי מים בתכיפות כה רבה זו אחר זו. אחר־כך שמעתי את קולה של דינה, מנסה להעשיר את העברית של גברי על־ידי שינון הפתגם "אין דבר העומד בפני הרצון," בווריאציה קלה: "אם יש רצון, עומד הדבר." כעבור זמן קצר הבנתי

שהבחור הפנים את אמרת החכמים. זה לא היה שיא עולמי. בספרו, "יוסף ואחיו", כתב תומס מאן, שבליל הכלולות הפליא יעקב אבינו בלאה תשע פעמים, לפני שהבחין ברמאות של לבן.

זו הייתה החוויה המינית הראשונה שלי. בשלב זה התנסות סבילה בלבד.

*

הכפר היה כמרקחה מאז ביקרה בו ועדת האו"ם לחלוקת ארץ־ישראל. שלושה ימים לפני הביקור לא חילקו תפוזים, כדי להישמר מקליפות המושלכות בכל מקום. קטפו פרחי צנצנת ותקעו אותם באדמה במקומות ריקים מצמחייה. ועדת האו"ם באה והלכה ולא הכריזה, כמשאלת לבנו הכמוסה, שבעקבות ביקורה בבן שמן, היא מחליטה להמליץ על הקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל.

ב־29 בנובמבר 1947 התכנסה עצרת האומות המאוחדות, כדי להחליט אם לחלק את ארץ־ישראל לשתי מדינות: יהודית וערבית. בליל ההצבעה בלייק־סקסס נצמדנו למקלט הרדיו וייחלנו לנס שיתרחש. ואכן, הוא התרחש. רקדתי עם כולם, ושרתי בכוונה גדולה את המנון "התקווה".

הצעד הבא של האחראים היה, הוצאת נשק ההגנה מה"סליק". האדם היחיד שידע את מקום המחבוא היה בלאוקופף, המורה הוותיק לגידול בקר, שהפסיק ללמד והסתפק בהכוונה מקצועית של הרפת. לפי הנחייתו, חפרו בכרם, הוציאו את הארגזים שבהם נארזו הרובים, טבולים במשחת סיכה.

התחילו להקים עמדות לאנשי המגן — בטון מזוין בעובי עשרים סנטימטר. בימים ההם, שיטת התקיפה של האויב הייתה הסתערות המונים. יותר קל לעצור המון כזה כשנמצאים בגובה העיניים שלו, או קצת מעליו, ויורים דרך חרכי הירי שבעמדה. העמדה, שהקימו ליד קבוצה א' נקראה "עמדת בית אחרון".

שלושים ושניים הכפרים הערביים שהקיפו את בן שמן הטילו עליו מצור, אך לא תקפו אותו. הכביש היחיד שקישר את בן שמן עם העולם החיצון עבר ליד בית נבאללה, שם היה בסיס של הלגיון הערבי — צבא עבר הירדן, כפי שקראנו אז למה שהיא היום ממלכת ירדן. הלגיון הערבי, בפיקודו של הגנרל הבריטי, סר ג'ון בגוט גלאב, המכונה גלאב פחה, היה צבא בריטי לכל דבר: באימון, בציוד ובשיטות לחימה — ופגיעתו הייתה רעה. נסיעה דרך העיר לוד הייתה מסוכנת עוד יותר, הקשר, אם כן, התנהל בשיירות. את שיירות האספקה, חבל הטבור של מאות תושבי כפר הנוער,

ליווה משמר חמוש של מגויסים טריים. השיירות עברו את בית נבאללה בלי אבדות משמעותיות. הן הביאו דואר ואספקה לאדם ולבהמה.

לקראת סוף דצמבר 1947 פקד אותנו אסון כבד. ארבעה־עשר אנשי מגן, מה"הגנה", נפלו, בנסותם להעביר שיירה לבן שמן. השיירה בותרה לשתיים, בני המזל הגיעו לבן שמן, השאר נטבחו ליד בית נבאללה בידי הלגיונרים הירדניים של גלאב פחה. השיירות הפסיקו לבוא.

לפטרון כפר הנוער, פרופ' יהודה מגנס, נשיא האוניברסיטה העברית, היו קשרים טובים עם השלטון המנדטורי. הודות לשתדלנותו נמצא סידור, שהגדרתו כיוצא דופן היא בלשון המעטה. הצבא הבריטי החל ללוות את השיירות. כמובן, חל אסור חמור על העברת אמצעי לחימה. לכן, כשהשיירה הגיעה, הוכנסו החיילים המלווים מיד לחדר־האוכל, שם קיבלו תקרובת כיד המלך במצור. המשאיות, שהובילו את האמל"ח, כוונו לחצר הפנימית, ששער ברזל כבד חסם את הכניסה היחידה אליה. רק אחרי נעילת השער החלו בהפרת ההבטחה של פרופסור מגנס הטוב.

אוטובוסים ממוגנים בלוחות פלדה הובילו אנשים. בבואם אל הכפר הביאו תגבורת צנועה מאוד, ובצאתם העבירו למקום מקלט אוכלוסייה שלא לחמה. הגברים נשארו, הנשים והילדים עלו על האוטובוס המשוריין. הנוער פונה לפי החוגים וההכשרות. קבוצת נוער א' הייתה מדולדלת למדי. החוגים הבוגרים עברו לקיבוץ מעברות, כדי להצטרף לפלמ"ח בתור הכשרה מגויסת. הקבוצה ההונגרית הגדולה הוברחה לקיבוץ שובל, כי הייתה סכנה שגיוס פרטני יפרק את המונוליתיות של הקבוצה.

ביום א', ה־4 באפריל 1948, נקשנו, אלי שניידר ואני, בדלת מעונו של יעקבזון, ושאלנו אם החוג שלנו, "להבת חביבה", יוצא עם השיירה של אותו יום. בדיעבד התברר שזו הייתה השיירה האחרונה שעזבה את בן שמן. אם תשובתו תהיה חיובית, יהיה עלינו להיפרד מהמחנך שכה אהבנו והוקרנו. ניפרד גם מהמקום, שנקשרנו אליו בגוף ובנפש, בעבותות של חוויות נעורים בלתי־נשכחות. ניפרד מהמקום בו עברו שש־מאות הימים היפים ביותר של נעורינו. במידה מסוימת, של כל חיינו.

יעקבזון פתח את הדלת וניצב לפנינו ללא כסות לגופו המעוות. הוא היה גיבן, עם דפורמציה קשה, בניגוד גרוטסקי ליפי נפשו. ד"ר יוסף יעקבזון הרים אלי את עיניו הטובות — הייתי גבוה ממנו בראש — ואמר:

"כן, מיישה (כך הוא קרא לי), אתם יוצאים היום."

ויקו לעשות חלוצים — ויעש

ארזנו את מעט המיטלטלים הפרטיים שהיו לנו, והיינו מוכנים לנסיעה. למותר לציין, שלקחנו גם את גורי הכלבים הרב־גזעיים שאימצנו, שמרוב רצון לפנקם, השקינו אותם חלב פרות. לא היה לנו מספיק ידע, כדי לקשר בין שיטת ההזנה, לשלשול החריף שהגורים המסכנים לקו בו.

הצבא הבריטי, הודות לקשריו של פרופסור מגנס, הקצה ליווי צמוד לשיירות של בן שמן, כולל לזו שלנו. האוטובוס שהסיע אותנו שוריין בלוחות פלדה, מהרצפה עד גובה ראש אדם יושב, כולל החלונות. גם תא הנהג היה ממוגן בצורה דומה, ובמקרה סכנה, ניתן היה להסתיר את החלון הקדמי בלוח פלדה, שחרצו בו חרך צר בלבד, כדי לאפשר לנהג להמשיך בנסיעה אם פותחים עליו באש. היה לנו מעט מאוד מידע על הדרך, שהרי החלונות היו חסומים.

כל פיצוץ, אפילו מצפים לו, בא כרעם ביום בהיר, קל וחומר אם פוגע בגג של האוטובוס כשאתה עצמך יושב בתוכו. התנסות קודמת בהתפוצצויות לא הפיגה את הפחד, אדרבה, היא העצימה אותו.

עם הפיצוץ, שאירע בסביבות בית נבאללה, החלה מהומה רבתי. שני נושאי הברן של הצבא הבריטי המלווה, האחד לִפני האוטובוס והאחר אחריו, ירו צרורות ארוכים, מחסנית אחרי מחסנית. האם ירו במטרה מוגדרת, או סתם באוויר או על האוטובוס, לא ברור. חברי, כושי, טען שהם רוקנו את המחסניות על המיגון האחורי של האוטובוס. לדבריו, הוא גילה עשרות שקעים בלוח הפלדה, מקום פגיעת הקליעים. כיום הוא תת־ניצב בדימוס של משמר הגבול, וממשיך להחזיק בדעתו, וחזקה עליו שהוא מבין בנושא. הייתה לו סיבה מוצקה להתרשם כך: גבו היה בצד הפנימי של מיגון הפלדה.

כף היד שלי הייתה כולה מכוסה דם. את אשר החמיצו אנשי צלב־החץ שנתיים קודם־לכן, כמעט הצליחו הערבים לעשות. בסך־הכל פצע קטן ושטחי. ויקי חטף רסיס נכבד למדי בישבן, שמואל גוביץ׳ נפצע בראשו וגם הוא דימם. בסך־הכל חמישה פצועים. כל הנפגעים הוגדרו ״פצועים קל״. המשכנו בנסיעה. אמבולנסים העבירו את חמשת הפצועים לבית־החולים

בילינסון בפתח־תקוה. שם חיטאו את הפצעון שלי, חבשו אותו, הזריקו לי אנטיטטנוס ומסרו אותי לידיו של שוטר יהודי מה"פלסטיין פוליס". השוטר רשם פרוטוקול מדוקדק על מהלך ההתקפה ונסיבות פציעתי. כל זמן רישום הדוח תהיתי, מדוע לא מניח השוטר המנומס לכל עיסוקיו הטפלים והולך להילחם בערבים המבקשים את נפשנו.

השוטר חגר אקדח תופי כבד, היה לו במה להילחם. אני המשכתי לתהות, השוטר נשאר בשלו ובעברית תקנית, בכתב־יד יפה, סיים לרשום את הדוח.

*

אנחנו, פליטי בן שמן, מצאנו מקלט במחנה צבאי נטוש, בלב היישוב היהודי, הצפוף יחסית, של רצועת החוף. הבריטים, בעיקרון, מסרו את מתקניהם ומחנותיהם לערבים, ורק במקרים יוצאי דופן זכו היהודים בבניין משטרה מדגמי טיגרט.

לבסיס קראו "מחנה אולגה". היה בו "טיגרט", ששימש את מערכת המכ"ם של הצבא הבריטי, לגילוי אניות מעפילים. אנחנו היינו חיל החלוץ של כפר הנוער, שעמד לקבל לידיו את המקום. מיד, בלילה הראשון, הטילו עלינו שמירה, וחימשו אותנו בקרבינים קצרי קנה ממחסן הנשק של כפר ויתקין. טרם המסירה לא הספיקו לנקות את הרובים ממשחת הסיכה האדומה. אלי שניידר טען שזו ריבה. רובה עם ריבה. בבן שמן נהוג היה לתת לארוחת לילה לחם מרוח בריבה. בכפר ויתקין זה היה קומפקטי: רובה עם ריבה. אלי, שאת מותו אבכה עד יום מותי, ידע לזהות בכל מצב את הפן הקומי. לא שאלי היה טיפוס ליצני שטחי, הוא היה אדם בעל חשיבה עמוקה.

רוח האביב שבאה מן הים הפגישה וניתקה, חליפות, שני חוטי חשמל קרועים. המפגשים האלה יצרו ניצוצות מפחידים. השומרים שלנו היו משוכנעים שיורים עליהם וניהלו קרב יריות עם ניצוצות החשמל בכל שעות הלילה הארוכות (ממש כמו דון־קיחוטה). בזבזנו תחמושת יקרת ערך. עם עלות השחר באו החשמלאים ושמו קץ לכל חוט שנצנץ.

גורי הכלבים ייבבו כל הלילה, לא נתנו לישון ומרחו את צואתם על כל דבר שנקרה בדרכם. בלב דואב החלטנו לעשות בהם את אשר רצה הבעלים של הכלבה לעשות מיד אחרי ההמלטה. אהרון אנגל נטל על עצמו את הביצוע האכזרי, ללא רתיעה. נכונותו ויכולתו לעשות זאת הראו מה יכולות לעולל לנפש של ילד שלוש שנים של הסתתרות ומאבק להישרדות ביערות הקרפטים. ידידי היקר, אהרון ז"ל, לא היה אכזר, הוא

היה קורבן של אכזריות.

*

התארגנות כפר הנוער הייתה מהירה. עם הכרזת המדינה, כחודש אחרי שהגענו, כבר היה לנו, לקבוצת נוער א׳, מועדון ששימש גם כחדר־אוכל. פירקנו את האוהלים שבהם התגוררנו בבואנו למקום, ועברנו לגור בצריפי עץ.

הפרות שיצאו עם השיירה שלנו, שהייתה האחרונה לפני המצור המלא, שוכנו כבר בסככה שבנינו. מנהל ענף הרפת בבן שמן, חיים שור, יצא לקורס מורים למתמטיקה וחזר ככזה. במקומו הביאו את אהרן בכר, שברבות השנים היה לדוקטור אהרן בן־אשר, אחד המומחים המעולים במדעי גידול בעלי־חיים.

סככת הרפת הוקמה בחולות הים, והפרשותיהן של הפרות חלחלו למאגרי המים התת־קרקעיים. בזמנים ההם לא ידע העם בישראל דבר ולא חצי דבר על אקוויפר החוף, וטרם התוודע אל המילה אקולוגיה. היהודים היו עסוקים, מעל הראש, בהקמת מדינה בארצם ישראל. אנחנו, החניכים, הבאנו במריצות חול טרי לריפוד רצפת הרפת. לא הבנתי למה קוראים לעגלה חד־גלגלית זו מריצה, בעוד אני בקושי צועד אִתה. בעיות שפה של עולה חדש.

לכל פרה היה מקום קבוע ברפת. אחרי שלמדה את מקומה, הייתה הולכת לשם בלי צורך בצעקות שלנו: ״על המקום!״ בבן שמן ידעה כל פרה את מקומה. אך מקום חדש דרש לימוד חדש. כדי לכוון, היה צריך להכיר אותן. אנחנו, הרפתנים, זיהינו את הפרות לפי המראה שלהן, כמו שמזהים בני־אדם. לשם־כך לא זקוקים לכישרון מיוחד. הכרתי עובדי רפת, שזיהו את כל מאתיים וחמישים הפרות שהיו בעדרם. בחשכה זיהינו אותן במישוש העטין. למה בחשכה? משום שלא היה חשמל. כשחולבים ביד, מכירים כל גיד וקפל עור בעטין הפרה.

כל הידע הזה לא עזר לי. המכה באה, כרגיל, ממקום בלתי־צפוי. הפרה שנכנסה הייתה עיוורת בעין שמאל. ניגשתי אליה להציע לה את מקומה הטוב. היא הרגישה באדם המתקרב אליה, אבל בגלל עיוורונה לא יכלה לזהות אם ידיד הוא או אויב. ליתר ביטחון נתנה מכת מנע קטנה בשיפולים הדרומיים של הבטן שלי. זה כאב.

*

כמות התחמושת שצבא הוד מלכותו השאיר אחריו על שפת הים יכול

היה לפצות על כל התחמושת שבוזבזה בקרב עם חוטי החשמל. פיצוצי התחמושת היו חיש מהר לבידור ולשעשוע. קולות הנפץ הדהדו בכל רחבי המחנה. המשחק בחומרי־נפץ היה דבר שכיח. השיטה הייתה פירוק פגזים של תותחים נגד מטוסים. הפרדנו את הקליעים מהתרמילים, הוצאנו מהם את אבק השרפה, שהייתה לו צורה של מקרוני, וריכזנו בתרמיל כמות גדולה מזה המקורי, שלפנו אטריה בודדת של אבק שרפה כך שרק הקצה שלה היה תקוע בין האחרים. אחרי שהצתנו את הקצה הבולט של המקרוני, היו לנו חמש־עשרה־עשרים שניות להסתלק. נהנינו מהפיצוצים העזים.

"תסתלקו, זה מתפוצץ," צרחתי. שני ילדים התעקשו בכל מחיר להרים את דלי הפח, שהנחתי כניסוי על הפצצה הרושפת והמתקתקת, שעתה זה הדלקתי. אך הם בשלהם, מתקדמים אל הדלי. נבהלתי נורא. אם יקחו ביד את הפצצה שלי, יתרסקו לגמרי. הם צחקו לי בפנים: "מה אתה מבלבל את המוח? אין לך שום פצצה!" המשכתי לצרוח, ולשבר־שנייה הם היססו, ואז נשמע קול הנפץ העז והדלי שעף לגובה הסבירו ביעילות, עד כמה שגו כשלא האמינו לי.

הרופאה, ד"ר קלבנסקה, התעלפה כשהביאו למרפאה ילד, שכף־ידו נכרתה. האחות המנוסה, שרה, הפגינה קור רוח ויכולת מצוינת לתפקד במצבי לחץ. היא טיפלה בשניהם סימולטנית. אני לא זוכר מסע הסברה בעקבות מעשי האיוולת שלנו. אני מניח שהיה כזה.

בכל אופן, כל התחמושת שאספנו מהשיירים של צבא הוד מלכותו הייתה כאין וכאפס לעומת האוסף שאגרנו באירוע של אניית הנשק, "אלטלנה".

*

חיילי "הארגון הצבאי הלאומי" החלו להגיע בשעות הבוקר. הם ישבו על רצפת משאיות ה"מק־דיזל" — חבורה עליזה אך מתוחה של צעירים. היותם חיילים ניכר בשני דברים: בכובע ברט עם פומפון וברובים החדשים שהחזיקו ביד. מעטפת העץ של הקנה הייתה בצבע בהיר, לא חום כהה מרוב שימונים כמו שלנו. הורדנו בחופזה את סמל התנועה שהיה תלוי על קיר המועדון. חשבנו שאם ייוודע להם מה עשו אצלנו לאלכס, הנער שהוכה עד זוב דם בגין חלוקת כרוזים של האצ"ל, הם ינקמו וישיבו לנו כגמולנו. כמובן, זה לא קרה. גם אלה שראו את הסמל, אני לא בטוח שידעו מהו. הגיע עוד "מק־דיזל", ועוד אחד. חיילי האצ"ל תפסו את השטח צפונית

למחנה שלנו, עד המזח. זה היה מעין גשר, מבנה עשוי ברזל, שנשא רצפת עץ, ברוחב כארבעה מטרים, וחדר לים במרחק של כחמישים מטר מהחוף. לשאלותינו, הבהירו אנשי אצ"ל, שעומדת להגיע אניית נשק. ובאמת, בשעות הצהריים, כשהשמש החלה לנטות לים, הופיעה נחתת על קו האופק. ספינה עם תחתית שטוחה, שלא שוקעת עמוק במים, והייתה מותאמת להנחתת ציוד לחימה וחיילים מן הים. אצ"ל רכש אותה להבאת עולים ונשק. כעבור שעה קלה היא נקשרה למזח. חיילי אצ"ל החלו לפרוק את המטען. באופק נראתה ספינה משייטת הלוך ושוב, כנראה של חיל הים, ששמרה על הנחתת, אשר שמה היה, כפי שנודע לנו מאוחר יותר, "אלטלנה".

במדינה מתוקנת לא יעלה על הדעת שארגון פוליטי או מפלגתי, לא ממלכתי, ייבא נשק ויצייד בו צבא פרטי. יתר־על־כן, היו אלה ימי ההפוגה מהקרבות, שהאו"ם כפה על הצדדים הלוחמים, למעשה, כדי לאפשר לערבים להתאושש מהמכות שספגו מצה"ל. הוראות ההפוגה אסרו, לכאורה, על הצדדים גם הצטיידות מחדש. הייתה זו עילה נוספת להתנגד בכוח לייבוא הנשק של אצ"ל.

במרחק של כמה מאות מטרים דרומית לקבוצה א' שלנו, לאורך הכביש שחצה את כפר הנוער החדש, התארגנה ה"הגנה", הצבא של המדינה בת החודשיים. עוד לא התרגלנו לקרוא לה צבא, במקום זה אמרנו, "הגנה". הכוח כלל זחל"מים וחיל רגלים עם ציוד הלחימה שלהם. מפקדם היה משה דיין, עטור תהילת קרבות, שבא, מוכן לאסור מלחמה על יהודים, להילחם למען דמוקרטיה וממלכתיות. מבני המגורים של הקבוצה שלנו ניצבו בתווך בין שני הצדדים הניצים. פקדו עלינו שלא לחזור לקבוצה ולהישאר מרותקים לבניין חדר־האוכל. אסרו עלינו, אפילו, לרדת לרפת לחלוב את הפרות, שייקלעו לקו האש, אם תהיה אש. ישבנו שעות. הערב ירד, עוטף הכל באפלה, ואנחנו לא ידענו מה קורה. בניגוד לצפוי, לא שמענו יריות. לבסוף הורשינו לחזור לחדרים. התכנסנו באחד ממבני הפח ששימשו למגורים, ודנו באפשרויות, ניתחנו מצבים, ושמענו את בגין ברדיו "שלהם". לפתע נכנס לחדר בחור שמנמן בעל שפם לא־עבות, בבגדים אזרחיים. ניכר בו שהוא מכוחותינו, כוחות דיין. על כותפות הבטלדרס האזרחי שלו נשא דרגת קצין. השתתקנו.

"נו חברה , מי יודע להשתמש ברובה?"

"אני!" "אני!" "אני!" — צעקנו כלנו.

בעל השפם בחר בכמה בחורים, ואני ביניהם, שנראו לו מתאימים. מלאי גאווה, בחזה נפוח, התחלנו לצעוד בעקבותיו. צעדנו בחול הטובעני עד המזח. לחיילי האצ"ל לא היה שריד וזכר. הם סולקו בלי אלימות. בגין הורה לא לפתוח באש, לא לירות ביהודים, והלך לאופוזיציה ל־28 שנים. מכונית מפוארת, ענקית, שהובאה במיוחד לשימושו, רבצה שקועה בחול. בקרבת המזח היו מונחים בחול אלפי רובים ומיליוני כדורים, מסודרים בערמות, בתוכם גם מקלעי ברן. "אלטלנה" נעלמה.

על דרך העפר שירדה מכפר ויתקין עמדה שורה ארוכה של עשרות משאיות צבאיות ריקות. את רצועת החול שבינן לבין ערמות הנשק התכוננו לעבור על לוחות פלדה מחוברים זה לזה. מין כביש מאולתר, שצבאו של ברנרד מונטגומרי, רוזן אל־עלמיין, השתמש בהם במלחמת המדבר נגד "אפריקה קורפוס" של רומל.

"נו, חברה — תתחילו להעמיס!"

"מה???"

הפילו אותנו בפח, רמזו כאילו מדובר בשמירה או במטווח ברובים החדשים. עשו זאת בצורה נחמדה. הבטנו סביב, לאור הירח ופנסי המכוניות ראינו ערמות־ערמות של נשק ותחמושת. העמסנו לפחות עשרת אלפים רובים, תוצרת לי־אנפילד, חדשים וחדישים, ותחמושת מתאימה בארגזים. העמסנו כל מה שהיה מונח עד קו המים לשימוש עצמי, היינו, לאימונים, הסתרנו ארגזים שבהם היו רימוני יד בלבד. כשסיימנו, שולי המזרח היו כבר אדמדמים. ישבנו לנוח על המזח ומישהו מאתנו העיר, כנזכר במשהו:

"כאן הכניס פפוש את כוכבה הבולגרייה שלו להריון."

"למה דווקא פה?"

"טיילו, והוא אמר לה: 'אם את לא נותנת, אני זורק אותך לים.'"

"אז נתנה?"

"אתה רואה, היא בהריון."

צחקנו. מישהו אמר:

"זאת שנתנה, טמבלית, הוא לא היה מעז לזרוק אותה לים."

כאלה היינו.

עם שוך הגלים כמה ימים אחרי האירועים הסוערים, הוצאנו את ארגז הרימונים ממחבואו ויצאנו לתרגול בזריקת רימונים חיים. כבר היו לנו בגדנ"ע שיעורים כאלה, אבל עם רימוני דמה בלבד. נזכרתי, שאני רמן

ותיק. באביב 1945, בהיותי בן 13, פירקתי רימון יד בחצר של רחוב פורגץ' 69. עד היום אני לא יודע איך עברתי את הפירוק ההוא בשלום.

בתקופה הקיבוצית שלי הכרתי בחור בגילי, גם הוא פירק רימון בשלהי המלחמה הגדולה. כף־ידו השמאלית הייתה קטועה. רימוני יד הם מסוכנים לא רק לפתיים צעירים אלא גם למבוגרים. בתום קרבות מלחמת ששת הימים רצה סגן מפקד גדוד לפזר מפירי עוצר. הוא השליך רימון־יד, מטעמי נוחיות בלבד, דרך חלון המכונית הפרטית בה סייר. יחד עם מפירי העוצר התפזרו שתי כפות ידיו. לבית־חולים גדול, שבו השתלמתי כחובש, הביאו כיתת לוחמים. מדי הצוערים היו חמוצים מדם. היה זה אימון לחימה בתעלות. בידי החייל המוביל היה רימון־יד שלוף ניצרה, כנדרש באימוני בית־הספר לקצונה.

אך לנו, בבן שמן שעל שפת הים התיכון, שיחק המזל. זרקנו את כל הרימונים ביד, כנדרש באימונים, ללא כל תקלות. בתום הסדרה התכבדנו בביקורו של המדריך התנועתי, שביקש להפסיק. הפסקנו. ממילא נגמרו הרימונים.

*

בין לבין, עוד לפני עלייתי ארצה, חזר פאלי באצ'י מהשבי הסובייטי. הוא הצטרף מיד לעשייה הפוליטית החדשה בהונגריה, כפעיל המפלגה הקומוניסטית.

אי־אפשר להגיד ששמח במיוחד כשנודע לו שאני עולה לפלשתינה־א"י. הוא לא התרשם במיוחד גם מהעובדה שאני חבר בתנועת נוער מארקסיסטית־ציונית. טענת המחץ שלו הייתה, שהחבר סטלין לימד אותנו, כי האדם צריך להגשים את הסוציאליזם בארצו, ולא לרדוף אחר הזיות־שווא בעקבות כתות דתיות. באותה עת, ארץ־ישראל לא הייתה מולדת לגביו. גם אם לא שמעתי בקולו, טענותיו נראו לי מנומקות. רחשתי לדודי כבוד והערכה רבה.

תוך כדי קרבות מלחמת העצמאות הגיע ארצה מקפריסין קיבוץ שלם של השומר הצעיר, יוצאי הונגריה, ביניהם דודי. השם שחבריו נתנו לקיבוץ היה בעצם תאריך: האחד במאי. לפליאתם ולרוגזם של החברים, ועדת השמות בארץ לא אישרה שם כזה. הגרעין, שחיכה בתורו להתיישבות בקיבוץ אילון, עלה על הקרקע בעמק יפה בין הרי הגליל המערבי, עמק געתון, ומכאן שם הקיבוץ. את כל הנאמר לעיל קראתי ביומן העלייה של הקיבוץ, שדודי, איתן, ניהל בהונגרית צחה.

רגע! איך אמרתי את שמו? איתן? זה שמו העברי־ישראלי החדש. דודי העניק לעצמו שם: "כח", ממש כך, בחולם חסר. הוא הזמין אצל צורף טבעת זהב, שנשאה תבליט עם שתי האותיות של שמו החדש. הדבר היה עוד בהונגריה, כשהתפקר מאמונתו הקומוניסטית והצטרף לתנועה הציונית. בארץ הסבירו לו ש"כח" איננו שם. מה שקרה ל"אחד במאי" קרה גם ל"כח". הציעו לו את השם "איתן", והוא אימץ אותו. אחר־כך טיפל גם בשם המשפחה. וייס־ונדור פאלי שקע לתהום הנשייה והיה לאיתן בן־דור.

באותה תקופה ביקרתי את דודי איתן פעמים אחדות בגעתון. התחבורה הציבורית הייתה עדיין דלילה, ולא אפשרה לבוא ולצאת כחפצך, לכן גם לנתי שם.

באחד מלילות החורף של 1949, כשהתארחתי אצלו, דפקו בדלת, והעירו אותנו משנתנו בצעקות: "תתעוררו! הצבא מגרש את הערבים מרבסייה. אסור לתת להם לגרש אותם!"

"קומו לעזור!"

"קחו סוודרים ושמיכות! יורדים לרבסייה!"

ירדנו לרבסייה, אך זה לא עזר. תושבי הכפר גורשו. מושב נתיב השיירה, שקם במקום הכפר, צועד בטוחות להפוך פרבר גנים של עיר הגנים, נהריה.

*

שמואל גוביץ' הרגיז את המדריך כשאמר, שגם בקיבוץ המנהיגים הם שקובעים לאן פני הציבור, ולפרט הבודד יש רק מעט השפעה על כך. המנהיגות מובילה — והציבור כעדר נוהה אחריו. המדריך הסמיק מכעס, בעיקר משום שלא הצליח לסתור את הטיעון ההגיוני. גוביץ' היה הבחור המוצלח ביותר בינינו. מבנה גוף אתלטי, תלמיד מצטיין, צייר מחונן, שהמבוגרים עובדי כפר הנוער קנו בכסף את סימפוניות הצבעים היפות שלו. באין בד, הטיל את יצירותיו על פיסות דיקט, שחברו, אהרן אנגל, הביא מהנגריה. שמואל היה שחמטאי מצוין, איש לא הצליח לגבור עליו. אפילו ויקי, שלא היה קוטל קנים באשקוקי, לא הצליח בכך. למרות ששמואל היה מודע לעליונותו הפיזית והשכלית, נשאר צנוע, אחד מאתנו.

מוצאו היה מהעיר נִיטרָה, שם לא דיברו הונגרית כמו במזרח סלובקיה. באמת יד ימין שלו היה מקועקע מספר מאושוויץ. סיפורו ממחנה הריכוז היה בל־ייאמן: כשהובילו אל תאי הגזים קבוצת ילדים, ושמואל גוביץ' בתוכה, הילדים ידעו בדיוק מה היעד. למרות המכות שספגו ממלוויהם,

צעדו בצורה לא מסודרת. בחדר המבוא הם סירבו להניח את חפציהם בסדר הנדרש, "כדי שימצאו אותם בצאתם מהמקלחת". הכניסו אותם לתא הגזים, נעלו את הדלתות האטומות ו...חזרו ופתחו אותן, בגין משלחת של הצלב האדום, שהגיעה והעמידה פנים שבאה לשם פיקוח.

שמואל לא היה זקוק לאיום בהשלכה לים כמו פפוש, שקנה אהבה באיומים. נערתו, מהעולים החדשים שהגיעו מבולגריה, הייתה בשלה ובוגרת, ואהבה אותו בגוף ובנפש. את האתלט שלה היא לא הייתה צריכה לעודד בפתגמים ובאמרות חכמים. שמואל לא דיבר על הנושא, לא התרברב. כשהוא דלה ממעיין ההנאות מלוא החופן, אנו הסתפקנו, עדיין, בהנאות החופן.

*

הפסקתי ללמוד וגם לעבוד. לא הייתה לי סבלנות לשמוע את הסיפורים של שטראוס, היקה הזקן מוכה הגורל. פרופסור שטראוס לימד היסטוריה באוניברסיטה בגרמניה. כאן נתנו לו ללמד כיתה של מתבגרים חסרי תרבות כמוני, שצעקו באמצע השיעור מתוך שעמום גרידא. שיעוריו של פרופסור שטראוס היו, אכן, משעממים ביותר. הוא דיבר במבטא שקשה היה להבין את עצם דבריו. כך אירע שלפני פסח, כשמשאית עמוסת מצות נגלתה לעיניי בחלון הכיתה, פרצתי בצעקה רמה: "מאצעס! מאצעס!". שטראוס זרק אותי מהכיתה, אליה לא שבתי עוד. גם המורה החדש למתמטיקה לא הקסים אותי. רבקה'לה הצנומה, מהבנות שלנו, פנתה אליו בתום השיעור בשאלת הבהרה. בעוד היא ישבה על השולחן שלפניי, שם המורה את ידו על ירכה החטובה, כשהאגודל מכוון, כמו תפילה, למקום יעדו, והסביר את השאלה באריכות־יתר. היום קוראים לזה הטרדה מינית של קטינה. אבל לא אלה היו הסיבות לעזיבתי את בית־ הספר.

הסיבה הייתה זו, שאמא עמדה לעלות ארצה. הבאתי את העניין לפני אספת חברי החוג שלנו, ואושרה לי עבודת חוץ לעזרת הורים, כפי שכונתה אז. את הכסף שהשתכרתי הפקדתי בידי הגזבר שלנו, משה סידי.

החלטתה של אמא לעלות הייתה סיומה של תגובת שרשרת. תחילה בישרה לי שהיא מתראה עם גבר, נדמה לי שהכרתי אותו. במכתבים הרבים ששלחה לי, דייקה בתיאור התפתחות היחסים ביניהם. התחלתי לקנא לזכר אבי. סיטואציה מוזרה. פסיכולוגים יודעים בוודאי לקטלג אותה כקומפלקס אלקטרה או משהו דומה. בהמשך התבשרתי שאמא יצאה עם הבאצ'י שלה למשחק כדורגל. היה זה הקש ששבר את גב הגמל. "עם אבא לא רצית אף

פעם ללכת למשחק כדורגל" — התגוללתי עליה. התוצאה הייתה, שהיא קראה לי לחזור להונגריה, כי עזבה את הבאצ'י הזה. מה עושים?

החלטתי להתייעץ עם המדריך החברתי. הייתה זו שעת אחר־צהריים מוקדמת. נקשתי בדלת. האיש הסיט את וילון הצוהר כזרת. כשראיתי את פניו המשולהבות, הבנתי ששעתו אינה פנויה לשיחות נפש, אלא למעשי דודים. וכך, בלי תמיכה נפשית, אבל בנחרצות, הודעתי לאמא שאני לא חוזר לגיא ההריגה. כיוון שכך, הודיעה אמא שהתחילה בהליכי עלייה.

ידעתי־חששתי שלא תקבל עזרה משום מקום אלא ממני. הרפתן של קיבוץ העוגן, שלמה גרין־גרנות, הסכים להעסיק אותי כחולב ורפתן מן המניין. את כל שעות הפנאי ביליתי, כמובן, בסניף הים־תיכוני של בן שמן.

הגיע הרגע שבו החזירו אותנו, קבוצות־קבוצות, לבן שמן המקורי, לצורך קימומו מנזקי המצור הממושך. מבן שמן צעדתי שניים־שלושה קילומטרים עד לוד, שהיהודים המנצחים כבר בזזו את מחסניה, חנויותיה ובתי מגוריה, כל דבר שניתן להזיז. כך קרה שזוג אופניים, להם נזקקתי בגין קשיי התחבורה, נאלצתי להרכיב מחלקים ומחלפים שאחרים זרקו.

כשאמא הגיעה, הצלחתי לתת לה סכום כסף, שהספיק לה לכמה שבועות מחיה.

*

טיול מצדה תש"ט היה גולת הכותרת לסיום אלף ימי כפר הנוער, סיום שנת הלימודים, וקבלת סמל הבוגרים של התנועה. המארגנים לא בחרו בחודשי החום הכבד של סיום שנת הלימודים, שכן היו עלולים להפיל קורבנות בין המטיילים הצעירים. המסורת הייתה שהטיול מתקיים בפסח. בחודש ניסן הלילות עדיין צוננים, וקרירות הסלעים לא פגה עם הנץ החמה.

הלב האיץ את פעימותיו ובשרנו נעשה חידודין־חידודין. התגשמה משאת־נפשנו, כשלעינינו המשתאות נגלה הצוק הנישא. שכבת "גבולות" של תנועת השומר הצעיר בישראל, כאלפיים בני נוער, העפילה למצדה. טור עקלתון כחול של נערים ונערות התפתל בשביל. עשינו היסטוריה. עד כה טיילו כאן פלמ"חניקים חסונים ואמיצים. גם חברי תנועות הנוער שאפו להגיע למצדה, לעתים באו אליה תוך הסתכנות פיזית. קמה מדינת ישראל, והיינו חופשיים לטייל בארצנו. היה זה הטיול הגדול הראשון של תנועת השומר הצעיר במדינה הצעירה. חוויה אדירה שלא שוכחים כל החיים.

טיפסנו ממזרח, בעלייה הקשה יותר של שביל הנחש, כפי שהוא נקרא באותם ימים. סקר מדוקדק של מצדה, שכלל את סימון שביל הנחש המקורי, ערך שמריהו גוטמן רק כעבור ארבע שנים, ב־1953. טיפסנו על סלעים חלקים וחשופים, נעזרים בחבלים הקשורים ליתדות. אחרי שהגענו למעלה וסיירנו במקום, התקיים מסדר. הירידה ממצדה לא הייתה פחות קשה מהעלייה.

כמה עשרות נערים נתקענו עם שקיעת החמה במרומי מצדה. המדריכים החליטו שלא לרדת בחשכה, נשארנו אפוא ללון למעלה. העלו לנו מזון, שמיכות ועצים למדורה. להבות המדורה במרומי צוק מצדה עוררו בי תחושת שייכות לאומית רומנטית. כשהתכסיתי בשמיכה, בתוך אולם ענקי החצוב בסלע, (ממגורת חיטה או ברכת מים) באו גיבורי אלעזר בן יאיר לבקר אצלי. הם היו כל־כך ממשיים, שיכולתי לחוש אותם, לגעת בהם. מותניהם חגורים וחרב על ירכם. הם היו גדולים וחזקים. בלכתם הבטיחו ששנית מצדה לא תיפול.

למחרת שבה אלינו השמש וזרחה מהרי מואב, ממורקת כתפוז פיזרה את אורה במדבר, ואני שטוף כולי באורה המסנוור. במקום שחנו הרומאים, סילווה והלגיון העשירי שלו, חנו כעת משאיות ברוקווי, שנשכרו כדי להחזיר אותנו לתל־אביב. בפיתולים של כביש מעלה עקרבים נאלצו הנהגים לתמרן פעמיים קדימה־אחורה, כדי להשלים את הסיבוב. היו עשרים־ושניים כאלה. הגה כוח טרם הומצא.

בדרך הגיעה אלינו ידיעה: משה חיוני, חבר קיבוץ רבדים מגוש עציון, חגג את שובו מהשבי הירדני בטיול קומנדקרים בנגב. באחד הוואדיות נורה למוות בידי מסתננים. למרות סיום המלחמה בניצחוננו, דרכי הארץ לא היו עדיין בטוחות.

*

עם גמר שנת הלימודים הודיעו לנו שנעבור לקיבוץ דן. נהיה שם כגרעין הכשרה, ואחרי טירונות נח״ל נמשיך כמחלקת נח״ל — יחידה צבאית במדים לכל דבר, פרט לעובדה הזניחה, שנעבוד יום עבודה מלא של שמונה־תשע שעות במשק ובשירותים. רעיון מבריק, שענה על צורכי המדינה הצעירה והבטיח את הגרעין הקשה לקיומה, שהוא ההתיישבות העובדת. אחרי שנת שירות במדים, נצא לשל״ת — שירות ללא תשלום — בקיבוץ דן או במשק־ספר אחר. הגיוס שלנו נדחה בשנה בערך, ליוני 1950. לקיבוץ דן נעבור עם סיום שנת הלימודים, 1949/1948.

כמנהג הקיבוץ הארצי — תנועת ההתיישבות של השומר הצעיר — התארגנה משלחת, כדי לבחון את המקום שיועד לנו. חברי המשלחת היו פוקסי ואחת הבנות. הם התקבלו בסבר פנים יפות, קיבלו מידע על ענפי המשק ושוחחו על מיומנויות חקלאיות שפיתחנו בבן שמן. דובר אפילו על אפשרות שבבוא היום נשלים את הקיבוץ, היינו, נצטרף אליו כחברים בעלי זכויות מלאות.

שתי סיבות היו לצורך ב"השלמה". האחת, השאיפה התמידית להתפתח בייצור ובצריכה. הסיבה השנייה, שלא נאמרה, הייתה עזיבה מתמדת של חברים. הייתה הסכמה שבשתיקה, שתופעת העזיבות היא טאבו. בעת ביקור המשלחת בקיבוץ דן היו החברים הוותיקים באופוריה. ילדיהם המתבגרים עזבו את הקן הקיבוצי החם, ויצאו ללמוד במוסד החינוכי שבשריד. הם סיפרו על כך בשמחה, כמובן. פוקסי העיר, ספק בשובבות, ספק ברצינות, ספק כמשאלה: "ואנחנו נצא עם בנות הקיבוץ, נתחתן אתן ונקים משפחה."

ואז קרה דבר מוזר: פני המארחים החביבים התכרכמו והם הגיבו בהתנשאות וביבושת:

"אתם? עם הבנות שלנו?"

פוקסי, בחור אינטליגנטי ורגיש, הבין מההקשר ומזרימת הדברים את הפירוש: אתם ילדים ממוסדות של עליית הנוער, פליטי שואה שבאים משום־מקום. מי מכיר אתכם? מי אתם בכלל שתתחתנו עם הנסיכות שלנו? יש אצלכם בנות — תתחתנו אִתן. במשך שהותנו בדן קרה לא פעם שיחס מכוער מעין זה בא לידי ביטוי כזה או אחר.

כדי להמחיש עד מה מוטעית הייתה התפישה של הקיבוצניקים הטובים, אזכיר רק הישגים של כמה מהחברים שלנו.

אריה אדמון (פוקסי) ז"ל היה סגן אלוף, כלכלן, נציג תעש באירופה.

אהרן אנגל ז"ל היה אמן קרמיקה ידוע. יצירותיו מפארות בתים רבים.

יעקב ברנדשטיין (ויקי) ז"ל היה מכונאי ראשי ונציג צים ביפן.
אברי שרון (אלטמן), מנהל מחלקה בתעש.
אריה שטיינר (כושי), תת־ניצב במשמר הגבול.
משה איתם (קליין) אגרונום, בוגר הפקולטה לחקלאות.
צבי פליישר, גזבר העיר ערד.
ראובן נוימן, בעל משק מצליח במושב ניר בנים.

שולמית דהרי, אמנית, ציירת.
ד"ר שולמית שרון (אסקיו), פסיכולוגית.

ד"ר ג.ב. סיפרה שלרגל עבודתה הזדמנה לאחד הקיבוצים, כששני ילדיה עמה. המארח האדיב הזמין אותה לארוחת־צהריים בחדר־האוכל של הקיבוץ. רצה המקרה וליד אותו שולחן סעד גם רכז ועדת החינוך (מנהל בית־הספר) של הקיבוץ. במשך כל השיחה לא פסק הרכז להלל ולשבח את החינוך הקיבוצי וטען שהעליונות של חינוך זה היא מוחלטת לעומת מערכת החינוך הנחותה בעיר. שתי הבנות של ג.ב. הן כיום בעלות תואר דוקטור. כמובן, גם בין החניכים שלמדו על־פי השיטה "העליונה על כולם" יש כאלה.

משאית ה"מק בנזין", נהוגה בידי מל, הנהג ההיסטורי של דן, ירדה לרחבת צריף המגורים שלנו ועצרה. "יאללה, חבר'ה, להעמיס אחת ושתיים! אנחנו יוצאים לדן." החיפזון והמילה "להספיק" היו מילות מפתח. לקחנו אתנו את רכושנו היחיד עלי אדמות — מיטות הסוכנות, העשויות ברזל. ה"סחורה" כוסתה בברזנט ואותנו הושיבו אחר כבוד על המטען. שם, במרומי 4.6 מטרים מעל פני הכביש, כששום מעקה לא מגונן עלינו מפני נפילה, הפלגנו צפונה.

כשהגענו, גילינו שהצ'לו של חוה יעקובי נשבר. חוה, ירושלמית במקורה, הייתה נפש עדינה. היא לא התאימה לחבורה שלנו, שסברה כי גסות־רוח היא מהמידות הרצויות של בן הארץ הזאת. לחוה היה קשה, אך היא לא הרימה ידיים והמשיכה לנגן בצ'לו שלה. אני לא יודע אם אהבה לנגן או רק צייתה למצוות אביה. לימים, נישאה לבחיר לבה, בחור חמד, שקשה למצוא דוגמתו: קוסטיה נירנברג, המוכר היום יותר בשם פרופ' ישעיהו ניר.

הגורם ליציאה החפוזה שלנו לדן היו צווי גיוס אישיים. הייתה סכנה ממשית, שאם נתגייס כפרטים, נאבד לעד להתיישבות העובדת. סיכון כזה לא לוקחים. עובדת היותנו במשק־ספר, בקו ראשון, גוננה עלינו מפני גיוס בוסר, וההכשרה לא התפזרה. כפר הנוער בן שמן שיתף פעולה עם הקיבוץ הארצי ואנחנו קיבלנו ארכה של חצי שנה ויותר עד הגיוס לנח"ל.

מכונת התפירה עולה לדן

כשלושים קילומטר צפונית לראש פינה, אחרי שעברנו את חלסה (היום קרית שמונה), הפנה מל את חרטום המק מזרחה. לא עוד כביש אספלט, אלא מין דרך סלולה בחלוקי נחל בגודל אגרוף. שני פסי אספלט, רוחבם כרוחב הצמיג, ריככו את טלטולי הנוסעים. אחרי שעברנו את גשר החצבני נעלמו גם פסי האספלט הצרים. עד כאן תחום המנדט. ב־15 במאי 1948 חדלו לסלול. חמש דקות נסיעה נוספות, והגענו אל ארץ מעיינות הדן, שם חובק הגן הקסום את מימיו הצוננים של המעיין, הוא תל אל־קאדי. לימים קראו לו תל דן, כי המקום היה בנחלת שבט דן, או לפחות במחציתה. קאדי, כידוע, פירושו שופט בערבית, ומה עושה השופט? דן. הנה גלגולו של שם.

בקצה הצפוני של אצבע הגליל קיים מִקבץ של שלושה יישובים. שני קיבוצים, דן ודפנה, והמושב שאר־ישוב. ב־1939, כאשר הוקמו שלושת היישובים, הם נקראו מצודות אוסישקין.

שיכנו אותנו בבית אימון לאפרוחים, שבין אימון לאימון היה פנוי. בית אימון הוא מקום גידול לאפרוחים בתקופה שבה הם זקוקים עדיין לחימום גופם, תחליף לאמא דוגרת.

קבלת הפנים הייתה עוינת ושמחה כאחד. העוינות באה מצד העכברושים, שהיו שותפים מלאים לצלחת האפרוחים. עכשיו, פלשו בני־אדם לשטח הבלעדי שלהם. את התמרמרותם ביטאו בצווחות רמות ובהתרוצצות עצבנית על גופנו. לולא האמונה האיתנה בצדקת דרכנו, עלולים היו לייאש אותי.

השמחה הייתה של חברי הקיבוץ לבואנו. כשהגיע גרעין חדש למשק היו צריכים, בדרך־כלל, להשכיל ולאמן את חבריו ביסודות העבודה החקלאית ולהקנות להם מיומנות גם בענפי המשק האחרים. לא כן במקרה שלנו. מסגריה, נגריה, נוי, שדות ובעלי־חיים תוגברו בצעירים חרוצים, שנתנו כתף בנפש חפצה להוכיח את יכולתם.

*

החברים המייסדים של הקיבוץ הגיעו מפולין ומטרנסילבניה. אלה האחרונים גדלו על השפה והתרבות ההונגריות, אך הפולנית והיידיש הן

שהיו דומיננטיות בחיי היומיום. לא כן החברים של ההשלמה הסלובקית־הונגרית החדשה, שהיוו שכבת ביניים בינינו ובין החברים הוותיקים. הם היו פליטי שואה כמונו, המדיארית שלהם נישאה בראש חוצות בקולי קולות.

המושג, השלמה, שימש כעין קוד לאי־השלמה של התנועה הקיבוצית עם גורלה המובנה — היינו, להשתנות או להיעלם. מטרת ההשלמה הייתה למלא את שורות החברים המידלדלות תדיר. תנועת ההתיישבות הקיבוצית הייתה מראשית ימיה דלת מסתובבת לאנשים מוכשרים — יותר או פחות — לכניסה למעגל העשייה של המדינה המתפתחת. מימיי לא חתמתי על שום התקשרות חוזית, המחייבת את הצדדים לשאת באחריות הן לעשייה ולשותפות, והן למחדלים ולכישלונות. ההשוואה הטובה ביותר שמצאתי לאפיון יחסו של החבר לארגון ולהגדרת ההתקשרות, היא הכשרות וחוקיה. אחרי שרחצתי היטב את הצלחת, איש לא יוכל לקבוע אם היא חלבית, בשרית או טרף. לשון אחר, אי־אפשר לגבות מהעוזב את מחיר הכישלונות הכלכליים שגרם להם, מחד, אך אין לו גם חלק ונחלה בהצלחות שהיה שותף להן, מאידך.

לפי התקנון — כעין "שולחן ערוך" של התנועה הקיבוצית — כל גרעין היה רשאי ליום לימודים פעם בשבוע (או חצי יום) וכן למדריך. האיש שהוקצה לגרעין שלנו היה משה סקיי־זכאי, אדם משכמו ומעלה, שגילם באישיותו את כול הטוב והיפה, ואת האמונה בצדקת הדרך החלוצית השיתופית. הוא פיזר ביד נדיבה את עושר ידיעותיו. מבגדיו נדף ריח רחלים ואיילים, בהיותו רועה את הצאן של קיבוץ דן.

שהותי בדן התחלקה לשתי התקופות: זו שלפני הטירונות במשך שלושה חודשים, וזו שאחריה; ההבדל היחידי בין שתיהן היה זה, שבתקופה השנייה לבשנו מדים.

*

עוד בהיותי בבן שמן קינן בי החשש, שהוותיקים לא בדיוק מבינים, ורע מזה, לא מתאמצים להבין מה עבר עלינו בשואה. פעם, רק פעם אחת, העזתי לתהות על כך באוזניו של חבר ותיק, יוצא פולין, ולהעלות לפניו את ספקותיי. הוא נעלב קצת, אך בהחלט היה מודע לחובתו להשיב: "איך לא? הרי אלה אחינו ואחיותינו, דם מדמנו, בשר מבשרנו." אין ספק, התשובה הייתה כנה ובאה מעומק הלב, אך רמת ההתייחסות הייתה כוללנית למדי.

בשבע שנות היותי חבר קיבוץ אני זוכר כמה וכמה חגיגות אחד במאי. יום זיכרון לשואה אני לא זוכר. פעם אחת עשינו מופע גרנדיוזי שהיה קשור בשואה. הקיבוץ, שבו הייתי חבר, נקרא על שם הצנחנית חביבה רייק, חברה בקיבוץ נרבתא־מענית, שמסרה את נפשה על הצלת יהדות סלובקיה בעת השואה.

בשנת 1954, במלאות עשור להצנחת שלושים ושניים אנשי פלמ"ח באירופה, במטרה להציל חיי יהודים בארצות הכיבוש הנאצי, התקיים כנס זיכרון. הכנס ההמוני נערך בקיבוץ מעגן, קיבוצו של פרץ גולדשטיין, אחד הצנחנים, שרובם ככולם היו חברי קיבוצים. מעגן היה קיבוץ של מפא"י, וגם העצרת הייתה של מפא"י. והרי גם לנו, בקיבוץ הארצי, הייתה צנחנית משלנו, חביבה רייק. בהנהגת התנועה הוחלט שחייבים לערוך עצרת משלנו.

הביאו את הבמאי יואל זילבר לביים את המופע. אליו הצטרפה הכוריאוגרפית הטובה בארץ, גרטרוד קראוס, כדי ליצור את תנועות המחול, שהיו לב לבה של ההצגה. גרטרוד קראוס, שבאה ממורשת אמנות המחול הגרמנית, לא הצליחה ללמוד עברית. כל הקיבוץ עלץ לשמע אמרות השפר שלה. היא סיפרה, שבאמצע הכנות להצגה חשובה, "שימון נפל בבור ואנחנו חשבנו, משוגע." כלומר, שמעון פינקל האגדי נתקל במשהו, מעד ונקע את רגלו, הצוות השתגע, כי בלי פינקל אין הצגה.

העלויות היו גבוהות מאוד, אבל התנועה — לא של גרטרוד אלא של הקיבוץ הארצי — כיסתה הכל. אנחנו תרמנו את כל זמננו הפנוי בערבים, את כֹחנו ואת לחננו. התוצאה הייתה הצלחה גורפת של העצרת כולה, והמופע בפרט. הכותרת הייתה: "הקמנו מצבה חיה לזכרה של חביבה רייק". במופע היו הרבה מהפכה, מלחמה במדכאי העמלים, כמיהה לחופש. לא זכור לי שדובר בשואה. לא דובר על תכלית שליחותם של הצנחנים. אבל עם הצלחה לא מתווכחים. תקופת החזרות הייתה חוויה נהדרת, והצלחת הביצוע הייתה שכר על המאמצים שהשקענו חודשים ארוכים.

ובעיקר: הראינו למפא"יניקים שגם לשומר הצעיר הייתה צנחנית גיבורה.

*

מקדמת דנא חולב הקיבוצניק הרפתן את פרותיו שלוש פעמים ביום, שלא כמו רפתנים אחרים בארץ ובעולם, שעושים זאת פעמיים בלבד. שיטה זו היא אחד הגורמים לתנובת החלב הגבוהה. כעבור שנים רבות, עם

תעודת בוגר אוניברסיטה בכיסי, כתבתי מאמרים מקצועיים בזכות שתי חליבות ביום, כנראה בהשפעה טראומתית נגררת של זמן הפעילות ברפת, שהשתרע על פני שמונה־עשרה־עשרים שעות ביממה.

העבודה ברפת בדן, אכן, הייתה קשה מאוד. הוצאת הזבל מהתעלות הייתה עבודת פרך ממש, על אחת כמה וכמה בחורף. העמסנו את הקש, ספוג הפרש והמים, על עגלה שטוחה. קרה אפילו שהעגלה קרסה תחת העומס. כל תוספות המזון שבעולם לא פיצו על הקושי הפיזי הרב. ברפת לא הייתה אפליה, שלא כמו אצל הבנות שעבדו בבתי־הילדים. המטפלות, חברות הקיבוץ, סעדו עם הילדים מכל טוב, ואילו את בנות הגרעין שלחו לאכול בחדר־האוכל הכללי. אצלנו, בענף הרפת, הייתה אווירה אנושית־חברית להפליא. למשל, עניין הסיגריות: המנה הקצובה לא הספיקה לאיש. קבענו שכר חליפין עם סבק המחסנאי. כל שק תערובת של מזון פרות ריק שחזר למחסן בצורה מכובדת, זיכה את המחזיר בקופסת סיגריות "עתיד". היה ויכוח על טיב הסיגריות. היו שטענו כי הן עשויות זבל גמלים מיובש והיו שסברו כי בתערובת יש גם טבק. הסיגריות חולקו בין עובדי הרפת בשוויוניות למופת. כולנו עישנו.

*

בהשכמת בוקר אחד הגיע איש הביטחון של הקיבוץ לרפת באמצע החליבה. הוא ביקש בבהילות לשחרר פרה, ולגרש אותה מהרפת, שתתרוצץ בחוץ. עמי, רכז הרפת, הורה לשחרר את הפרה צביה, שממילא היה מעט חלב בעטיניה, ולא ייגרם נזק לתנובת החלב אם נפסח על אחת משלוש החליבות שלה.

צביה טלטלה את שש מאות הקילוגרמים שלה בעליצות רבה על החופש הבלתי־צפוי, ואילו אנחנו ביקשנו לדעת, על מה ולמה? התברר שהסורים תפסו חוליית מודיעין שלנו בשטחם. תפקיד החוליה היה להחליף סוללה במכשיר האזנה חבוי. הממשלה מנסה להחזיר את אנשי החוליה, באמצעות האו"ם, בטענה שהם רדפו אחרי פרות שברחו. הניסיון לא הצליח. אורי אילן, בן קיבוץ גבעת שמואל, שהיה בין הנלכדים, עונה עד מוות. הוא הוחזר ללא נשמה באפו, רק פתק מוסתר בין אצבעות רגליו: "לא בגדתי!"

תל עזאזיאת, משלט סורי עוין, שהוצב בשטח המפורז, המשיך לאיים. החיילים הסורים עקבו מגבוה אחרי הנעשה בחצר הקיבוץ. במלחמת ששת הימים כבש צה"ל את התל. בעמדת המרגמה נמצא כרטיס טווחים, בו צוינו בתי הילדים של הקיבוץ. אמנם, בשנת 1950 על־פי דרישת האו"ם, פוצצו

הסורים את מתקניהם על התל, אך בנו תחתיהם מצודה חדשה.

*

ביום אביב שטוף ניצוצות נהרה, בו עץ ושיח הילל את יפי הטבע של הגליל העליון, רעיתי את עדר הבקר. עלי עשב, שיכורי טל, התעבו בחדוות צמיחה, עגלות הבקר שרעו בכר אכלו אותם בתיאבון. עגלה היא בת בקר שטרם המליטה. כשיזריעו אותה — הפר או השליח מטעמו, המזריע, היא תיקרא עגלה הרה, וכשתמליט, בשעה טובה, תהיה מבכירה. הָעֲגָלוֹת שרעיתי היו בנות שלושה־עשר־ארבעה־עשר חודשים, כבדות משקל, שהגיעו לבגרות מינית. צעדתי עם שמחה בלב ורגליים במגפי גומי. נתמלאתי גאווה כששמתי לב שאחת מבנות החסות שלי עוקבת אחריי לכל מקום, עד סליל של תיל דוקרני, שחסם את דרכי. עצירתי במקום הייתה אות וסימן לבעלת 350 הקילוגרמים, שליוותה אותי בנאמנות, להתרומם על רגליה האחוריות ולקפוץ עליי כמעשה הרבעה. התמוטטתי לתוך סלילי התיל. העגלה איבדה בי עניין ונטשה אותי לנפשי, מסובך בדוקרני הקונצרטינה.

בת לווייתי ביצעה תרגיל מוסכם — קפיצה על חברותיה לעדר, איתות שהיא מוכנה להתעבר. הטעות שלה הייתה, שחשבה אותי לאחת מן העדר. הטעות שלי הייתה, שלא פירשתי נכון את התנהגותה. בשובי עם העדר, צחקנו צחוק גדול על השלומיאליות שלי והבנתי שיש לי עוד מה ללמוד.

*

מעבר לכביש שכנו הבתים הנטושים של מושב שאר ישוב. לאחרונה התחילו לאכלס את המקום מחדש. המתיישבים המקוריים, יוצאי הונגריה, נטשו עם פרוץ הקרבות של מלחמת השחרור. כולם עזבו, פרט לאחד — רווק ערירי. קראו לו קורלֶט (בהונגרית: מעקה), איש לא ידע את שמו הפרטי. כשרובה בידו ושני כלבים לצדו, הכריז קורלט במבטא הונגרי: "מולדת לא עוזבים." ביתו היה גדוש ספרים בנושאי אמנות עתיקה. הספרים נערמו על לוחות עץ שהונחו על מיטות הסוכנות. לקורלט הייתה מחלוקת קשה עם הגוף המתיישב החדש ועם המוסדות המיישבים. האיש דרש בעלות על נחלתו, בלי להיות חבר באגודה השיתופית. חברים במושבים היו מאורגנים באגודות. האגודה דאגה לשווק את תוצרת חבריה ל"תנובה", דאגה לניהול חשבונותיהם, הזרימה אספקה ותיווכה בין החבר ובין הבנקים. בדרישה זו הקדים קורלט את תקופתו בחמישים שנה. היכרותי עמו נבעה

משפה משותפת ומעבודתי ברפת, לשם נהג לבוא כל יום לקנות ליטר וחצי חלב. בדיוק ליטר וחצי. כל ניסיון למדוד ביד רחבה נדחה באדיבות, אך בתקיפות. בקנקנו הקטן הייתה כבר מוכנה אבקת הקקאו, שטלטולי הדרך בחזרה לביתו סיפקו את הערבוב להכנת משקה השוקו־קקאו. מדדתי את החלב בקנקן ה"ליטר", שהיה עשוי אלומיניום, ששלושה חריצים מלוא ההיקף חובקים אותו לסימון רבעי הליטר. תחילה מזגתי מלוא הקנקן, אחר־כך שפכתי כמה טיפות מיותרות בחזרה לכד החלב.

לפי השגרה הידועה מראש, הופיע קנקן החלב, נישא בידי קורלט, לקראת סיום חליבת הצהריים. אנחנו, החולבים, מיהרנו, כי מדחסי קרור החלב של ברכת מי־הקרח היו מקולקלים ונאלצנו לסחוב כדים של 30 ליטר חלב עד נחל הדן. השקענו את הכדים בנחל, ומי ההפשרה של שלגי החרמון קיררו אותם מצוין.

קורלט לא התעניין בחיפזון שלנו ולא התרשם מהלחץ. הוא קרא לי לסור לפינה מרוחקת. עמדנו ברווח שבין שתי פרות, כדי שהאחרים לא יראו אותנו. הוא תחב את ידו בכיס מעילו ושלף משם בזהירות, בין שתי אצבעותיו היבשות, גיליון נייר, וקיפל אותו בצורה מסוימת. הוא פנה אלי, "מר קליין," בגוף שלישי, שהיה קצת מוזר, וביקש ממני לקרוא את המכתב בשבילו, כיוון שהוא לא קורא עברית ולא כותב בה.

היו שם כמה שורות מודפסות במכונת כתיבה. המכותב היה מר קורלט, אחוזת קורלט, שאר ישוב, דואר ראש פינה. וזה לשון המכתב: "צר לי, אך מסיבות מדיניות איני יכול לעשות דבר בקשר לעלייתה של הנ"ל מהונגריה." על החתום: חיים ויצמן, נשיא המדינה. מי הייתה "הנ"ל" — לא יכולתי לדעת, כי קורלט קיפל את הנייר כך שלא אראה את השורה, "הנדון". הוא המשיך להחזיק במכתב בידו, ולא מסר לי אותו.

"איך כתבת? הרי אינך כותב עברית," שאלתי נדהם.

"באותיות לטיניות," השיב בתמימות.

מי הייתה האלמונית שקורלט רצה להעלות ארצה? הוא סירב לגלות. הסוד נודע לי מישראל צחורי־וייס, שותפי לעבודה ברפת, ששפע חוכמה וידע. הסוד היה סיפור אהבה, כמו באגדות.

קורלט, בחור הונגרי, לא יהודי, מהעיר סֶגֶד, התאהב בבתו של עמנואל לב, הרב הראשי הניאולוגי של העיר, וחבר הבית העליון של הפרלמנט ההונגרי. נוסף על היותו רב היה עמנואל לב גם מדען שעסק בבוטניקה של המקרא. פרסומיו מצוטטים עד היום, מאה שנה אחרי כתיבתם. קורלט

המאוהב החליט לעשות את הדבר הכי יהודי שיש כדי לזכות בבת הרב ולהיות ראוי לה. הוא עלה ארצה והיה בין החלוצים של ההתיישבות בעמק החולה. זמן לא רב אחר־כך פרצה מלחמת העולם השנייה והקשר נותק. ביודעין או לא ביודעין, התעלם קורלט מהשואה, הדחיק את הרכבות, תאי הגזים והמשרפות, שבהם הובלה, נרצחה ונשרפה אהובתו בת הרב. הוא המשיך לצפות לה עד כלות.

*

אחרי ליל הבלהות בחברת העכברושים עברנו לצריף שהותאם למניעת עקיצות יתושי האנופלס, הגורמות מלריה — דלת רשת כפולה, חלונות מרושתים, דגם של פרופסור מר. אף הקדמנו תרופה למכה ונטלנו כינין.

שמואל גוביץ׳, אהרן אנגל ואני גרנו בחדר חשוך, שקירותיו היו צבועים חום כהה ונורה של 60 ואט הצליחה לגרש את החושך, אך לא הביאה אור.

קיבלנו דייר נוסף, אביו של שמואל גוביץ׳. האיש הקרין סוג מסוים של חוסר שפיות. דיברתי אתו הונגרית. בניגוד לבנו, ידע את השפה, אולי עוד מהימים שלפני מלחמת העולם הראשונה. הוא היה בעל תואר רב־אומן בשחמט, וריתק אותנו במשחק הסימולטני הגדול שנערך בחדר־האוכל של הקיבוץ. הונחו עשרים וחמישה לוחות שח. השחמטאים הטובים ביותר של עמק החולה התייצבו נגדו. האיש הכחוש נע מלוח ללוח, השתהה עשר־חמש־עשרה שניות, עשה את המסע הנדרש, והמשיך אל הבא בתור. קרה ששחקן לא הצליח להשלים מסע לפני שגוביץ׳ הזקן חזר אליו. למותר לציין שהוא ניצח בכל הלוחות. עם בנו יחידו שיחק בלי לראות את הלוח, ישב עם הגב אל הבן וניצח. גם שמואל היה שחקן מעולה, אך לעומת אביו — חגב.

הזקן בישר לי שפיתח תרופה נגד מחלת הסרטן. החומר הבסיסי הוא בצל ושום. מארוחת־הבוקר נהג להביא בצלים, קיצץ אותם ואחסן בספל גדול. גם שום הוסיף. את המרקחת הניח תחת מיטתו. כעבור ארבעה־חמישה ימים הדיפה המרקחת צחנה נוראה. אמא של שמואל נפטרה עוד לפני השואה — מסרטן.

*

בסוף החורף של שנת 49׳ - 50׳ נסענו לבדיקות רפואיות בלשכת הגיוס בטבריה. בגיליון הרפואי שלי רשמו שיש לי מבנה גוף פקיני, כולנו היינו פקינים, חוץ משמואל גוביץ׳, שרשמו לו מבנה גוף אתלטי. תאריך הגיוס

שלנו נועד להתחלת חודש יוני. באותו זמן כבר הצלחנו, שלושת הצעירים, לצאת מהחדר המשותף עם אבא גוביץ׳. עכשיו גרנו בצריף שוודי, שבזכות בידודו המעולה סבלנו בו פחות בימי חום הקיץ.

ב־1 במאי 1950 חגגנו את החג החשוב של השנה. על מגדל הסילו הונף דגל המעמד האדום. חברי הקיבוץ, לבושים חג, הלכו לתל אל־קאדי לשמוע נאומים חוצבי להבות על המהפכה הסוציאליסטית ההולכת וקרבה. שמואל גוביץ׳ לא בא. הוא יצא ידי חובתו בעיון מדוקדק בספרו של קרל מרקס, "הקפיטל", שמרקסיסטים מאובנים תרגמו לעברית, ושכל מילה בו חצץ. אך מה להן חצץ, לשיניו החזקות של שמואל? הוא קרא והבין.

שמחים וטובי לב חזרנו מתל אל־קאדי אל הצריף השוודי שלנו. בחדר היה מוטל שמואל גוביץ׳, לידו סטן, והוא מפרפר ומחרחר בשלולית דם גדולה. הדם ניתז לכל עבר, וכך גם גולגלתו. יום שלם עבר עד שהתעשתי וניקיתי כל מה שנותר ממנו בחדר. הרופא שלקח אותו לבית־הולים בטבריה, החזיר את האמבולנס כבר בראש פינה. לא היה טעם להמשיך. שמואל מת. כשעברתי על מחברת הסקיצות שלו, ראיתי שהיא מלאה, דף אחרי דף, בדמויות של תלויים בצווארם. הם נראו כמו האיש התלוי שראיתי בכיכר העיר בבודפשט לאחר שוך הקרבות. רק אז נזכרתי ששמואל פנה אלינו אין ספור פעמים: "בואו, נתאבד ביחד", "בואו נתאבד באופן קולקטיבי," היה אומר לנו, ואנחנו לא ידענו לפרש את אמירותיו. ומי התעניין במצוקותיו של נער עולה?

עוד בהיותנו בבן־שמן נדנד לנו אריה ציטרום שנאונן בצוותא. פעם נענינו לו. רק כעבור שנים נודע לנו שהוא הומוסקסואל. למרות ההבדל התהומי בין שני המקרים, יש משום דמיון בין שני הנערים. נער במצוקה רוצה לגייס את חבריו, שבהעדר הורים הם הקרובים לו ביותר, לתמוך בו ובמעשיו.

היה עוד אחד בינינו, שמואל רוזינגר, נער ערירי מבודפשט, ששלח יד בנפשו. אז כבר היינו בקיבוץ להבות חביבה. הוא לא היה אתנו. לא רצה לחיות בקיבוץ, נשאר בצבא, ושירת בחיל האוויר כמכונאי. כשבא אלינו לביקור, מצא בארון את אקדח המאוזר של כושי, שהחזיק בו מתוקף היותו מפקד האזור. רוזינגר הלך עם האקדח לשירותים וירה לעצמו בראש. וכי לא הייתה לו הזדמנות בבסיס חיל האוויר לשים קץ לחייו? הוא העדיף לעשות זאת בסביבה תומכת, בין האנשים היחידים שהיו קרובים לו. בין החבֵרה.

גוביץ' הזקן החליט שאני רצחתי את בנו, בשל תחרות על חסדיה של חברתו. לא היה שום טעם לפנות אל השכל הישר שלו. רב־האומן האומלל הכריז שירצח אותי. האמנתי לו. אהרונקו אנגל שמר עליי בשנתי כל הלילה עם אקדח מאוזר טעון. בארבע לפנות בוקר קמתי לחליבה. באפלולית הרפת הלא מוארת קל להיכנס בלי שמישהו יבחין בכך. כולם עסוקים בחליבה. איש לא רואה ולא שומע, אין מניעה לגשת אלי ולתקוע סכין בגבי. אחר־כך יוכלו לחפש אותי בתעלת הזבל. ישראל צחורי ניסה להסביר לי, שלא סביר שהזקן יממש את איומיו. והוא צדק. האיש ניגש אליי אפילו וביקש סליחה על ההאשמה. בדיעבד התברר, שהוא ראה אותי למחרת האסון מחכה ליד תחנת האוטובוס לחברה של שמואל, כדי לבשר לה את בשורת האיוב, ופגישתי אתה יצרה אצלו את ההזיה שאני הוא זה שרצח את בנו.

כשעברנו ללהבות חביבה, השארנו את הזקן מאחורינו. הקיבוץ מצא לו דירת שיכון בחיפה, והוא התפרנס ממשחקי שח, כשהקהל מהמר, מי ינצח. במריבה על מתקן לייבוש כביסה דקר את שכנו, וסיים את חייו בבית־חולים לחולי נפש.

*

ייבוש ביצות החולה נעשה בהנהלתו של חבר קיבוץ דן. הוא קיבל מכונית יפה, פורד אמריקנית ענקית, ובעזרתה ייבש את האגם. היו תוכניות, שעל אדמת הסחף הפורייה שתיווצר יְגדלו קפה ואורז. חלומות באספמיה. בימינו רוצים להחזיר עטרה ליושנה, ליצור שמורת טבע, כפי שהייתה לפני הייבוש. קפה קונים בקולומביה ואורז בסין. אבל בזמנו, בהעלם הביצה, רצו להקים מוזיאון, שבו יוצגו החי, הצומח, וכלי העבודה שבהם השתמש האדם בעמק החולה. בתל דן נמצאו שרידי יישוב בני 4000 שנה. מוצגים היו למכביר, והיה צורך להקים אכסניה עבורם. הוחלט ששם המוזיאון יהיה (איך לא?) בית אוסישקין, נמצא גם תקציב להקמתו על־ידי הקרן הקיימת לישראל. אין ספק, זכות גדולה נפלה בחלקו של קיבוץ דן.

זו הייתה צריכה להיות בנייה עם אופי. אבנים מסותתות, למשל. מקורן של אבני הגליל והגולן בסלעי הבזלת השחורים, לפיכך לא היו נאות למבנה ציבורי יוקרתי. הגיעו למסקנה שהמוזיאון ייבנה מאבנים לבנות, מסותתות.

כל בתי הכפר הערבי הנטוש, הונין, על רכס הרי נפתלי, היו בנויים אבני גיר בוהקות בלובנן, מסותתות בקפידה. המתואלים (ענף של האיסלם), שבנו את ביתם בהונין, לא היו בעלי אמצעים עד כדי הבאת אבני בנייה

מירושלים. גם לא היה צורך בכך. במקום נמצא מבצר צלבני מפואר, שהוקם ב־1107, לשמירה על הדרך בין דמשק לנמלי עכו וצור. מנין הביאו הצלבנים את האבנים? לא יודעים. סביר, שפירקו מבנה כלשהו, רומי או ביזנטי.

לא היה דבר פשוט יותר מפירוק בתי הכפר והעברת אבני הבנייה לדן. כולם התגייסו בהתלהבות עצומה. שלוש המשאיות, שני המקים והסופרווייט, התרוצצו הלוך ושוב. אני הייתי בין הפורקים. בקושי סיימנו את פריקת המק, וכבר חזר עמוס. כל העבודה הזאת בוצעה במשך אחר־צהריים אחד.

*

בימינו קשה לדמיין את תנאי החיים ששררו אז. הצניעות וההסתפקות במועט הן שהיוו את הקוד להתנהגות. רק הלהט החלוצי והאמונה של הפרט, וביטחונו המוחלט בכך שהוא עושה את הדבר הנכון והנחוץ, העניקו לנו את הכוח להמשיך.

למה קראו לדירתו של חבר קיבוץ "חדר", גם כשברבות הימים היה כבר קומפלקס של שלושה חדרים וחדר אמבטיה? כי בתחילה היה רק חדר. כאשר גבר ואישה החליטו להתחתן, הם נכנסו לחדר משפחה. התקופה ההרואית של אוהל־משפחה, עם ה"פרימוס" המיתולוגי, קדמה לשנים בהן חייתי בקיבוץ. אך גם בתקופתי עמדה לרשות חברי הקיבוץ מקלחת אחת, במבנה פח, שמכל הברזים בה זרמו מים קרים, ורק מברז אחד זרמו מים חמים. נכון: היו גם מקלחות "פרטיות". המטפלות, למשל, התרחצו במקלחת הילדים. גם לנו, ברפת, הייתה מקלחת, אבל לא תמיד היו בה מים חמים. פעם התרחצתי במי ברז בטמפרטורה של נחל הדן. יצאתי עם אף מדמם וכל אבריי היו מכווצים וצמוקים.

סבב השימוש בברז המים החמים פעל לפי סדר קבוע: תחילה אתה עומד בתור כדי להרטיב את עצמך; מרטיב את עצמך במים חמים; עומד בסוף התור ומסתבן, תוך התקדמות אטית לעבר הברז; קצף הסבון מתייבש עליך; מגיע תורך, ואתה שוטף את עצמך במים חמים; לא־אחת נופל צרור הבגדים הנקיים שהבאת אתך, נרטב ומיטנף. אם אין לך כפכפים פרטיים, אתה משתמש באלה הציבוריים, ונדבק בפטרייה.

חימום המים התבצע באמצעות מבער סולר פרימיטיבי. מפליא שלא כל יום פרצה דלקה, אבל כשזה קרה, כיבו אותה בעודה באיבה. באחד המקרים ראה סבק, המחסנאי, שהמתרחצים עסוקים בכיבוי שרפה. "משוגעים,"

זעק, "אתם פה מכבים, ובחדר־האוכל חוגגים את שרפת המקלחת ורוקדים הורה." מי שלא ראה את שמחת המקלחת הנשרפת, לא ראה שמחה מימיו. אחרי המקרה התחילו להוסיף שירותים לחדרי החברים.

*

מועד בואה של אמא לארץ הלך והתקרב. התכוננתי ברגשות מעורבים. התרגשתי ושמחתי, אך לא ידעתי למה לצפות. חששתי, שהיא תרעיף עליי דאגה אמהית שתכביד. שהיא תתחיל, למשל, לחטט לי באוזניים עם סיכת ראש, על־מנת להרחיק משם את חומרי הסיכה הטבעיים, כפי שנהגה בעבר.

דאגתי, ממה היא תתפרנס? לי לא הייתה כל אפשרות לעזור לה. לחייל נח"ל בקיבוץ לא היו זכויות חבר. לקחת אותה למעברה? לא בא בחשבון. לא העליתי על דעתי שהיא חייבת לדאוג לעצמה או שאחיה, איתן־פאלי יעזור. בשבילי הוא היה דוגמה לחיקוי, ולא דוד שיושיט עזרה לאחותו, היחידה במשפחה ששרדה בשואה.

כשאמא הגיעה לארץ, פקיד המכס שאל אותה מה יש לה בחבילה, ואני, כמתרגם, החלטתי שעליי להתנסח בעברית צחה: "מיני מזונות," אמרתי. על פני הפקיד הופיע מבע מתחכם, ואמר, מרוצה מעצמו: "זונות, יש שם זונות? — אתה יודע מה זה זונות, נכון?" וחיוך רחב התפשט על פניו. מן הסתם נזכר האיש, שבבית־הספר הוסבר לו שמקצועה של רחב היה מכירת מזונות. הייתי נבוך. לא היה לי מושג קלוש על ההווי העירוני. בקיבוץ לא התלוצצו ברמה נמוכה כזאת. לא רק אמא, גם אני התחלתי תקופה חדשה.

אמא הייתה אישה צעירה ונאה בת ארבעים וארבע. רק בגיל מבוגר יותר הבנתי מה רבה הייתה מצוקתה עם אובדן אהבת נעוריה, אישה היקר, אבא שלי. אחרי מותו של אבא היא המשיכה להתקיים, אך למעשה, ב־1944, בגיל שלושים ושמונה, הסתיימו חייה.

כפתרון זמני, היא התגוררה אצל אנצי נני. לדודתי הייתה דירה מצוינת בצריף שוודי.

בקיבוצים, שבהם היו ילדיה של אנצי נני חברים, הייתה מודעות של עזרה לחברים וקליטת עולים. במהירות וביעילות הם סידרו לה במשרדי הממשלה הנוגעים בדבר ובסוכנות, דירה. אני לא יודע באיזה אופן, אך גם פרנסתה הייתה מסודרת. היא לא נאלצה לעבוד למחייתה.

אמא שיוועה לעזרה גם ממני וגם מאחיה, איתן. היא חשבה שקיבוץ זה מין מוסד צדקה, שמחלק מכל טוב הארץ לבני משפחות של ניצולי שואה.

לא התקבל על דעתה, שלנחלאי אין זכויות כמו לחבר. ולמרבה הצער, בדן לא הייתה מודעות לצורך בעזרה. ליוצאי פולין כמעט לא נותרו משפחות, שנוכחותן עשויה הייתה לעורר מודעות מעין זו.

*

לאחר זמן־מה נחתה בארץ מכונת התפירה האגדית של אמא, ה"דירקופף". אלא שאחת משתי רגליה, שהיו עשויות ברזל יצוק, נשברה. ללא רגל — אין מכונה; ללא מכונה — אין תפירה; ללא תפירה — אין פרנסה. חברנו, המסגר ראובן נוימן טוב הלב, הסכים לתקן את המכונה במסגריה של הקיבוץ. אבל לשם־כך היה עליה להגיע לדן. אלי, חבר יקר, נעתרִ לבקשתי לעזור.

מסע הטרמפים של מכונת התפירה לדן היה אודיסאה שלמה. שני נחלאים, חבושים כובעי "היטלמאכר" — איגוד הכובענים היהודי בארה"ב ייצר עשרות אלפי כובעים, כדוגמת לגיון הזרים הצרפתי, ושלח אותם מתנה לצה"ל. בכל כובע כזה הייתה כתובת ביידיש: "מתנת אמריקאנישה היטלמאכר". אנחנו לעגנו לכובענים התמימים, שכך רצו לבטא את אהבתם לישראל.

טלטלנו את מכונת־התפירה, גוש ברזל חסר צורה, ממכונית למכונית. דמי נסיעה לאוטובוס לא היו לנו. כל משאית נמצאה מתאימה לצרכים הלוגיסטיים של המבצע, בתנאי שהנהג יהיה מוכן לקחת גם את המטען המוזר שלנו. הגמשנו את יעד הנסיעה למטרתה, כלומר, לא חשוב מהו יעד הטרמפ, העיקר שיקחו אותנו. כך למדנו, אלי, אני והעולה החדשה, הלא היא מכונת התפירה, את הגיאוגרפיה של ארצנו: נסענו מעכו דרך חדרה לעמק החולה. למחרת בדק ראובן את הרגל, והודיע שברזל יציקה אי־אפשר להלחים.

ראובן, בנו של עורך־הדין ד"ר אוסקר נוימן, יו"ר ההסתדרות הציונית בסלובקיה, לא ידע מחסור בביתו, ולא מיד הפנים את החשיבות הגורלית של מכונת התפירה. אך בראותו את מצוקתי, הבין שתיקון רגל המכונה הוא שאלה קיומית לאמא שלי. הפתרון שמצא לבסוף היה הלחמה בעזרת מלחם נחושת — המסגר המוכשר החזיר למכונת התפירה את רגליה. או אז החל המסע להחזרתה אל אמא. ההובלה הייתה כמו הקרנת סרט האודיסאה מהסוף להתחלה.

עניין המכונה נגמר אפוא בטוב, אבל לא כל הבעיות נפתרו. כך, למשל, ילדיה של אנצי נני היו מביאים לה מהמטבח הקיבוצי מצרכים שונים. הסיוע

ניתן מתוך התחשבות בהורים נזקקים שהיו עולים חדשים. אמא לא הבינה למה אני לא מביא לה אוכל מהקיבוץ. היא הרבתה להציק לי בנדון בכל חופשה, ולא האמינה שכנחלאי איני זכאי למאומה. חשבה בתמימותה, שאני מתבייש לבקש. לפני החופשה הבאה פניתי אל האקונומית (מנהלת מחסני המזון בקיבוץ) וביקשתי שתתן לי קצת צידה, שלא אבוא אל אמא בידיים ריקות. היא נעלמה מאחורי דלתות מצודותיה, חזרה ובידיה...אשכולית אחת, צנועת ממדים, ומלפפון אחד בינוני, שראה כבר ימים טובים יותר, אך שלם. לך תסביר לעולה חדשה מהונגריה, שהאקונומית בקיבוץ דן פולנייה.

אמא הייתה אשה חרוצה ועמלנית. היא תפרה לפרנסתה, הפעילה ספריית השאלה עבור יוצאי הונגריה, ציבור שהיה צמא תדיר לספר טוב. ועם כל זאת, פרנסתה הייתה מצומצמת, בקושי הספיקה למחייתה. למרות הקשיים, קנתה לי נעלי קרפ אופנתיות. לא שיערתי שעוד אזכה לקבל מתנות בחיים.

חייה של אמא השתפרו כשעברתי ללהבות חביבה. הקיבוץ הבין למצוקתי, והחליט לעזור לה בקניית דירת שיכון. היותה בודדה הִקשה על התהליך. מוסדות הקליטה העדיפו זוגות עולים על בודדים. הקיבוץ הקצה את הסכום הראשוני שנדרש, 900 לירות ישראליות, שנחשב הון עתק.

בחצר רחבת הידיים של ביתה הקטן, בבית אליעזר שבחדרה, נטעה עצי פרי וגידלה תרנגולות שהטילו ביצים. את עודפי הביצים מכרה לשכנה עיראקית — כל פעם עשר. אמא ספרה את הביצים בהונגרית: אֶג׳, קֶטו... השכנה התחילה לחייך לקראת שמונה ותשע, ופרצה בצחוק בריא כשאמא הגיעה לעשר — טִיז. עשר בהונגרית וישבן בערבית. הפן המחייך של קבוץ גלויות.

*

זה היה ביום חורפי, אחרי־הצהריים. השמש טרם שקעה אך היה כבר חשוך. עננים שחורים, שהסתירו את השמש, המטירו טיפות צפופות, כבדות כעופרת. לא רחוק מהרפת נראתה דמות אדם במעיל גשם, ראשה מכוסה ברדס. הדמות החזיקה ביד ספרון אדום, פנקס קופת־חולים, ושאלה עליי. הייתה זו השכנה של אמא מבית אליעזר. איך היא הגיעה ביום סגריר כזה למקום שכוח? רק היא ידעה. תחבורה ציבורית לקיבוץ שלנו הייתה רק פעם ביום. הזעיקו אותי מהרפת. השכנה אמרה לי, שאמא חולה מאוד, ושאגש למרפאת קופת־חולים ואזמין ביקור בית של רופא, או כלשון הבלדרית,

בעברית נגועה בהונגרית: שאקרא ל"קורבאי".

אמא, עם ההצגות המניפולטיביות שלה — הרהרתי ביני לביני, והודיתי לשליחה.

"למה לא קראת תחילה לרופא, ורק אחרי זה באת להזעיק אותי?" שאלתי.

"ככה אמא ביקשה," השיבה.

לעולם לא הייתי סולח לעצמי אילו אמא הייתה באמת חולה, ולא באתי לעזרתה. סידרתי לי מחליף לחליבת לילה. חבריי בעבודה עשו לי טובה גדולה. מיהרתי להגיע לבית אליעזר בטרמפים, בדרך לא דרך, אך המרפאה הייתה כבר סגורה. את אמא מצאתי מנוזלת, מצוננת מעט.

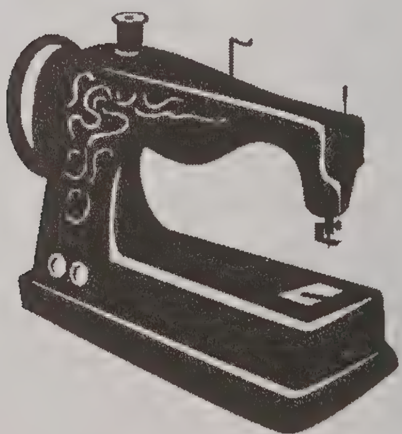
"למה המהומה? למה שלחת את השכנה בגשם זלעפות כזה להזעיק אותי?"

"התגעגעתי אליך, וחשבתי שישחררו אותך ביתר קלות מהעבודה אם תגיד להם שאמא שלך חולה."

כך נהגה אמא, שכל־כך אהבה אותי, ולא הייתה מוכנה להתחלק בי עם אף אחד. כשהגיעה לגיל שמונים, כבה נרה והלכה לעולמה. על המצבה שלה חקקתי: "חוה אלמנת אימרה קליין, שנספה בשואה ולקבר ישראל לא הובא".

"נראה כמו כתובת על מצבת אביך," אמר לי סתת המצבות, שבידיו מסרתי את הפתק עם המילים המבוקשות.

"אינך טועה," עניתי.

החייל האמיץ קליין

הטירונות הייתה אתנחתה קצרה בין שתי תקופות שהותי בקיבוץ דן. גיוס יוני 1950. האפרוח הצעיר, הנח"ל, שהיה בבת־עינה של ההתיישבות העובדת, זכה בפריווילגיות מיד עם בקיעתו מהביצה. לא חוילנו בבקו"ם בתל השומר, כמו בני תמותה אחרים, אלא במחנה שמונים ליד פרדס חנה. גם המספרים האישיים שלנו היו יוצאי דופן. פרט למחזור שלנו, אצל איש לא ראיתי מספר אישי שמתחיל ב־170. מספרי היה 170324.

כעבור שנים רבות נסעתי, לרגל עבודתי, לנגבה. הקימו שם מכון חליבה חדש ברפת החולבות, ואני הדרכתי את הצוות. הזדמנה לי שעה פנויה והלכתי לבקר בבית הקברות הצבאי הקטן של הקיבוץ. בעצם, בית קברות גדול מאוד ליישוב קטן כמו נגבה. קרב הגבורה נגד הצבא המצרי במלחמת השחרור כרה קברים רבים. עברתי ביניהם, מביט בלוחות השיש, עליהם חרוטים השם והמספר האישי של החללים. והנה, על קברים רבים של חללי מלחמת השחרור אני רואה מספר המתחיל ב־170... מה התעתוע הזה? התברר, שחלק לא מבוטל מהלוחמים נפלו לפני חיולם, וחוילו רק אחרי מותם. שאריות מסדרת מספריהם האישיים של הנופלים ניתנו לנח"לאים ממחזור הגיוס הראשון. הצטמררתי.

מפקד הפלוגה שלנו היה סגן צעיר, מבוגר מאתנו בשנה־שנתיים בלבד, שאפתן ומוכשר. היה עשוי מחומרים שמנהיגים אמיתיים מורכבים מהם. אנחנו, פיקודיו, היינו מוכנים ללכת אחריו באש ובמים. שמו היה מרדכי גורבן, אך ידוע יותר היה בשם החיבה שלו: מוטה. לימים, רב־אלוף מוטה גור, ראש המטה הכללי של צבא ההגנה לישראל.

הסגל, רובו ככולו, קורץ מחומר אחר מזה של מוטה. מפקד הבסיס, רב־סרן, היה אדם אפור שנוכחותו לא הורגשה כלל. תעיד על כך העובדה שחיילים, שהוא היה אחראי לשלומם, הורעבו במשך חודשי הטירונות. אני לא מאמין שלא ידע. סגל המטבח שם יד על מרבית המזון שהוקצה לטירונים. החובשים במרפאה עבדו לפי הספר. הנהגים היו משוכנעים שהם, ורק הם, בני הגזע העליון, עם האדונים. מפקד הכיתה שלנו לא הגיע אפילו לרמת העברית של פיקודיו. באחד השיעורים למדנו להפעיל "פיאט",

שמו של נשק נגד טנקים, נ"ט. דורכים אותו בשתי הרגליים, בשכיבה על הגב. "יש שני מיני פגזים," הסביר המ"כ, "הראשון, עם מטען הדף, חודר לטנק ומדביק את כל הצוות לקירות. השני, עם מטען גז מדמיע: כולם נדבקים לקירות ובוכים, בוכים." זו לא הייתה בדיחה תפלה, אלא שיעור בהפעלת נשק.

מדריכי הספורט מצאו פורקן ליצריהם הסדיסטיים. במסווה של תרגול, הם היכו, ללא סיבה, אנשים שנאסר עליהם להתגונן. העילה הלגיטימית לכך היה הצורך בטיפוח חוסנו ונחישותו של החייל. פעם נטפלו לאחד מאתנו ו"תרגלו" אותו עד זוב דם. בשם החוסן והחישול הוטלה גם משמעת המים הלא־אנושית, שעטפוה בהילה פלמ"חית מיתולוגית. השיטה הביאה לידי כך, שביום אימונים בעמק בית שאן שתינו בצימאוננו הנורא ממימיהן של ברכות הדגים.

על הרקע הזה בלט מפקד המחלקה שלנו, סגן־משנה עודד ייני, אדם שקט, טוב מזג, רגיש ונבון (אחיו של הזמר ליאור ייני, בן קיבוץ אפיקים).

אני זוכר תרגיל לחימה בשטח בנוי, בצומת נרבתה, ליד קיבוץ מענית. ישבנו למנוחה, מהבסיס הביאו לנו ארוחת־צהריים עלובה בכמות ודלה באיכות. בני המזל והתושייה השלימו את הארוחה בתפוחי אדמה שלא בושלו כלל, שאריות של אסיף בשדה סמוך.

לפתע הושלך הס. אלוף־משנה פונדק, מפקד הנח"ל, הגיע לבקר את הטירונים באימוניהם. נזכיר, שאלוף־משנה הייתה דרגה שלישית אחרי רב־אלוף ואלוף. דרגת תת־אלוף לא הייתה קיימת עדיין. דרגתו הגבוהה, הבלתי פרופורציונלית של המפקד לגודל היחידה, והאגף המיוחד שהוקם במשרד הביטחון, "אגף הנוער והנח"ל", העידו על החשיבות העצומה שייחסו לנח"ל ולהתיישבות. אחרי שיחה קצרה עם מוטה, ירד אל"מ פונדק אל העם, לשאול את החיילים מה שלומם. לפי משנתו של בני, אהד, על שאלות רס"ר כאלה משיבים בשכנוע פנימי עמוק: הכל בסדר, מאה אחוז. אבל זה היה כארבעים שנה לפני מסדר כנפי הטיס שלו. לכן, גם התנהגותי הייתה שונה. לשאלתו של פונדק השבתי בחוצפה, ובעוד בלבי אמרתי, מודיע בהכנעה אדוני הגנרל: המצב מחורבן — בקול אמרתי רק: "רע מאוד."

"מה קרה?" שאל בתדהמה לא מוסתרת. (בלב: מודיע בהכנעה אדוני הגנרל: המצב מחורבן, הטבחים גונבים את כל האוכל המיועד לנו.) "אין מספיק אוכל, אנחנו רעבים כל היום," אמרתי.

הקצין הבכיר לא אמר מילה. חיש קפץ על סוסתו, סליחה, עלה על מכוניתו המאובזרת, ונעלם בדהרה, מפריח ענני אבק. בניגוד מוחלט לציפיות, לחוצפתי היו תוצאות חיוביות. יום שלם, אולי אפילו יום וחצי, היה מספיק מזון. אחר־כך חזר הכל לקדמותו.

הלשונות הרעות אמרו שמוהלים סודה בתה כדי לרסן את היצר, שגואה אצל בנים בגילנו. לא היו דברים מעולם, להד"ם. בהשפעת הבסיס (סודה לשתייה), צבע המשקה הפך לחום כהה גם אם חלטו בו אך מעט עלים. הטבחים גנבו אפילו את התה.

נפצעתי, שריטה בברך. בשובנו מהאימונים ניגשתי למרפאה. החובשים ישבו במרפסת ועישנו בהנאה. אמרו שהמרפאה כבר סגורה, "תבוא מחר בבוקר." למחרת בבוקר אמרו שאין היום מסדר חולים. לא המשכתי לנדנד להם.

זה קרה במלחמת יום כיפורים. האמבולנס שלנו הוביל חייל עם התקף לב. מצבו הלך והחמיר ואני, החובש, הייתי חסר־אונים. פתאום גיליתי בשולי הדרך תחנת איסוף גדודית, במתקן כזה יש רופא. ניגשתי אל חייל שהיה עסוק ברדיפה אחרי תרנגולות. "איפה הרופא?" שאלתי. "אינני יודע, אין רופא" השיב. תחנונים נוספים והסברים על התקף לב לא עזרו. אין רופא. נטלתי את ה־M16, ואמרתי לו: "תקרא לרופא או שאני יורה בך!" "אני הרופא," אמר. הבחור עם ההתקף ניצל והגיע עם בקבוק חמצן לבית־חולים עורפי. למדתי, אמנם מאוחר, להיות אסרטיבי.

כעבור יומיים שכבתי על מיטתי באוהל, ברכי דלוקה ואני קודח בארבעים מעלות חום. החברים הביאו אותי, ביוזמתם, על אלונקה לחדר־חולים. היו שם כמה חובשות, שהצהירו: "בלי הוראת רופא לא מכניסים חולה."

"איפה הרופא?"

"יבוא מחר."

ברגע קריטי זה הציל סג"מ עודד ייני את רגלי ואולי את חיי. בפקודתו המפורשת הכניסו אותי לחדר־חולים. למחרת חזר הרופא, אך סירב לבדוק אותי, כי הפרו את פקודתו... לבסוף ניגשו אליו החובשות וגררו אותו, פיזית ממש, אל מיטת חוליי. כשראה תמהיל מבחיל זה של רוע לב, טיפשות ושררה, תוצאת העוול האווילי שלו, הוא התלווה לאמבולנס שהוביל אותי

לחיפה. סוף־סוף, הצליח להבין למה גרם, ואלתר הצגה של "הרופא הטוב". מהאמבולנס לחדר המיון סחב אותי על הגב. בבית־החולים הערו לדמי המורעל כמויות מסחריות של פניצילין, שחולל פלאים. החיידקים עדיין לא "הכירו" אותו. כאשר התברר סופית שיצאתי מהאילוח המזוהם הזה בריא ושלם, אמר הרופא שטיפל בי: "האידיוט הזה, הרופא שלך, עשה במכנסיים מרוב בהלה, ובצדק. עוד יום והנמק היה מתפשט, ומאלץ אותי לקטוע לך את רגל." דיברנו בהונגרית.

אחרי שבוע של אשפוז שלחו אותי לשבוע הבראה. בשובי לבסיס התברר לי שהאימונים הופסקו, משום שכל הבסיס, החל במפקד, ארוין, ועד אחרון השין־גימלים, לקה בשלשול. האנשים לא הצליחו להגיע לבתי־השימוש והתרוקנו בדרך. שפר חלקם של אלה, שהספיקו להוריד את המכנסיים. יחידות חיטוי פשטו על המחנה. עברו ימים ארוכים עד שהמצב התייצב.

פתחנו בשביתת רעב, כדי להפסיק את הרעבתנו. את המאבק הובילה הכשרת גבת, הקיבוץ המאוחד־מפ"ם (אחדות העבודה לשעבר), כולם ילידי הארץ, עירוניים מתל־אביב ומפ"מניקים שרופים יותר מאתנו. כארבעים וחמישה חברה, מסלתה ומשמנה של תנועת "הנוער העובד", בנים ובנות להורים ותיקים בארץ. כגרעין־הכשרה הם יהיו שכנינו בדפנה שליד דן.

תחילה סירבנו להיכנס לחדר־האוכל. מוטה המ"פ פקד עלינו להיכנס ולקבל את מנות הרעב, שעושקינו חילקו לנו לתוך המסטינגים. לא מסרבים פקודה, אז התיישבנו על הספסלים ליד שולחנות העץ. מוטה אמר בקיצור, שהוא מעריך מאוד את נחישותנו, אבל מבקש שנאכל. כשאמר "בתיאבון", כולנו כאיש אחד, מעשה ספונטני לחלוטין, הפכנו את המסטינגים, ושפכנו את תוכנם הדל על השולחן. מוטה לא הגיב. איש חכם זה ידע שלא ניתן עוד למתוח את החבל. אם יגיב — יפסיד.

במשטר הצנע של אותם ימים קרה לא פעם שגם בארזים נפלה שלהבת: חברנו, כושי, השתחרר מצה"ל כקצין, וחזר לקיבוצו, להבות חביבה. הוא נשלח להיות חצרן במוסד להשכלה של התנועה, שבו התקיימו השתלמויות קצרות מועד. בתקופה זו של מחסור הייתה כוונה לפנק קצת לא רק את הנשמה, ובמקום הוגש אוכל בשפע.

כושי שם לב, שחברה מקיבוץ שכן, שהופקדה על הזנתם של משתתפי הקורסים, נוטלת עמה כל יום אחרי העבודה נתח בשר הגון. בשר היה אז מצרך יקר למדי. אשת החיל צברה הון, הצליחה לעזור אפילו בקניית בית לבתה, שהייתה שכנה של אמא שלי, בשכונת בית אליעזר בחדרה. כאשר

ידידי, כושי, דיווח על המעשה, הגיבה ההנהלה במהירות הבזק: היא פיטרה אותו והוא חזר הביתה.

התנהגות חכמה דומה הפגין מוטה גם במקרה אחר, הפעם בנושא של מחלוקת אידאולוגית־פוליטית קשה. מוטה הרצה על מלחמת קוריאה הקשה, שהתנהלה באותו זמן, שנת 1950. ארצות־הברית הייתה מעורבת בה עד־צוואר, בתחפושת של האו"ם. קוריאה הצפונית, הקומוניסטית, תקפה בשליחות סובייטית את אחותה בדרום. אנחנו, במפ"ם, תמכנו בלב ונפש בצד הצודק: הקומוניסטים. המרצה נקט לשון נייטרלית, שגלשה לנקיטת עמדה פרו־אמריקנית מובהקת. אותנו זה קומם, אך המשכנו להקשיב. לא כן הכשרת גבת המרדנית. הם לא היו "עולים חדשים", כמונו, שפוחדים לפתוח את הפה, שמא יצחקו, "אִיגֶן מִיגֶן", על המבטא ההונגרי שלהם. הם קמו כאיש אחד ועזבו את האולם. ההרצאה הופסקה באמצע. לא היו עוד הרצאות אינדוקטרינציה.

הובהר לנו, שנאמנותנו המוחלטת נתונה לאידאולוגיה של התנועה ואין בילתה. היה זה מובן מאליו היכן יהיה מקומנו ולצד מי נתייצב בבוא שעת המבחן, כאשר בן גוריון יעמיד את צה"ל לרשות האימפריאליזם האמריקני נגד מחנה השלום, שבראשו ברית־המועצות, בהנהגת סטלין, ויהיה צורך לתפוס את השלטון. הצדק ואנחנו חד הם.

בחזית המזון לא חל כל שינוי. בתנאי התקופה ההיא הייתה זו תמימות לצפות שישתנה משהו. קרה שינוי. כנראה, אף אחד לא רצה או לא העז להילחם בגונבי המזון. התחלתי את הטירונות כשמשקלי 75 ק"ג וסיימתי אותה עם 68 ק"ג. רכז ועדת הביטחון של הקיבוץ הארצי השתדל לבקר אצלנו פעמים רבות ככל שניתן. הוא היה חבר קיבוץ דן. הייתה לנו רק בקשה אחת ממנו: שיביא אוכל. הוא הביא, כמה שניתן היה.

מחלות, הבראה וחופשות גרמו להפסד של ימי אימונים. זה לא מנע ממוטה גור להציע אותי, וכמעט את כל חבריי, לקורס קצינים. אף לא אחד מאתנו יצא לקורס, פרט לכושי, כמובן. הוא, ורק הוא נכלל ב"אחוזים" שהיינו חייבים להפריש לקצונה. מוטה לא יצא מכליו להפנים את מטרות הנח"ל ולהזדהות אתן. בעיניו הייתה חשיבות עליונה להפנות לצה"ל את האנשים המתאימים ביותר. צה"ל זקוק היה לשכמותנו. מוטה, נאמן לעקרונותיו, חינך דורות של לוחמים עזי נפש. אני הלכתי לחלוב פרות במשק ספר, כי זה היה הדבר החשוב בעיניי.

הדבר הגרוטסקי היה, שלנח"ל גייסו גם "בודדים", שלא מרצונם

החופשי. לא הייתה להם זיקה מינימלית להתיישבות, לחקלאות או למשק השיתופי. בנות עיר, ציפורניהן מטופחות, עבדו בגן ירק. אי־שם, באירופה הצבועה, הופיעה בעיתונות רשימה של מדינות, שבהן נהוגה עבודת כפייה, ביניהן ישראל. הסיבה: הקצאת חיילים לעבודה במשקים. כעסנו על הבורות ועל הרוע. כשדובר בעם היהודי בארץ־ישראל, סירבו האירופים להבין את מהות המושג, "בניין מולדת".

ביקשתי מהמ"פ חופשה ליומיים־שלושה, לרגל הגעתה של אמי באניית הנוסעים "גלילה"..

מוטה שאל: "כמה זמן לא ראית את אמך?"

"ארבע שנים."

"מאשר. צא לחופשה של שבוע ימים."

היאוחו שברי השורשים?

ארבעים ושלוש שנים עברו עד שחזרתי לעיר ילדותי. שבתי לגיא ההרגה. תחילת תהליך השיבה התרחש ב־1989, שנת שינוי המשטר בהונגריה, ובעקבות זה ביקור שר החקלאות ההונגרי בישראל. בארץ ליוויתי אותו בסיוריו, ובבואי להונגריה הייתי אורחו.

המטוס שטס לעבר הבירה ההונגרית באביב 89׳ היה בואינג, דגם 757, להבדיל הבדל תהומי, או נכון יותר, מרקיע שחקים מקודמו, גם הוא תוצרת בואינג. ה־B17 , המבצר המעופף, טס באותו נתיב באפריל 1944, ארבעים־וחמש שנים קודם־לכן. הוא נשא אז שבע טונות פצצות, אותן הטיל על בודפשט. הטיס אותו טייס חיל־האוויר של ארצות־הברית. הפיקוד האמריקני העלה לאוויר מאות מטוסים להפצצה זו. המטוס שאני טסתי בו המריא מנמל־תעופה בן־גוריון שבמדינת היהודים, והטיס אותו טייס ישראלי, מן הסתם, טייס מילואים של חיל־האוויר הישראלי. המטוס נחת בשלום, כשהוא מביא את משה איתם, שעוד מעט יהפוך ג׳ורקה באצ׳י.

נחתנו לפנות בוקר. חשתי מין סקרנות, לא יותר מזה. לא גאו בי רגשות. היות שמטרת ביקורנו הייתה הצגת הביצועים של ציוד חליבה ממוחשב, תוצרת כחול־לבן משובחת, פנינו ישירות לאזור החקלאי. אמרתי למארחי: ״ההונגרית שלי עירונית, אני לא יודע הונגרית של פרות. לפני שאני פותח את הפה, עליי לבקר בכמה משקים, להאזין לאנשים ולקלוט מושגים.״

עובדי האגודה החקלאית, שהיא הגירסה, או יותר נכון, ההעתק ההונגרי של מה שהיה הקולחוז הרוסי־סובייטי, קיבלו אותי בסבר פנים יפות. יושב־ראש האגודה שאל לשמי. לא אכחיש, שעל הנקודה הזאת לא חשבתי מראש. ההונגרים האלה לא בהכרח יזכרו את השם משה, ואת הגרסה ההונגרית, ״מוזש״, לא סבלתי. ואז הבזיק לי, שבעצם יש לי שם בהונגרית, ושנשאתי אותו בגאווה וביגון במשך ארבע־עשרה השנים הראשונות של חיי.

״קרא לי ג׳ורקה,״ פלטתי אינסטינקטיבית.

״ג׳ורקה באצ׳י! היום ה־24 באפריל, יום השם שלך![1] אנחנו חייבים להרים כוסית לחייך!״

---

1. על־פי לוח־השנה הנוצרי לכל שם יש יום. יום השם הוא כמו יום הולדת.

מיד צץ בקבוק ובו נוזל שקוף כמים — כוהל אפרסקים. על הבקבוק לא היו תווית ולא שם של היצרן. זו הפירמה הנפוצה והטובה ביותר. מזקקה זעירה, זיקוק בית. לגימת יתר עשויה להשכיב גם אדם חזק. אחרי שלוש כוסיות נשארתי זקוף ואיתן על רגליי. נרשמה לי נקודת זכות. מכאן ואילך החלו העניינים ולשוני להתגלגל.

ב־1994 השתתפתי בסמינר למחשוב בחקלאות, במסגרת שיתוף פעולה ישראלי־גרמני. הסמינר התקיים באוניברסיטת גיסן שליד פרנקפורט. מארחנו, פרופ׳ קולמן, ציין את הקשיים בקליטת מדענים עמיתים ממזרח גרמניה. ״אין לנו שפה משותפת, יארך דור שלם עד יצירת מכנה משותף.״

בפגישות במשקים בגרמניה המזרחית התוודעתי אל מנהלי משקים (קולחוזים). אני לא יודע גרמנית. שפת הגוף שלהם הייתה זהה לזו של עמיתיהם בהונגריה. כשאין שפה משותפת, שפת הגוף מקבלת משנה ביטוי.

בחנתי את האנשים שפגשתי על־פי מספר קריטריונים, כגון השכלה, תבונה, תקשורת אישית ועוד, אבל הסיווג שגבר על כולם היה הגיל. כמובן, לא היה ניתן להקים ועדת חקירה לכל מי שניגש ללחוץ את ידי, אבל בעיקרון, מי שהיה ב־1944 בן חמש־עשרה ויותר, היינו, בני שישים ומעלה בעת ביקורי, היה בעיניי רוצח יהודים פוטנציאלי, והשתדלתי לא ללחוץ את ידו. רוב הפגישות היו עם בני ארבעים־חמישים. זה הגיל המוביל במקצוע ובמנהל.

האדם ההונגרי (הומו הונגריקוס), בהיותו מוצר של משטר קומוניסטי, הוא עדיין ״מרובע״ למדי. מתרפס בפני הממונים עליו, שבוי בגינונים מוחצנים, כגון: הקשת עקבים בפגישת היכרות. ברכת השלום בבואך ובצאתך היא ״מנשק את ידך״. ברוב המקרים לא מנשקים את היד, ואם כן, רק לנשים.

בקרב הפקידות הזוטרה של משרד החקלאות היו מקצוענים עירוניים צעירים, חביבים ומשכילים. הקושי בהחלפת דעות היה עם המבוגרים יותר, בני ארבעים־חמישים.

*

הזיכרונות הרעים הזדחלו ובאו ממחילותיהם במחשכי ליל הגעתנו

לבודפשט, וחנקו אותי. נסענו לאורך השדרה המעגלית הגדולה הנאג׳ קורוט, העטורה בניינים שהיו יפים פעם. על אחדים מהם ניכרו עדיין פגיעות המלחמה והמרד ב־1956, אך כולם היו שחורים משחור עקב הזנחה של 40 שנות דיקטטורה פרולטרית. דהיינו: דמוקרטיה עממית, רוצה לומר: כיבוש רוסי־סובייטי. גושי הבתים שרבצו לצדי הדרך שימשו תפאורה הולמת למצב רוחי.

לפתע התמלאה המדרכה אנשים — זקנים, ילדים ונשים — לבושים מעילי חורף שחורים, על שכמם תרמיל גב ועל חזיהם מגן דוד צהוב, 12 ס״מ קוטרו, צבעו צהוב כמו נוצותיה של ציפור הקנרי. הלכו, הלוך וצעוד אל גזירתם, עד שנמוגו באור הקלוש של פנסי הרחוב. לא היה לי עם מי להחליף מילה. להחליף? רק לתת ביטוי לסערת הרגשות שהתחוללה בקרבי. ניסיתי למצוא נתיב אל לבם של שני אנשי העסקים הצעירים שהיו אתי, צברים חביבים, אך הבנתי שאין בכוחי לנתב את רגשותיי למוחם, קל וחומר לא ללבם.

בבודפשט פגשתי את משפחת אַנטַל, אַגִי וד״ר אַנדרִיש ונקשרה בינינו ידידות. עוד במשטר הקודם הוא הועסק על־ידי הארגון להפצת ידע בחקלאות — המחלקה לסיורים בחוץ־לארץ. (בדרך־כלל, גרמניה המזרחית ולא ארצות המערב). עם ההפרטה, הפך לבעל משרד נסיעות עצמאי משגשג. רעייתו, אגי, מהנדסת חומרים, שאלה אותי בפליאה: ״איך ייתכן שאתה לא מכיר את מיקלוש רדנוטי אחד מגדולי המשוררים ההונגריים של המאה העשרים.״ יש מספר סיבות לכך, כל אחת מהן לחוד מספיקה להצדיק את החסר הגדול בהשכלתי.

קודם־כל, מימיי לא למדתי בבית־הספר ספרות הונגרית בצורה שיטתית; שנית, בחנות הספרים שלנו לא ראיתי ספר שירה של רדנוטי. בשנות המלחמה נאסר על פרסומם.

ביקשתי שיקנו לי את ספר שיריו. קיבלתי אותו, עם הקדשה של אגי. בעבורי, שמניין שנותיי דהר בקצב מסחרר אלי שישים, היוותה ההקדשה אבן־דרך בצורת החשיבה וההתנהלות שלי. וכך כתבה: ״בביקור הבא יבוא ג׳ורקה גם קצת הביתה.״ הסבר: בהונגרית, בית ומולדת הם אותה מילה; כששאלו אותי על בואי הביתה־למולדת, נהגתי להשיב קצת בתוקפנות: ״הבית והמולדת שלי הם בישראל.״

לתודעתי החלה לחלחל ההכרה, שאין זו בושה להיות יהודי יוצא הונגריה בישראל. להפך. לא עוד רגשי נחיתות, לא עוד זיכרונות מרים

על דברי הלעג לשפה ההונגרית ולמבטא ההונגרי — "איגן־מיגן". עכשיו הייתי גאה בהיותי יליד העיר היפהפייה והתרבותית, בודפשט. למדתי שיהדות הונגריה הייתה מפוארת ופורחת, שתרמה מכישרונה ומממונה ליהדות, להונגריה ולעולם. סופרים, אמנים, ספורטאים, מדענים ותעשיינים יהודים יוצאי הונגריה, בעלי פרסום עולמי, חיזקו את האגו שלי. מן הראוי להזכיר ולו אחדים מיהדות מפוארת (ומתבוללת) זו: ברביעיית מדעני ביקוע האטום, טלר, סילרד, וויגנר ואופנהיימר, שלושת הראשונים היו יהודים יוצאי הונגריה; (כשאופנהיימר לא נכח, קלחה ההונגרית) מנצחי תזמורות בעלי שם עולמי: דוראטי, אורמנדי, שולטי, סאל; מעטים יודעים שאת העט הכדורי המציא בירו, יהודי יליד הונגריה; ישראלים רבים עשו היכרות עם הנקניק ההונגרי בהא הידיעה, ששמותיהם הרץ או פיק. (לא כשר)! מפתחי תהליך הייצור התעשייתי של הנקניקים הם האדונים ארמין הרץ ובניו, ומתחריהם הם מארק פיק. כולם בני ברית, עם קבלות; אמיל וולף ייסד ב־1913 את מפעלי התרופות "כינואין", שיצר לאחרונה קשרים עם יצרן תרופות ישראלי; את ענק ייצור הסרטים, "פוקס המאה העשרים", ייסד וילמוש פרידמן, בן כפר הונגרי קטן; את "פראמונט — אדולף צוקור. "הגנב מבגדד", הסרט המונומנטלי מסיפורי אלף לילה ולילה, נוצר על־ידי שישה יהודים מהונגריה, עם הבמאי סר אלכסנדר קורדה בראש. משורר מפורסם, שכרך שיריו מחזיק כאלף עמודים, הנער בן ה־94, עדיין חי וכותב (ומתחתן). ג'ורג' פַּלוּדי שמו. הוא מסתיר בעקשנות כל סימן ליהדותו, אך מציין שבחורף 1944 הושלכה אחותו הרופאה לנהר הדנובה, ירויה בעורפה. הטיפול הזה היה פריבילגיה בלעדית של יהודים.

עד כה קיבלו 16 הונגרים את פרס נובל. אחד־עשר מהם ממוצא יהודי, ביניהם הכלכלן מילטון פרידמן והסופר אלי ויזל. מחצית ממקבלי מדליות זהב הונגריים באולימפיאדות — יהודים. המפורסם שבהם היה הסייף אטילה פֶּטְשַׁאוֶר, שעונה למוות בידי קלגסים של פלוגת העבודה היהודית באוקראינה. במאי הסרט, "טעם השמש", הציב את האירוע במרכז העלילה, והקים בכך גל־עד לספורטאי הדגול.

ואיך אפשר שלא להזכיר עוד גם את תיאודור הרצל, יוצר הציונות המדינית. אין עיר בישראל בלי רחוב על שמו. גם בבודפשט יש כיכר על שמו, ליד הבית שבו נולד, מול בית הכנסת הגדול ברחוב דוֹהאַן. ולמותר לציין את ציירי הקריקטורה יעקב (זאב) פרקש וקריאל (גר)דוש, יוצר הדמות של הילד שׂרוליק, שהפך סמל בשנת העשור למדינה; את המאייר,

הגרפיקאי והקריקטוריסט, שמואל כץ; בעת כתיבת שורות אלו מכהן כשר משפטים יוסף לפיד; ואחרון חביב, שאי־אפשר בלעדיו: אפרים קישון.

כולם יוצאי הונגריה.

באפריל 2002 חגגנו בבודפשט את יום־הולדתי ה־70. מהארץ באו ידידיי ורעיי מנוער, כושי ורעייתו הטובה, נורית, פרופ׳ איתן קימל, ידיד שאין שני לו, עם דורית. באו גם ידידיי ההונגרים: פרופ׳ ג׳ולה הוסניצה ורעייתו, ד״ר מרצ׳י קולצ׳ר, ד״ר אנדריש אנטל ורעייתו, אגי, וד״ר תמאש קגל. נתתי מתנה למכבדיי: אלבום של צלם העיתונות הדגול, רוברט קאפה, שנולד בבודפשט, בשם אנדרה פרידמן. נושא האלבום: תקומת ישראל. התצלומים של קאפה הם מהשנים 48-1950. ידידיי ההונגרים שיבחו את השפה העשירה ואת אוצר המילים הגדול שלי. ייחסתי זאת לקריאה הרבה בילדותי ולכך שגדלתי בחנות ספרים.

אך נחזור אל המשורר רדנוטי (1909־1944). עיון בתולדות חייו הקצרים, בסיפא של ספר שיריו מגלה שהמשורר היה יהודי, ונולד בבודפשט בשם מיקלוש גלטנר. הוא היה בעל תואר דוקטור לספרות, שהמיר את דתו לקתולית, כביטוי לשאיפתו להיות הונגרי. אך זה לא ניתן לו. רדנוטי גויס והיה עובד כפייה במכרות הנחושת בבור שבסרביה. הפריבילגיה היחידה שניתנה למומרים הייתה הזכות לענוד סרט־שרוול לבן, ולא צהוב, כמוהו ענד אבי. במהלך הנסיגה מפני הפרטיזנים של טיטו, נרצח המשורר בידי ההונגרים — כמו כל האחרים בצעדת המוות מבור אל כיליונם — ביניהם דודי שנדור.

ב־500 העמודים של ״כל שירי״, לא הסגיר רדנוטי את יהדותו. באופן מפתיע, באקלוג (שיח רועים) השמיני, שחובר במחנה זגוביצה כחודשיים לפני הירצחו, הוא מצטט את נביא הזעם, נחום האלקושי, מילה במילה. תהיתי, שהרי לא מתקבל על הדעת שידע את התנ״ך על־פה. את החידה פתר הקריקטוריסט דוש. הוא פרסם מאמר ב״מעריב״ על רדנוטי, חברו לפלוגת העבודה. התקשרתי אל דוש ונפגשנו. בשיחה העליתי את קושיית הציטוט מספר נחום. דוש השיב: ״אני נתתי לו את ספר התנ״ך שהיה ברשותי.״

הפלגנו בשיחה, ואמרתי שאין להלין על מי שהמיר את דתו בזמנים האפלים ההם, שהרי גם היום יש בינינו שמתאהבים במבקשי נפשנו, אך סרט השרוול־הלבן־המנטלי שהם עונדים לא יציל אותם. אם תצלח מזימתם, הם יאבדו כמונו. דוש התלהב ממטבע הלשון שטבעתי והעניק לי במתנה

ספר שכתב, עם הקדשה: ״למשה איתם, ממציא ההגדרה ׳אחינו העונדים סרט לבן על השרוול.״

*

היום יש בהונגריה ספרות שואה ענפה. ספרות יפה, מקורית ומתורגמת, פרסומי מחקרים וספרי לימוד. לא מכחישים, לא חוסמים מחקר, אבל עובדה מצערת היא, שהורטי יותר לגיטימי בהונגריה מגרינג — לדוגמה — בגרמניה. בדרך אַנדרַשִׁי 60 הוקם מוזיאון לתיעוד התקופה של שלטון האימים. השמדת חצי מיליון יהודי הונגריה נחשפת פחות, ותצוגתה מגומדת, לעומת מעלליהם של קלגסי ״המוסד להגנה על המדינה״, הקומוניסטים. ארבעים שנה של שלילת לאומיות וכיבוש רוסי־סובייטי כואבים להם יותר מאשר הזיכרון הרחוק של רצח חצי מיליון אזרחיהם היהודים. מעצמה כובשת, צבאית ו/או תרבותית מנטלית, מטביעה את חותם לשונה על הנשלטים. כך אנו מוצאים בשפה ההונגרית עקבות של גרמנית, טורקית, טאטארית ואפילו יידיש ועברית (חבר). ארבעים שנות שלטון רוסו־סובייטי לא השאירו לא מילה ולא אות בשפה ההונגרית.

לידידי, הווטרינר ד״ר תמאש קגל, כרם קטן בצ׳ופאק. כמה מאות ליטר יין בשנה מספקים את כל צורכי המשפחה ללגימה ולמתנות. יחד עם שכנו, רובי, הם צוות לעניין ביינות ובעזרה הדדית באירוח. בהזדמנויות שונות התכבדנו ונהנינו גם אנחנו — אילה, מיכל, דלינדה, עמירם ואני — בסעודה דשנה בכרם. האווירה הטובה הפילה מחיצות, ורובי סיפר לי, שאביו עבד במכולת הכפרית כזבן אצל משפחה יהודית. כשהיהודים עזבו, הורישו את החנות לאבא שלו, כל־כך חיבבו אותו.

״ומה קרה ליהודים?״ שאלתי.

רובי לא ענה אלא בתנועת יד, כאילו אמר: נכחדו, נמוגו, נעלמו, ובלבד שלא לומר — גורשו, הורעלו, נשרפו. רובי נולד עשר שנים אחרי השואה.

ד״ר תמאש קגל מספר בספר קורותיו על מקרה מזעזע, שבו נהג טנק סובייטי שיכור דרס אזרח הונגרי. בבית הקברות של כפר מגוריו חרטו את שם הנרצח על אנדרטת הנופלים והנספים במלחמה ובעטייה. תמאש, איש נבון, ניחש את השאלה שלי, אך הניח לי לשאול:

״וקורבנות השואה היהודים מונצחים? הרי גם הם נכללים בהגדרה הזאת!״

״אני לא יודע, אבדוק את זה,״ השיב.

כעבור מספר ימים צלצל הטלפון בביתי שבחיפה. תמאש היה על הקו.

"שתי משפחות יהודיות גרו בכפר, איש מהם לא חזר. שמותיהם מונצחים, חרוטים בשיש האנדרטה."

שברים מרוסקים של שורשים קשים הם לתיקון. אזמל מנתחים הוא כלי העבודה, ולא טוריה ואת חפירה. הצלחתי להתחבר אל העבר התרבותי שלי. על מדפי ספרייתי הולכים ורבים הספרים בהונגרית, הם אינם מוקצים עוד מחמת מאוס. לפתע גיליתי גם שבספריית התקליטורים שלנו קיימות ארבע גרסאות של הרפסודיות ההונגריות של ליסט. הביצוע הטוב ביותר הוא של פסנתרן הונגרי בשם ציפרה. יש גם מספר בצועים של המחולות ההונגריים של ברהמס, הַארִי יאנוש של קודאי, המנדרין הנפלא של ברטוק והרבה מוסיקה צוענית. חזרתי להיות קצת ג'ורקה, בלי לאבד כהוא זה ממשה.

אני שלם עם עצמי.

נהרה

בשנת 1966, ואני בן 34 שנים, נישאנו — אני, משה בן אימרה והלנה קליין ואילה בת שמשון וציפורה לביא.

אילה הייתה לאהבת חיי, לאשת נעוריי, מקור שמחותיי, התגשמות מאוויי וכיסופיי.

אילה הכירה בערכי, והעניקה לי ביטחון ואמונה. למדתי לכבד את עצמי, ואחרים כיבדו אותי.

יחד גידלנו וחינכנו בחוכמה, בבינה ובדעת את שלושת ילדינו הנאהבים והאוהבים: אהד, מרב ומיכל.

שפר מאוד חלקי עמה. אנו מאושרים וממשיכים להעניק אהבה.

סוף

מקורות

ספרים

S.L.A. Marshall [ed]	W.W II	Simon & Shuster N.Y.	1978
Martin Gilbert	The Atlas of the Holocaust	Stimatsky Tel Aviv	1982
Randolph L. Braham	A Magyar Holocaust I - II	Gondolat Budapest	1988
David Cesarani [ed]	Genocide and Rescue	Berg Oxford	1997
Kinga Frojimovics et al.	Jewish Budapest	Central european u.p.	1999
Randolph L Braham	The Politics of Genocide	Wayne S.U. Press	2000
Geza Komoroczi	Holocaust	Osiris Budapest	2000
Szabolcs Szita	Egyutteles... Holokauszt	Korona Budapest	2001
Laszlo Karsai	Holokauszt	Pannonica Budapest	2001
אוני׳ חיפה / זמורה ביתן	ברחתי מאושוויץ	רודולף ורבה	1998

אתרים

יד ושם, פרסומי יד ושם

אתרי אינטרנט העוסקים בשואה, שהם רבים מספור

מחנה ריכוז דכאו

מחנה ריכוז בוכנוולד

מחנה ריכוז טרזינשטאט

מחנה ריכוז מאוטהאוזן

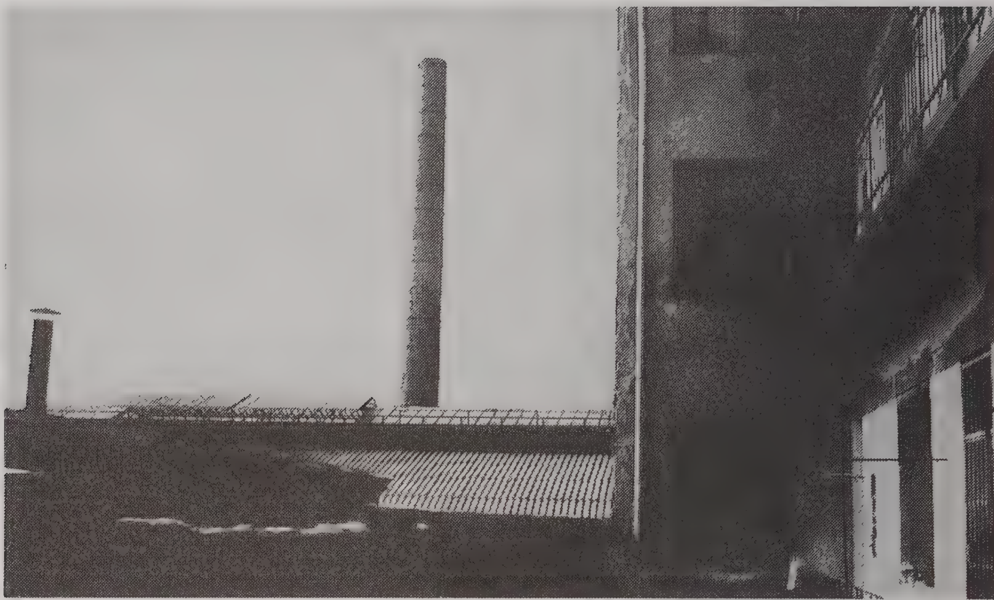
מקום גיוס עובדי כפייה (מוס׳) סנטקיראיסבדיה

מוזיאון השואה בוושינגטון

מוזיאון השואה בלונדון

וילה ונזה

אתרים שונים בבודפשט, כולל הדירות ברחובות פורגץ׳ 3 ו־69, צ׳ונגור 24 ופאי פינת סמטת פאי. המיתחם והבית ברחוב קולומבוס.

הארובות פלטו עלינו עשן גופריתי שחור

הם עישנו גם תינוקות

בית ספר יסודי כתה ב/2

אמא בפתח החנות

דירות חדר־מטבח נערמות
ב־4 קומות

בית ריכוז היהודים המכוכב רחוב פורגץ׳ 69

הצבא האדום נלחם בבודפשט

תלייה פומבית של רוצח עובדי כפיה
באוקרינה

בן שמן קבוצה א' 1946

בן שמן קבוצה א' 1966

בן שמן קבוצה א' 2003

החברותא חחשובה מכל

גאוות דרי אהלים

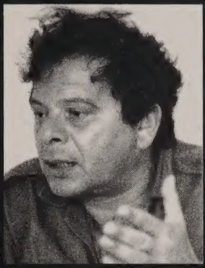

מצדה. פגשתי את אלעזר בן יאיר

רועה גרמני ורועה הונגרי בבן שמן

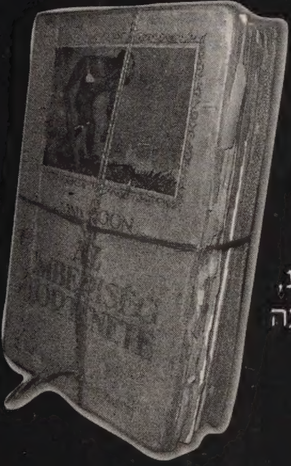

שוורינו על כתפינו. חג הביכורים תש"ט

בית אוסישקין בקיבוץ דן

ג'ורקה קליין נולד בלוס אנג'לס, המוכרת ליוצאי בודפשט בשמה ההונגרי: אנג'לפולד (Angyalfold) - ארץ המלאכים, שכונת פועלים מוכי עוני ובורות. לצרות של היהודים דרי השכונה, התווספה מארת האנטישמיות, הספונטנית של התושבים, והממוסדת של המדינה. בניגוד לביוגרפיות נפוצות אילן היוחסין של ג'ורקה אינו כולל רופאים, עורכי דין, או בעלי ממון נדיבים. הגנאולוגיה שלו חפה מרבנים וגדולים בתורה.

עם המטען הזה שהיה יותר אבן ריחיים על צווארו מאשר מסלול המראה, זינק ג'ורקה אל החיים, אל השואה ואל הגאולה. קשה היה ללמוד את השפה שהגאולה מדברת בה. עוד יותר קשה היה לדבר בה, כך שלא פעם פסקו שג'ורקה אינו יהודי. עובדה: הוא אינו יודע יידיש. אך בסופו של דבר יצא ג'ורקה וידו על העליונה. עובדה: הוא כתב את הספר הזה במו מקלדתו.

המחבר, משה איתם, אגרונום בגמלאות, מתגורר בחיפה עם רעייתו אילה, ולו ארבעה ילדים ותשעה נכדים.

מחיר: 68 ש"ח

0 00860000246 2
דאנאקוד 86-246